

T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

KUMUK TÜRKÇESİNDE YAPIM EKLERİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Ramazan AYDIN

Niğde
Ağustos, 2024

T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

KUMUK TÜRKÇESİNDE YAPIM EKLERİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Ramazan AYDIN

Danışman: Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

Üye : Prof.Dr. Bekir ÇINAR

Üye : Doç. Dr. Songül Erdoğan

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Adem YELOĞLU

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz BACAKLI

Niğde
Ağustos, 2024

YEMİN METNİ

Tez içindeki bütün bilgilerin bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

12/08/2024

Ramazan AYDIN

ÖN SÖZ

Kumuk Türkçesi, bugün Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Cumhuriyeti ve çevresinde yaşayanlar tarafından kullanılan Türk lehçesidir. Çalışma, bu lehçedeki yapım eklerini içerir. Son zamanlarda sosyal bilimler alanında bu tarz çalışmalar önemli ölçüde artış göstermiştir. Ancak bu çalışmaların doğru yöntemlerle yapılıp yapılmadığı epeyce tartışılmaktadır. Bu yüzden nitel araştırma yöntemi veya doküman incelemesi yapılarak sonuçların literatüre daha olumlu katkılar sunacağı düşünülmüştür.

Çalışma, Çetin Pekacar tarafından *Kumuk Türkçesi Sözlüğü* adıyla Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve 2011 yılında Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkan sözlükteki türemiş kelimeler taranarak temel oluşturulmuş, Rıdvan Öztürk ile Osman Uyanık'ın hazırladığı '*Kumuk Atasözleri ve Deyimleri*', Erol Öztürk'ün, *Kumuk Halk Şairi Yırıcı Kazak (Giriş-Metin-Sözlük)*, ve Aziz Merhan'ın 2008'de yayımlanan *Dört Kumuk Masalı Üzerine Gramer İncelemesi* adlı çalışmalarındaki metinlerde eklerin işlevleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bazı yapım ekleri ise taranan sözlük dışında, taranan diğer metinlerden de tespit edilmiştir. Bu eserlerin taranması ile elde edilen bulgular değerlendirilip sözlüklerden fişlemeler yapılarak tezde faydalanılmıştır. Yapım eklerinin işlevleri, eski Türkçedeki ve Kıpçak grubundaki biçimleriyle kıyaslaması yapılarak verilmiştir. Eski Türkçenin yapım eklerinde genellikle Anna Maria von Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserinden, Talat Tekin'in *Orhun Türkçesi Grameri*'nden, Kemal Eraslan'ın *Eski Uygur Türkçesi Grameri*'nden yararlanılmıştır. Ayrıca Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ahmet Bican Ercilasun'un *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil* eserlerinden yararlanılmıştır. Kıpçak grubunda yer alan lehçelerde Kenan Koç ve Oğuz Doğan'ın *Kazak Türkçesi Grameri*, Hülya Kasapoğlu Çengel'in *Kırgız Türkçesi Grameri-Ses ve Şekil Bilgisi* eseri esas alınmıştır. Kumuk Türkçesinin karşılaştırıldığı Kıpçak lehçeleri için ayrıca Ahmet Bican Ercilasun'un editörlüğünde hazırlanan *Türk Lehçeleri Grameri*'ndeki ilgili bölümlerden de faydalanılmıştır.

Tez hazırlanırken esas alınan metinler Türkiye Türkçesi Latin alfabesine aktarıldığı için ayrıca teze metin koyma gereği duyulmamıştır. Tezde yararlanılan metin birden fazla olduğu için ve metin tezin arkasına konulmadığı için sadece

inceleme bölümünde geçen türemiş kelimelerin dizini çıkarılmıştır. Dizinde geçen kelimeler sadece inceleme kısmında geçen kelimelerden ibarettir.

Tezin hazırlanma nedeni, Kumuk Türkçesi yapım eklerine dair çalışmaların ayrıntılı olarak ele alınmamış olmasıdır. Yapılan çalışmaların, daha çok ağız çalışması üzerine yapılması, gramer olarak ise yüksek lisans düzeyinde çalışmanın bulunmasıdır. Tezde, daha önceki çalışmalar da dikkate alınmış ve değerlendirilmiştir.

Doktora tezi olarak *Kumuk Türkçesinde Yapım Ekleri* adlı çalışmada yapım ekleri incelenmiş, burada hem çağdaş lehçeler hem de tarihî lehçelerin yapım eklerinden yararlanılmıştır. Öncelikle Kumuk Türkçesi üzerine yapılan çalışmalar taranmış, yapım ekleri listelenmiştir. Türk sahasının geniş bir alana yayılması ve araştırma yapacağımız materyallerin sayıca azlığı tezde bazı zorlukların yaşanmasına yol açmıştır. Ancak bu hususta da sabırla çalışarak dilimizde söz sahibi yazarlar ve en geçerli kaynaklara ulaşmak prensip edinilmiştir. Günümüzün teknoloji çağı olması nedeniyle yer yer teknik bulgulardan da istifade edilerek çalışmanın hızlanması için uğraşılmıştır.

Ekler ile ilgili çalışmaların daha hassas olması nedeniyle ince elenip sık dokunması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Burada Kumuk Türkçesinin yapım eklerini araştırarak mevcut eklere yeni eklerin eklenip onların işlevliğini artırmak için çalışılmıştır. Genel olarak Türkçenin yapım eklerine Kumuk Türkçesindeki yapım eklerini adapte etmek, Türkçenin gelişimine önemli bir katkı sunacağı düşünülmüştür.

Yapım ekleri alanında yapılan çalışmaların Türkçenin dünya dilleri arasındaki yerinin belirlenmesinde önemli katkısı olduğu bilinmektedir. Çünkü yapım ekleriyle türetilen eklerle Türkçenin kelime sayısı artırılarak bilim dili olması yolunda adımlar atılması sağlanmıştır.

Çalışmalarım süresince benden tecrübesini, yardımını esirgemeyen ve en zor anlarımda desteğini gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. Hikmet KORAŞ'a, her zaman yanımda çalışmalarıyla katkı sunan eşim A. Dilek AYDIN'a, eğitim hayatım boyunca sabır ve hoşgörüsünü hissettiğim rahmetli babama sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ramazan AYDIN

ÖZET
DOKTORA TEZİ

KUMUK TÜRKÇESİNDE YAPIM EKLERİ

AYDIN, Ramazan
Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

12/08/2024, 253 sayfa.

Kumuk Türkçesinde yapım eklerinin konu alındığı bu çalışmada Kumuk Türkleri tarafından konuşulan Kumuk Türkçesi yazı dilinde kullanılan yapım ekleri; isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil yapan ekler olarak dört gruba ayrılarak ele alınıp tarihî lehçeler ve çağdaş Türk lehçelerinden Kazak ve Kırgız Türkçeleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Çalışmanın isimden isim yapım ekleri bölümünde Kumuk Türkçesinde işlek olan yapım ekleri yanında işlek olmayan eklerin Kumuk Türkçesindeki örnekleri ve biçimleri de değerlendirilmiştir. İsimden fiil yapım ekleri bölümünde ise isim kök ve gövdelerine gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller yapan ekler gözden geçirilmiştir. Fiilden isim yapım ekleri bölümünde fiil kök ve gövdelerine gelerek değişik anlamlarda isimler yapan ekler ele alınmıştır. Çalışmamızın dördüncü bölümünde ise fiilden fiil yapım ekleri (çatı ekleri ve diğer ekler) gözden geçirilmiştir. Ekler gözden geçirilirken, fonetik varyantları, kökenleri ve işlevleri yönünden diğer Türk lehçeleriyle kıyaslamalı olarak ele alınmıştır. Bu araştırmada Kumuk Türkçesi yazı dilindeki yapım eklerini tarihî lehçeler ve çağdaş Türk lehçelerinden Kazak ve Kırgız Türkçeleriyle karşılaştırmalı olarak incelemek hedeflendiği için nitel araştırma yaklaşımı olan doküman incelemesi (metin tarama) yöntemi kullanılmıştır. Tez çalışması için, konuyla ilgili basılı materyaller ve internet kaynaklarından (basılmamış yüksek lisans ve doktora tezleri de dâhil olmak üzere) faydalanılmıştır. Eklerin incelenmesinde, Kumuk Türkçesindeki morfofonetik biçimleri, kalınlık-incelik uyumu, düzlük-yuvarlaklık ve ünsüz uyumuna uyup uymadıkları ortaya konarak eklerin eski Türkçeden başlayarak tarihî lehçelerdeki biçimleri işlevleriyle ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kumuk Türkçesi, Kumuk Yazı Dili, Kumuk Türkçesi Grameri, Kumuk Türkçesi Şekil Bilgisi

ABSTRACT
DOCTORAL THESIS

DERIVATIONAL AFFIX IN KUMUK TURKISH

AYDIN, Ramazan
Department of Eurasian Studies
Thesis Advisor: Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

12/08/2024, 253 pages.

In this study, which is about derivational affixes in Kumuk Turkish, the derivational affixes used in the written language of Kumuk Turkish spoken by Kumuk Turks are divided into four groups as suffixes that make nouns from nouns, verbs from nouns, nouns from verbs and verbs from verbs, and are examined comparatively with historical dialects and contemporary Turkish dialects such as Kazakh and Kyrgyz Turkish. In the section of denominale nomine used in Kumuk Turkish, the examples and forms of the non productive suffixes in Kumuk Turkish were also evaluated. On the other hand, the suffixes that make transitive and intransitive verbs by affixing to the noun roots and stems have been reviewed in the part of the verb derivational affixes from the noun. Suffixes affixing to verb roots and stems and make nouns with different meanings are discussed in the noun derivational suffixes section. In the fourth part of our study, verb- derivational affixes (verb suffixes and other suffixes) were reviewed. While the affixes are being reviewed, their phonetic variants, origins and functions have been compared with other Turkish dialects. In this research, since it is aimed to examine the derivational affixes in the Kumuk Turkish written language comparatively with historical dialects and contemporary Turkish dialects such as Kazakh and Kyrgyz Turkish, the document analysis (text scanning) method, which is a qualitative research approach, was used. For the thesis study, printed materials and internet resources (including unpublished master's and doctoral theses) were used. In the examination of the affixes, their the morphophonetic forms, palatal harmony, labial harmony and consonant harmony in Kumuk Turkish were revealed, and the forms of the affixes in historical dialects, starting from Old Turkic, were revealed with their functions.

Keywords: Kumuk Turkish, Kumuk Written Language, Kumuk Turkish Grammar, Kumuk Turkish Morphology

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
TABLolar DİZİNİ	x
ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ	xi
İŞARETLER	xiii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	4
KUMUKLAR VE KUMUK TÜRKÇESİ	4
I.1. Kumuklar	4
I.1.1. Kumuk Adı	5
I.1.2. Kumukların Yaşadığı Coğrafya	5
I.1.3. Kumuk Türkçesi Hakkında Genel Bilgiler	6
I.1.3.1. Kumuk Türkçesinin Yazı Dili Olması	15
I.1.3.2. Kumukların Kullandığı Alfabeler	15
I.1.3.3. Kumuk Sözlüğü	15
I.1.3.4. Kumuk Türkçesinin Türk Dili İçindeki Yeri	16
II. BÖLÜM	17
İNCELEME	17
II.1. Yapım Ekleri	17
II.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri	18
II.1.1.1. +A	18
II.1.1.2. +Aç	20
II.1.1.3. +ağay	21
II.1.1.4. +aq	21
II.1.1.5. +An	22
II.1.1.6. +(ş)Ar, +(ş)Er	22
II.1.1.7. +az	23
II.1.1.8. +çA	23
II.1.1.9. +çAK	27
II.1.1.10. +çakı	29
II.1.1.11. +çI	30
II.1.1.12. +çIk	39
II.1.1.13. +(X)ç	42

II.1.1.14. +çAn.....	42
II.1.1.15. +çıl.....	42
II.1.1.16. +çIn	43
II.1.1.17. +dak.....	43
II.1.1.18. +Dem.....	43
II.1.1.19. +den.....	44
II.1.1.20. +dAş	44
II.1.1. 21. +dUrUk.....	49
II.1.1.22. +dUz.....	50
II.1.1.23. +eş	50
II.1.1.24. +gA.....	50
I.1.1.25. +ğaç	51
II.1.1.26. +ĞAk.....	51
II.1.1.27. +GAn.....	53
II.1.1.28. +ğay.....	53
II.1.1.29. +gArI.....	54
II.1.1.30. +GI	54
II.1.1.31. +gIl	55
II.1.1.32. +gilt	55
II.1.1.33. +QIn	56
II.1.1.34. +(X)K	56
II.1.1.35. +Kİ	57
II.1.1.36. +lAQ.....	61
II.1.1.37. +lama.....	62
II.1.1.38. +lAp.....	62
II.1.1.39. +lAy.....	62
II.1.1.40. +lAyIn	63
II.1.1.41. +Il	64
II.1.1.42. +II +II	64
II.1.1.43. +II	65
II.1.1.44. +Ilk	70
II.1.1.45. +mAç.....	84
II.1.1.46. +maq.....	85
II.1.1.47. +man.....	85
II.1.1.48. +mİş.....	87
II.1.1.49. +muq	88
II.1.1.50. +(I)nçİ.....	88
II.1.1.51.+In	92
II.1.1.52. +nek.....	95
II.1.1.53. +qar	96
II.1.1.54. +ra	96
II.1.1.55. +rAk	96
II.1.1.56. +sak	99
II.1.1.57. +sıq.....	99
II.1.1.58. +sİz	100
II.1.1.59. +suw	104
II.1.1.60. +İş.....	105
II.1.1.61. +şİlt.....	105

II.1.1.62. +şumal.....	105
II.1.1.63. +tış.....	106
II.1.1.64. +üldür.....	106
II.1.1.65. +w.....	106
II.1.1.66. +y.....	107
II.1.1.67. +(X)z.....	108
II.1.2. İsimden Fiil Yapım Ekleri.....	111
II.1.2.1. +A-.....	111
II.1.2.2. +ay-.....	115
II.1.2.3. +çIq-.....	116
II.1.2.4. +dır-.....	117
II.1.2.5. +ğa-.....	117
II.1.2.6. +ğAr-.....	117
II.1.2.7. +gAn-.....	118
II.1.2.8. +I-.....	118
II.1.2.9. +ılla-.....	120
II.1.2.10. +(X)k-.....	121
II.1.2.11. +kel-.....	124
II.1.2.12. +KIr-.....	124
II.1.2.13. +(X)l-.....	124
II.1.2.14. +lA-.....	125
II.1.2.15. +lAn-.....	129
II.1.2.16. +lAş-.....	131
II.1.2.17. +lAt-.....	132
II.1.2.18. +en-.....	132
II.1.2.19. +nA-.....	132
II.1.2.20. +pa-.....	134
II.1.2.21. +pay-.....	134
II.1.2.22. +pi-.....	135
II.1.2.23. +(X)r-.....	135
II.1.2.24. +IrA-.....	136
II.1.2.25. +sa-.....	137
II.1.2.26. +sar-.....	138
II.1.2.27. +sın-.....	139
II.1.2.28. +sıt-.....	139
II.1.2.29. +sIrA-.....	139
II.1.3. Fiilden İsim Yapım Ekleri.....	142
II.1.3.1. -A.....	142
II.1.3.2. -AğAn.....	142
II.1.3.3. -ç.....	143
II.1.3.4. -çAk.....	147
II.1.3.5. -çan.....	147
II.1.3.6. -çI.....	148
II.1.3.7. -çIk.....	148
II.1.3.8. -ecek.....	150
II.1.3.9. -en.....	150
II.1.3.10. -enek.....	150
II.1.3.11. -gaç.....	150

II.1.3.12. -gAn.....	151
II.1.3.13. -GI.....	153
II.1.3.14. -gIç.....	156
II.1.3.15. -gIn.....	158
II.1.3.16. -I.....	160
II.1.3.17. -(I)K.....	162
II.1.3.18. -Im.....	172
II.1.3.19. -In.....	175
II.1.3.20. -İş.....	176
II.1.3.21. -küm.....	179
II.1.3.22. -uldu.....	180
II.1.3.23. -laq.....	180
II.1.3.24. -mA.....	180
II.1.3.25. -mAç.....	182
II.1.3.26. -mAK.....	183
II.1.3.27. -miş.....	185
II.1.3.28. -muç.....	186
II.1.3.29. -mUr.....	186
II.1.3.30. -p.....	186
II.1.3.31. -r.....	186
II.1.3.32. -(X)t.....	187
II.1.3.33. -(X)wçI.....	189
II.1.3.34. -(X)w.....	191
Kumuk Türkçesinde -(X)w ekinin örnekleri.....	191
II.1.3.35. -wUç.....	192
II.1.3.36. -wUk.....	193
II.1.3.37. -wul.....	194
II.1.3.38. -wur.....	194
II.1.3.39. -y.....	195
II.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri.....	196
II.1.4.1. Fiil Çatısı Yapan Fiilden Fiil Yapım Ekleri.....	196
II.1.4.1.1. Ettirgenlik Ekleri.....	196
II.1.4.1.1.1. -ar-.....	196
II.1.4.1.1.2. -ger-.....	197
II.1.4.1.1.3. -gir-.....	197
II.1.4.1.1.4. -gİz-.....	197
II.1.4.1.1.5. -(X)r-.....	198
II.1.4.1.1.6. -t-.....	199
II.1.4.1.1.7. -Tır-.....	204
II.1.4.1.1.8. -set-.....	209
II.1.4.1.1.9. -ız-.....	209
II.1.4.1.2. Edilgenlik eki.....	210
II.1.4.1.2.1. -Il-.....	210
II.1.4.1.3. Dönüşlülük eki.....	214
II.1.4.1.3.1 -(X)n-.....	214
II.1.4.1.4. İşteşlik ekleri.....	215
II.1.4.1.4.1. -aş-.....	215
II.1.4.1.4.2. -İş-.....	215

II.1.4.2. Fiil Çatısı Yapmayan Fiilden Fiil Yapım Ekleri	219
II.1.4.2.1. -AlA-	219
II.1.4.2.2. -çık-	220
II.1.4.2.3. -gan-	221
II.1.4.2.4. -gun-	221
II.1.4.2.5. -I-	221
II.1.4.2.6. -Ik-	222
II.1.4.2.7. -msİra-	222
II.1.4.2.8. -na-	223
II.1.4.2.9.-ka-	223
SONUÇ	225
DİZİN.....	230
KAYNAKÇA.....	246
ÖZ GEÇMİŞ	252

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Kumuk Türkçesinde isimden isim yapım ekleri	109
Tablo 2. Kumuk Türkçesinde tespit edilen isimden fiil yapım ekleri yaklaşık 29 (yirmi dokuz) adettir.	140
Tablo 3. Kumuk Türkçesinde fiilden isim yapım ekleri	195
Tablo 4. Tezde elde edilen Kumukça yapım eklerinin sayıları.....	225
Tablo 5. Tezde elde edilen Kumukça İİYE yapım eklerinin sayıları.....	225
Tablo 6. Tezde elde edilen diğer çalışmalardaki Kumukça İİYE yapım eklerinin sayıları ...	226
Tablo 7. Tezde elde edilen diğer çalışmalardaki Kumukça İFYE yapım eklerinin sayıları ..	226
Tablo 8. Tezde elde edilen diğer çalışmalardaki Kumukça FİYE yapım eklerinin sayıları ..	226
Tablo 9. Tezde elde edilen diğer çalışmalardaki Kumukça FFYE yapım eklerinin sayıları .	227
Tablo 10. Kazak, Kırgız ve Kumuk Türkçelerinde Yaygın Kullanılan Ortak Ekler Tablosu	228

ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

KİRİL		LÂTİN	
BÜYÜK	Küçük	BÜYÜK	küçük
А	А	A	a
Б	Б	B	b
В	В	V W	v w
Г	Г	G	g
Гъ	Гъ	Ğ	ğ
Гь	Гь	H	h
Д	Д	D	d
Е	Е	YE- -E-	ye- -e-
Ё	Ё	YO- YÖ- -Ö-	yo- yö- -ö-
Ж	Ж	C- -J- J	c- -j- j
З	З	Z	z
И	И	İ	i
Й	Й	Y	y
К	К	K	k
Къ	Къ	Q	q
Л	Л	L	l
М	М	M	m
Н	Н	N	n
НГ	Нг	NG/Ñ	ng/ñ
О	О	O	o
Об	Об	Ö	ö
П	П	P	p
Р	Р	R	r

С	С	S	s
Т	Т	T	t
У	У	U	u
УЬ	УЬ	Ü	ü
Ф	Ф	F	f
Х	Х	X	x
Ц	Ц	TS	ts
Ч	Ч	Ç	ç
Ш	Ш	Ş	ş
Щ	Щ	ŞÇ	şç
Ъ	Ъ	"	"
Ы	Ы	I	i
Ь	Ь	'	'
Э	Э	E	e
Ю	Ю	YU- YÜ- -Ü-	yu- yü- -ü-
Я	Я	YA	ya-

Kaynak:<https://w3.gazi.edu.tr/~pekacar/kumalfa.htm>

İŞARETLER

Çalışmada Kullanılan Bazı İşaretler

İşaretler	Anlamları / Görevleri
-	Fiillerden, isimden fiil yapım eklerinden sonra ve fiilden fiil yapım eklerinden önce kullanılmıştır.
+	Eklerin başına geldiğinde, kendinden önceki sözcüğün isim soylu olduğunu gösterir.
=	Birimlerin ve anlamın denk olduğunu gösterir.
~	Nöbetleşme (alternasyon), her ikisi de geçerlidir. Damak n'si ñ için kullanılır.
(.....)	Metinde alıntılarda gösterilmeyen bölüm için kullanılmıştır.
“ ”	Türkçe tercümeler çift tırnak içinde verilmiştir.
/	Ek varyantlarını ayırır.
()	Orijinal yazılmayan ünlüyü gösterir.
>	bu şekilden gelir
<	bu şekle gider
A	a/e ünlüleri için kullanılmıştır.
Ç	c/ç ünsüzleri için kullanılmıştır.
D	d/t ünsüzleri için kullanılmıştır.
D ₃	d /l/t ünsüzleri için kullanılmıştır.
G	g/k ünsüzleri için kullanılmıştır.
I	ı/i ünlüleri için kullanılmıştır.
L ₃	l/d/t ünlüleri için kullanılmıştır.
O	o/ö ünlüleri için kullanılmıştır.
U	u/ü ünlüleri için kullanılmıştır.
*	Kökü mevcut olmayan kelimelerde kullanılmıştır.
Ø	Ses düşmesi ve ses değişmesini gösterir.
()	Belirli bazı durumlarda ortaya çıkan öngörülebilir ses düşmesini gösterir.
(X)	a, e, ı, i, u, ü gibi yardımcı ünlü seslerin farklı yazılışını, kelimenin olumsuzunu, zıddını ve yakın anlamısını gösterir.

KISALTMALAR

abl.	: Ablatif
akuz.	: Akuzatif
ALT	: Altay Türkçesi
anat.	: Anatomi
Ar.	: Arapça
atas.	: Atasözü
bk.	: Bakınız
AzT	: Azeri Türkçesi
bilgiç.	: Bilgiç Üslubu
bot.	: Botanik
BÜU	: Büyük Ünlü Uyumu
dat.	: Datif
din.	: Din
diyal.	: Diyalektik
DLT	: Divan-ı Lügat'it Türk
DT	: Doktora Tezi
ET	: Eski Türkçe
e.	: Edat
esk.	: Eskimiş
Far.	: Farsça
FFYE	: Fiilden Fiil Yapım Eki
FİYE	: Fiilden İsim Yapım Eki
geç. F	: Geçişli fiil
gen.	: Genitif
gr.	: Gramer

İ. : İsim

İFYE : İsimden Fiil Yapım Eki

İİYE : İsimden İsim Yapım Eki

KB : Kutadgu Bilig

KGTŞKYE: Kuzey Grubu Türk Şivelerinde Karşılaştırmalı Yapım Ekleri

Kkp.T. : Karakalpak Türkçesi

Kon. dili: Konuşma dili

Krç./Blk: Karaçay Balkar

Krg. : Kırgız

krş. : Karşılığı

Krmtat.: Kırım Tatarcası

Kmk. : Kumuk

KTG : Kumuk Türkçesi Grameri

KÜU : Küçük Ünlü Uyumu

küfür : Küfür sözü

lok. : Lokatif

mec. : Mecaz

mit. : Mitoloji

msl. : misal

nomin. : Nominatif

Nog. : Nogayca

Osm. : Osmanlı

OT : Orta Türkçe

Ö. : Özbek

Özb. : Özbekçe

ö. : Ölümü

Rus. : Rusça
SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü
soru zm. : Soru zamiri
Şor. : Şorca
T. : Türkçe
Tat. : Tatarca
TDK : Türk Dil Kurumu
TLG : Türk Lehçeleri Grameri
TT : Türkiye Türkçesi
TmT : Türkmen Türkçesi
Uy. : Uygurca
ünl. : Ünlem
YLT : Yüksek Lisans Tezi
yy. : Yüzyıl
vb. : Ve benzerleri

GİRİŞ

Kumuk Türkçesi, Dağıstan Cumhuriyeti'nde ve Kuzey Kafkasya'da, Nogaylar arasında ve Stovropol Türkmenlerinde, Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nde ve Azerbaycan'da konuşulmaktadır. Tez, "Kumuk Türkçesinde Yapım Ekleri" konusunu ele almaktadır ve Kuzey Kafkasya'da Rusya sınırlarında yer alan Dağıstan Cumhuriyeti'nde bulunan bir Türk lehçesi olan Kumuk Türkçesi hakkında yapılan dil çalışmasıdır.

Konuşulan dilin yapım ekleri, dili şekillendirmesi ve anlamlandırması nedeniyle dilin zenginlik vasıtasıdır. Bu bakımdan dil, "insanlar arasında anlaşmayı sağlayan, doğal bir araç, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş sosyal bir kurumdur." (Ergin, 1993: 3) şeklinde tanımlanır.

Dilin belli bir kural çerçevesinde işletilmesi ve gelişmesine katkı sunan unsurların en önemlilerinden birisi de eklerdir. Türkçede eklerin ise iki tür görevi vardır: Birincisi yeni sözcük yapmak, ikincisi kök ve gövdelerin dil bilgisi görevlerini belirlemektir. Burada bahsi geçen kökler ve gövdeler nesne ve hareketlerin adlarıdır. Ekler iki kısma ayrılırlar: Birincisi köklerden ve gövdelerden yeni kelimeler yapan yapım ekleri, ikincisi ise kök ve gövdelere işleklik veren çekim ekleridir (Ergin, 1993: 114-115).

Hızla gelişim ve değişim yaşanan dünyada, dilin bilimsel ve kültürel gelişmelerle ortaya çıkan sayısız kavramı vardır, ancak bütün bu kavramları karşılayacak ayrı ayrı kök sözcükler yoktur. Dilimizde yeni sözcüklere olan ihtiyaç mevcut sözcüklerin pek çoğu bir köke getirilen yapım ekleri, kök+ek birleşimi sayesinde kökle bağını koparmadan yeni anlamlı sözcükler meydana getirilerek karşılanmıştır. Ek ise kelimenin yapısında yer alan, tek başına kullanılmayan, kökler ile birleşerek yeni kelime gövdeleri oluşturan yahut da kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kuran, görevli şekillerdir. Yapısal olarak sondan eklemeli bir dil olan Türkçede ekler hem kelime türetmesi, hem de günlük hayatta dilin işlenmesini sağlaması nedeniyle oldukça önemlidir (Korkmaz, 2019: 103-106).

Yaklaşık beş yüz bin kişinin konuştuğu (Dinçer, Deniz ve Çelik, 2021: 233) tahmin edilen Kumuk Türkçesindeki yapım eklerini konu alan bu çalışmada, Kumuk Türkçesinde bulunan yapım eklerini, diğer tarihî lehçeler ve çağdaş lehçelerden Kazak ve Kırgız Türkçeleriyle kıyaslayarak ele alınmıştır.

Kafkasya'da Türkçe konuşan Türk topluluklarından biri olan Kumuklar; başta Dağıstan Cumhuriyeti'nde olmak üzere Kuzey Osetya ve Çeçenistan'da yaşamaktadır. Rusya'da 2010'da yapılan nüfus sayımına göre Kumuk Türklerinin nüfusu 503.060'tır. Bu nüfusun 431.736'sı Dağıstan'dadır (Dinçer, Deniz ve Çelik, 2021: 233). Bu çalışmada Kumuk Türkleri tarafından konuşulan Kumuk Türkçesi yazı dilinde kullanılan yapım eklerinin isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil yapan ekler olarak dört gruba ayrılarak ele alınmış, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki biçimleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Kumuk Türkçesi ile ilgili yapılmış çalışmaların sayıca azlığı, daha geniş bilgi ve örneklerin yer aldığı çalışmalara ihtiyaç duyulması nedeniyle bu tezimizde literatüre bir nebze de olsa katkı yapmak amaçlanmıştır. Hem Kumuk Türkçesi dil bilgisi araştırmalarına hem genel olarak Türklük Bilimi araştırmalarına hem de Kumuk Türkçesinin Türkoloji sahasında daha iyi tanınmasına katkı sunmak hedeflenmiştir. İşlek olan ekler, kıyaslamalı olarak incelenirken işlek olmayan eklerin Kumuk Türkçesindeki örnekleri ve biçimleri verilmekle yetinilmiştir.

Dil; teknolojik, toplumsal ve kültürel değişme ve gelişmelere bağlı olarak kendini yeniler. Son zamanlarda bilim ve teknolojiye gelişmelerin artmasıyla dilde ihtiyaç duyulan bilim terimlerinin, yeni kelime ve kavramların alet edevat isimlerinin karşılanabilmesi için dilin kullanılabileceği başlıca iki vasıta vardır: Birincisi yeni terimlerin ve kavramlarla alet edevat isimlerinin yabancı dillerden (Kumuk Türkçesinde özellikle Rusçadan) olduğu gibi alınması, ikincisi ise dilin kendi imkânlarını kullanarak dilde var olan kelime kök ve gövdelerinden yine dilde mevcut olan eklerin dil bilgisi kaidelerine uygun olarak bir araya getirilmesiyle yeni anlamlı kelimeler türetilmesi ya da dildeki mevcut kelimelerin belli kurallar çerçevesinde bir araya getirilerek adına kelime birleştirme denilen yolla yeni kelimelerin türetilmesidir.

Bilimsel, teknolojik, kültürel ve toplumsal gelişmelerle ortaya çıkan kavram ve terim ihtiyacını karşılamak için yabancı dillerden kelime alınması, uzun bir süre göz önüne alınırsa, dildeki yabancı sözlerin oranının aşırı artması sonucunu doğuracaktır.

Bugün teknolojik ürünlerin kılavuz yazı ve işaretlerinin yabancı dillerle yapılması, reklam ve tabelalardaki yabancı dil hayranlığı, Türkçenin olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır. Her şeye rağmen bir dilde dilin kendi kurallarıyla zenginleşebilmesi için hangi eklerin, hangi işlevlerde kelime türetmeye elverişli olduğunu ortaya koyan bilimsel çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bir dilin en büyük özelliği yeni kavramlar karşısında üretken olabilmesidir. Dilin üretken yapısının daha iyi anlaşılabilmesi için de onun günümüzde ve tarihi süreçte göstermiş olduğu üretme gücü dikkate alınmalıdır. Bu türetme gücünü ortaya çıkarmak için de dilin geçmişteki ve günümüzdeki durumunu ortaya çıkaran bilimsel çalışmalara ihtiyaç vardır.

Dünya dilleri içerisinde eklemeli diller grubuna giren Türk dilinde bütün eklerin belli işlevleri vardır. Mesela *başla-* kelimesinde kullanılan *+la* eki isimlere gelerek fiil yapmakta işlek olarak kullanılan bir ektir. Bu ek ancak isimlere getirilerek kullanabilir. Aynı zamanda isimlere gelen ve isim türeten *+ci* eki ise (mesela *demir+ci*) isimlere gelip bir işi meslek olarak yapan vb. anlamlarda işi yapanı gösteren isimleri türetmekte kullanılabilir. Bu ek ise fiillerde kullanılmaz. Bu tezde Kumuk Türkçesindeki yapım ekleri üzerinde durulmuştur. Kumuk Türkçesindeki tespit edilen yapım ekleri; isimden isim yapan ekler, isimden fiil yapan ekler, fiilden isim yapan ekler ve fiilden fiil yapan ekler olmak üzere dört grupta ele alınmıştır. Ayrıca bu eklerin, morfo-fonetik ve biçim birimsel yapılarıyla anlamsal özellikleri de göz önünde bulundurulmuş, konuyla ilgili daha önce Türkiye’de ve Türkiye dışında yapılmış bilimsel çalışmaları dikkate alınarak işleklik durumları belirtilip ortaya konulmuştur.

Araştırmanın her çalışmada olabileceği gibi birtakım sınırlılıkları vardır. Çalışmamıza kaynak oluşturan literatürde var olan çalışmaların kısıtlılığı, çalışmayı sadece alan yazında var olan kaynaklar üzerinden yürütebilmiş olmak, canlı bir varlık olan dilin yerinde incelenememiş olması, yani konu ile ilgili olabilecek kişi veya kurumlara doğrudan ulaşamamış olması çalışmamızın sınırlı yanlarını oluşturmaktadır.

Alan yazında, araştırma konusuyla ilgili, bu araştırmaya kaynak oluşturan çalışmaların yeterli düzeyde olduğu varsayılmış olup çalışmalar bu doğrultuda tamamlanmıştır.

I. BÖLÜM

KUMUKLAR VE KUMUK TÜRKÇESİ

I.1. Kumuklar

Dağıstan'ın yerli halklarından biri olan Kumukların atalarının, Hun ve Bulgar birliklerine dâhil oldukları bilinmektedir. Onların tarihinde Hazarlar ve Kıpçaklar da büyük bir rol oynamıştır. XVIII-XIX. yy'larda Kumukların kendi siyasî birlikleri vardı: Targu Şavhallığı, Mehtulu Hanlığı, Endirey, Köstek ve Yahsay Beylikleri. Bunlar arasında Targu Şavhallığının önemli bir yeri vardır. Şavhallar zaman zaman önemli meseleleri çözmek için bir meclis toplasa da onların elinde sınırsız iktidar vardı. Şavhalların muntazam ordusu olmasa da muhafız birliklerine sahip oldukları biliniyor. Onların kendilerine bağlı "*derebeyi*" niteliğinde beyler vardı (Pekacar, 2002: 13-16).

Kumuklar, çoğunluğu bugünkü Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Cumhuriyeti'nde yaşayan bir Türk kavmidir. Küçük topluluklar hâlinde Çeçen ve Kuzey Osetya Cumhuriyetlerinde de yaşamaktadırlar. Kumuklar, Dağıstan'daki edebiyat dillerinden birisi olan Kumuk Türkçesini konuşurlar. Kumuk Türkçesi, Türk lehçelerinin Kıpçak grubuna girer; ancak bünyesinde Hun (M.S. IV. yy.), Bulgar, Hazar (M.S. V-X. yy.) ve Oğuz unsurları da yer almaktadır (Pekacar, 13: 2002).

Kumuk tarihi, Kafkasya'da bulunan birçok etnik grubun tarihiyle iç içedir. Miladi VII. yy.da bölgenin Hazar Devleti sınırları içinde kalmasıyla birlikte Oğuz-Kıpçak boylarının kaynaşması sonucunda teşekkül eden Kumukların XII. yüzyılda, buranın önceki sakinleri olan Kazı Kumuklarını dağlara sıkıştırarak bu toprakları kendilerine yurt edindikleri söylenmektedir. Evliya Çelebi bu beyliğin toprakları için "Kumuğıstan" ve "Dağıstan -ı Kumuk" tabirlerini kullanmıştır (*Seyahatname*, II, 305) (Kurtuluş, 373).

I.1.1. Kumuk Adı

Kumuk adına, ilk kez Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lügati't Türk adlı eserinde rastlanmaktadır. Yazar, Kumuk adını eserde "Bir zaman yanında bulunduğum beylerden birinin adı" olarak kaydeder. Kumuk Türklerinin bir boy olduğunu Kaşgarlı Mahmud'un bu sözlerinden anlamaktayız. Kumık, Kumih, Kumuh, Gumıg, Gumuh biçimlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Kumuk adıyla ilgili olarak farklı görüşler yer almaktadır. Örneğin Vambéry, Kumuk kelimesiyle ilgili olarak "kımak" fiilinden türetilmiş kımıldamak, deprenmek anlamlarına geldiğini belirtir. Çobanzade ise "Kama" veya "kumay" ile "ak" veya "ok" eklerinden oluşan "Kamalı" anlamına geldiğinden bahseder. Bölgedeki halk söylentilerine göre kumluk bir alandan geldiklerinden Kumuk adını aldıkları belirtilir (Çobanzâde'den naklen, Buran ve Alkaya, 2019: 491).

Bozkurt, "Kumuk" kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşlerin yer aldığını hatırlatmaktadır. Örneğin Kumuk sözünün Kıpçak yerine kullanılan "Kimaki" sözü olduğunu belirtmektedir. Bazı bilim adamları ise "Lak" yerleşmesi olan "Kazıkumuk" ismiyle alakalı olduğuna değinir. Son dönemlerde ise Kumuk sözcüğünün ovalık ve bozkırda yaşayanlar için olduğunu ileri sürmektedir (1992: 377).

I.1.2. Kumukların Yaşadığı Coğrafya

Kumukların Dağıstan Cumhuriyetinde yaşayan Türk boyu olması nedeniyle Dağıstan'ın kelime anlamının "Dağlılar Ülkesi" olduğunu belirten Özkan (2007: 177), bölgenin, en eski dönemlerden itibaren Türklükle ilgili olduğunu, 730 yılından itibaren de bölgeye gelen Ebu Müslim'den dolayı İslamiyet ile bağının bulunduğunu varsaymaktadır.

Kumuk Türklerinin kendilerinin Hazarlardan geldiğini ve Hazar Devleti'ni kurduklarını belirten Özkan, Kumukların daha sonra Türkiye, İran ve Rusya'nın himayesine girdiklerine değinmektedir. Bugün Dağıstan Cumhuriyeti'nde yaşayan Kumukların; Hasavyurt, Babayurt, Kızılyurt, Buynaksk, Kayakent, Haydak eyaletleri ile Mahaçkale çevresindeki altı bölgede yer aldıklarını ifade eder (2007, 178).

I.1.3. Kumuk Türkçesi Hakkında Genel Bilgiler

Benzing'e göre, umumi fonetik ve gramatikal yapısı bakımından Kumuk Türkçesi, Türk dillerinin kuzeybatı grubuna girer (krş. *taw* “dağ”, *bara* “gidiyor” = Tat., Krmtat., Krç./Blk. *taw*, *bara* gibi şekiller). Kumuk Türkçesindeki dikkati çeken bazı gramatikal hususlar, bilhassa Karaçay-Balkar Türkçesine bağlanmaktadır. (krş. *hawçu* “avcı” = Krç./Blk. *awçu* örneğinde olduğu gibi, u sesini içeren “diftonglar”dan sonra gelen labial ekli şekli; ismin bazı hallerinde, mesela genitif / akkuzatifte çokluk ekinin *r*'sinin düşmesi: *+leni* = Krç./Blk. *+leni*, datif *+lege* Kmk., Krç./Blk. *;* *-gen* ve *-egen* partisiplerinin birbirinden ayırt edilmesi (Kmk., Krç./Blk.); *-gey* ekinin muhafazası: *bergey edi* “verseydi, vermiş olsaydı” = Krç./Blk. *bergeedi* (1993: 166-167).

Diğer taraftan yazar, fonetik özellikler ve bazı gramatikal şekillerde, güneybatı Türkçesinin etkilerinin görüldüğünü belirtmektedir. (msl. *gör-* “görmek” = Osm. *gör-* /, *baraçak* “varacak” = Osm. *varacak*). Kuzeybatı ve güneybatı Türkçeleri (Kıpçak ve Oğuz) dışında, Doğu Türkçesi de Kumuk Türkçesine tesir etmiştir; bu tesirin izlerine en çok Haydak ağzında rastlanır (Haydak ağzı, *getmağ getmak* “gitmek” = Özb. *ketmâğ*; fakat Azeri ve Türkmen diyalektlerinde de bu mastar şekilleri görülmektedir; *al'gön* “alan, almış”, *satkan* “satan, satmış” = Özb. *âlgan, sātqân*; *harmapman* “henüz gitmedim”, Krg. Trkm. *gelipdirin* “geldim”. Kafkas dillerinden de bazı unsurlar Kumuk Türkçesine girmiştir (ödünç kelimeler, onlu sayı sistemi vs.). Güneybatı Türkçesinin tesirlerinin çok eski olmayıp sadece Selçuklu ve Osmanlı devirlerine ait olduğuna muhakkak gözüyle bakılabilir. Kumuk Türkçesinin umumî karakterine de değinen Benzing, Kumuk Türkçesinin Türkçenin kuzeybatı grubuna ait olduğunu açıkça gösterdiğini, geniş hacimli bir Kumuk Türkçesi sözlüğünün mevcut olmaması, leksikolojik mukayeselere, bilhassa XIII./XIV. yy.ların Kıpçak sözlükleriyle mukayeseye bir engel teşkil ettiğini ve Kıpçak Türkçesi konusundaki araştırmalarla olan bağı da düşünülerek, Kumuk Türkçesinin daha derinlemesine incelenmesi gerektiğini belirtir.

Kumuk Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi ve kelime hazinesine göz atıldığında aşağıdaki özellikler ortaya çıkmaktadır.

a. Kumuk Türkçesinin Ses Bilgisi ile İlgili Genel Özellikler

Kumuk Türkçesinde, kalınlık-incelik uyumuna aykırı durumların varlığı söz konusudur. Arapça, Farsça kökenli kelimeler genellikle uyuma aykırılık gösterir. Fakat Türkçe olmasına rağmen kalınlık-incelik uyumuna aykırı yapılar da mevcuttur: *biçak* gibi. Kalınlık-incelik uyumu Türkiye Türkçesine benzerlikler göstermektedir. Yani, kalın ünlülü hecelerden sonra kalın ünlülü heceler, ince ünlülü hecelerden sonra ince ünlülü heceler gelir: *qıpiytmaq, tamızmaq, tiydirmek* vb.

Kumuk Türkçesi ile Türkiye Türkçesi düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından benzerdir. Kumuk Türkçesinde sonu 'w' ile biten kelimelerde ise uyumsuzluk görülmektedir. 'w' ile biten kelimelere dar ünlü yerine yuvarlak ünlülü biçimleri gelmektedir.

Kumuk Türkçesinde ünsüz uyumu yoktur. Bu uyum, sadece söyleyişte geçerlidir. Yazı dilinde görülmez. Konuşma sırasında ilerleyici ses benzeşmesi gerçekleşerek uyum görülür.

Kumuk Türkçesinde, Türkiye Türkçesinden farklı olarak, *yayımak, sokumak* gibi fiiller mastar eki *-mak*'tan önce araya bir yardımcı ünlü 'ı,i,u,ü' almaktadır.

Kumuk Türkçesinin ses bilgisi özelliklerini Tekin ve Ölmez 10 maddede özetlemektedirler. Başlıca ses özellikleri şunlardır:

1. İç sesteki veya son sesteki /ğ/ bazen de /g/ ünsüzünün /w/ye değişmesi: ET *ağır* > *awur*, ET *ağız* > *awuz* ET *sebig* > *süyüw* "sevgi" vb.

2. İç sesteki veya son sesteki /g/ ünsüzünün /y/ye değişmesi: *beg* > *biy*, ET *ören* > *üyren*, ET *öğret-* > *üyret*, ET *ögür* > *üyür* "sürü" vb.

3. Dudak ünsüzleri nedeniyle yuvarlaklaşma: ET *ağzımız* > *awzubuz*, ET *avçı* > *awçu*, ET *bağ-ımız* > *bawubuz* "bağımız", ET *kamış* > *kamuş*.

4. Kelime başındaki /k/ ünsüzünün kimi sözcüklerde /g/ye değişmesi: ET *keç-* > *geç-*, ET *kéç* > *geç*, ET *keçe* "akşam" > *geçe* "gece", ET *kel-* > *gel-*

5. Kelime başındaki /e, é/ > /i/ değişmesi: ET *eder-* > *iyer-* "izlemek", ET *eg-* > *iy-* "eğmek", OT *edle-* > *iyle-*

6. Kelime başındaki /y/ ünsüzünün /ı, i, ve u/önünde bazı sözcüklerde /c/ye değişmesi: ET *yigren-* > *cirgen-*, ET *yu-* > *cuw* "yıkamak", ET *yığ-* > *cıy-* vb.

7. /p/ ünsüzün ünlülerarası durumda /b/'ye değişmesi: ET *kapar-* > *kabar-*, ET *köpük* > *göbük*.

8. Kelime başındaki /k/ [k] ünsüzünün bazı sözcüklerde gırtlak sızıcısı /h/'ya değişmesi: ET *konşu* > *honşu* “komşu”, ET *kum* > *hum*, ET *kurt* > *hurt* vb.

9. Çokluk eki *-lar/ -ler*'deki sonses /r/'nin ilgi-yükleme ve verme durumları eklerinden önce düşmesi: *giççiler* “küçükler”, *giççileni* “küçüklerin, küçükleri”, *balalar* “çocuklar”, *balalaga* “çocuklara”, *üyeler* “evler”, *üylege* “evlere” vb.

10. Çift ünsüzle biten alıntı sözcüklerde sonda ünlü türemesi: *asl* > *aslu*, *fıkr* > *fıkrı*, *ilm* > *ilmü*, *ism* > *ismü* vb (Tekin, Ölmez, 2018: 128, 129).

b. Kumuk Türkçesinin Şekil Bilgisi ile İlgili Genel Özellikler

Eren, Kumuk Türkçesinin şekil bilgisi hakkında “Diğer Türk diyalektlerinden farklı olarak, Kumuk Türkçesinde ünlü ile biten köklerle ünsüzle sona eren kökler arasında fark gözetilmez” bilgisini verir: Örnekler: nomin. *at*, *ata* “baba”, akuz. *atnı*, *atanı*; gen. *atını*, *atanı*; dat. *atga*, *ataga*; lok. *atda*, *atada*; abl. *atdam*, *atadan*.” (1975: 350-351).

Benzing'e göre, isimden isim yapma eklerinden şunları kaydetmek gerekir: *+ağ* *konuz+ağ* “böcek”; *+daş*, vokal uyumuna tâbi değildir: *vatan+daş*, *vatannaş* olarak telaffuz edilir “vatandaş”; *+çı*, Arapça'nın fa'al şekillerine de eklenir: *hasap+çı* “kasap”, *delek+çı* “berber”; *+uw* ile yapılmış isimlere getirilip meslek ismi yapılırlar: *sat+uw+çu*, yazılışı *satıwçı* “satıcı” (1993, 175).

Menges, *Türk Dilleri ve Halkları* adlı eserinde isimden isim yapım ekleri bölümüne *+cek*, *+cak*; *+cı*, *+ci*, *+cu*, *+cü*; *+tıy*, *+lık* /*+tay*, *+lag*; *+gı*, *+ki* ekleri üzerinde durmuştur: *kızçak* “küçük kız”, *ağ+cı* “avcı”, *temür+ci* “demirci”, *padişah+lık*, *üze+ki* “üstteki” (1968: 159-160).

Kumuk Türkçesi hususunda çalışan Pekacar (2007: 964), yapım eklerini alfabetik sıraya göre vermiş, ses düzeni ve işlek olmalarına göre konuyu aktarmıştır. Yapım eklerini, isimden isim yapma ekleri, fiilden isim yapma ekleri, isimden fiil yapma ekleri, fiilden fiil yapma ekleri şeklinde izah etmiştir.

c. Kumuk Türkçesi Söz Varlığı Hakkında Kısa Bilgi

Kumuk Türkçesi, kendi kültüründen ve tarihinden gelen sözcüklerle zenginleşmiştir. Ayrıca diğer Türk dilleriyle de benzerlik gösteren ortak sözcükler

bulunmaktadır. Kumuk Türkçesi edebî eserleri arasında bilhassa Rusçadan yapılan tercüme eserler önemli bir yer tutar. Azeri Türkçesi başta olmak üzere diğer Türk lehçelerinden de yararlanılmıştır. Kumuk Türkçesinin kelime hazinesi, geniş hacimli bir sözlüğün bulunmaması nedeniyle derinlemesine incelenmemiştir. Dmitriev'in gramerinde yer alan bölümler, kelime hazinesiyle ilgili temel bilgiler sunmaktadır. Kuzey, Orta ve Güney diyalektler arasında bazı kelime farklılıkları gözlemlenir. Kıpçak Türkçesi konusundaki araştırmalarla olan bağı düşünülerek, Kumuk Türkçesinin kelime hazinesinin daha detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir (Benzing, 1993:165-166).

Magomedov'un *Türk Dilleri* adlı makalesinde kelime bilgisi başlığında aşağıdaki kelime ve anlam grupları yer almaktadır (1969: 208-209).

İnsan vücudunun bölümleri: *baş* "kafa", *avuz* "ağız", *tiş* "diş", *til* "dil", yürek "kalp", *ayak* "bacak", *saç* "örgü", *yandavur* "yan", *kaş* "kaşlar", *sakal* "sakal", *tamak* "boğaz", *barmak* "parmak", *tırnak* "tırnak", *kirpik* "kirpik", *kaburga* "kaburga, aya "avuç içi, *taban* "topuk" vb.

Akrabalık terimleri: *ana* "anne", *ata* "baba", *aga* "ağabey", *ini* "küçük erkek kardeş", *gelin* "gelin, *giyev* "damat" vb.

Zamanı belirten kelimeler: *gun* "gün", *ahşam* "akşam", *erten* "sabah", *geçe* "gece", *ay* "ay", *yıl* "yıl", *sagat* "saat", *yay* "yaz", *kış* "kış", *guz* "sonbahar, *yazbaş* "ilkbahar" vb.

Doğal olayları ifade eden kelimeler: *gun* "güneş", *ay* "ay", *yulduz* "yıldız", *yag'a* "kıyı", *dengiz* "deniz", *ozen* "nehir", *bulut* "bulut", *yangur* "yağmur", *çik* "çiy", *taş* "taş", *orman* "orman", *kar* "kar", *tav* "dağ", *batmak* "bataklık", *suvuk* "soğuk" vb.

Mineralleri, metalleri, hammaddeleri ifade eden kelimeler: *altın* "altın", *gumus* "gümüş", *kalay* "kalay", *bagır* "bakır", *temir* "demir" vb.

Bitki dünyası ile ilgili kelimeler; *tamur* "kök", *alma* "elma ağacı", *koz* "fındık", *yuzum* "üzüm" vb.

Hayvanlar alemi ile ilgili kelimeler: *oyuz* "öküz", *zamiş* "manda", *koy* "koç", *donguz* "domuz", *tavuk* "tavuk", *horaz* "horoz", *eçki* "keçi", *at* "at", *kaaz* "kaz", *babiş* "ördek", *mişik* "kedi", *tay* "tay", *buga* "boğa", *böru* "kurt", *tulku* "tilki", *koyan* "tavşan", *giyik* geyik", *karakuş* "kartal".

Berta (316, 1998); Johanson ve Csato'nun *Türk Dilleri* kitabında *West Kipchak Language* makalesinde "Leksikoloji" başlığında Kumuk Türkçesinin diğer lehçelerden ve Rusçadan etkilendiğini dile getirmektedir.

Kumuk Türkçesinin şekillenmesinde Bulgar, Hazar, Ogur-Fin ve Slav kabilelerin tesirine rastlandığını belirten Heyet (2008: 344), edebî dilin Sovyet rejiminin kurulmasından itibaren biçimlendiğini ve onunla ilgili Bekir Çobanzade ve N.K. Dmitriev'in araştırmalar yaptığını belirtir. Kumuk Türkçesindeki kelimelerin çoğunun Türkçe olduğunu belirten Heyet, kelimeler arasında Rusça, Arapça, Farsça ve Kafkas dillerinin de yer aldığını vurgular. Kumuk Türkçesinde 8 ünlü ve 23 ünsüz harfin bulunduğunu belirtir. Açık e (fetha) harfinin konuşma dilinde yer aldığını ancak edebî dilde bulunmadığına dikkat çeker.

Türkiye Türkçesinde ortak kök konusunu benzer bir şekilde Kumuk Türkçesinde de görmekteyiz. "yönkü" sözcüğü hem isim hem de fiil anlamına sahiptir. *Yönkü* "şımarık" anlamıyla isimken, "şımarmak" anlamıyla fiil olma özelliği göstermektedir. Ayrıca, "çegeleş" kelimesi "şirret" anlamıyla isim, "atışmak" anlamıyla fiildir.

Kumuk Türkçesinin belli başlı üç ağız bulunmaktadır: Hasavyurt, Buynaksk ve Haydak ağızları. Yazı dili, Hasavyurt ve Buynaksk ağızlarına dayanır. Kumukların % 99'u kendi dillerini ana dili kabul eder. Bununla birlikte Kumuklar arasında Rus dili de yayılmış olup nüfusun % 74,5'i Rus dilini de bilmektedir (Pekacar, 2002: 13-16).

Hasavyurt ağızı

Genellikle Sulak Irmağı'nın Temirkazık tarafında konuşulan ağız Mahaçkale yakınındaki Köstek, Yahsay, Endirey köylerinin yer aldığı bölgeyi kapsar. Buynaksk ağızıyla birlikte Kumuk yazı dilinin aslını oluşturur. Ancak Kumuk yazı dilinden bazı farklılıklar gösterir (Baykoca, 1998: 16).

Buynaksk Ağızı

Hasavyurt ağızına yakın hususiyetler gösteren, Kumuk yazı dilinin temelini oluşturan ağızlardan biridir. Kendi arasında alt gruplara ayrılır. Haydak ağızıyla benzerlik gösteren bölgeler vardır. Bu ağız Buynaksk, Töbencügütey, Paravul, Kakaşura, Karabudagent, Dörgeli'de konuşulur (Baykoca, 1998: 16).

Haydak ağızı

Kumuk yazı diline en uzak ağız olan Derbent bölgesinde konuşulur. Ağız özelliklerinden dolayı Moğolların devamı olduğu görüşü ileri sürülse de Benzing, Türk asıllı bir boy ağız olduğunu bildirir. Evliya Çelebi'nin, Haydak ağızıyla ilgili verdiği kelime listesi de kanıt olmakla birlikte bu ağızda Moğolca kelime bulunmaması Türk boyu olduğunu gösterir (Baykoca, 1998: 15-16).

Kumukların Türkiye'de yoğun olarak yaşadıkları ve ikamet ettikleri yerler arasında ise Tokat'ın Turhal ilçesi Üçgözen Köyü, Kuşoturağı köyü, Sivas'ın Yıldızeli ilçesi Yavru köyü bulunmaktadır (Pekacar, 1986: 11, 13, 14).

Kumuk Türkçesi ve Türk Dilinde Yapım Ekiyle İlgili Yapılan Çalışmalar

Kumuk Türkçesi ve edebiyatıyla ilgili çalışmalar daha 1850'li yıllarda başlamışken Kumuk Türkçesinin edebî yazı dili olması ancak Ekim Devrimi'nden sonra gerçekleşebilmiştir (Öztürk ve Uyanık, 2006: 8; Buran ve Alkaya, 2019: 497).

Kumuk Türkçesiyle ilgili ilk çalışmalar pratik amaçlı olup Kumuk Türkçesi ders kitaplarının hazırlanması ve Kumuk Türkçesi imla kılavuzunun hazırlanması yönünde olmuştur (Öztürk ve Uyanık, 2006: 8).

Yapılan literatür taramasında Kumuk Türkçesi üzerine bazı gramer çalışmaları yapılmıştır. Bunlar arasında aşağıdaki çalışmalar yer almaktadır.

Akavoviç, 2002 yılında Dağıstan Devlet Pedagoji Üniversitesi'nde yazdığı profesörlük tezi ile Kumuk Türkçesine önemli bir katkı yapmıştır. Tez, "*Tarihi Aydınlatmada Kumuk Dilinde Karşılaştırmalı Kelime Oluşumu*" başlığını taşımaktadır. Dağıstan'ın başkenti Mahaçkala'da yazılan profesörlük tezi, Kumuk Türkçesinde yazılan kapsamlı bir çalışmadır. Türkçenin Kıpçak grubu ve diğer lehçelerinden de faydalanılarak kıyaslamalı olarak hazırlanan bir çalışmadır.

Pekacar, *Türk Lehçeleri Grameri*'nde (2007), şekil bilgisi başlığı altında yapım eklerini incelemiştir. İlk önce isimden isim yapım eklerini ele almıştır. Bunların kaç şekilden oluştuğunu, işleklik durumunu ve örnek kelimeleri vermiştir. Ayrıca ekin eklendiği kelimenin görevine etkisi hakkında bilgi vermiş ve ünlü-ünsüz uyumlarına girip girmediğini anlatmıştır. Bunların yanında hangi anlamda ve türde isimler oluşturduğuna değinmiştir. İkinci sırada fiilden isim yapım eklerine yer vermiştir. Burada ekin işleklik derecesini vermiştir. Kaç şekilden oluştuğu ve ünlü-ünsüz uyumları hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Farklı türlerde ve anlamlarda isimler türettiğini belirtmiştir. Üçüncü sırada isimden fiil yapım eklerini işlemektedir. Ekin kaç

şekilli olduğu, işlek olup olmadığı, geçişli ya da geçişsiz fiil türettiği, hangi görevde ve anlamda kullanıldığı gözden geçirilmiştir. Dördüncü sırada fiilden fiil yapım ekleri incelenmiş olup çatı ekleri alt başlığı açılarak izahlara başlanmıştır. Eklerin edilgenlik eki, dönüşlülük eki, işteşlik eki, geçişlilik ve geçişsizlik eki oldukları bildirildikten sonra işleklik durumu verilmiş, ekin kaç şeklinin bulunduğu anlatılıp hangi türde ve anlamda kullanıldığı belirtilmiştir. Ercilasun'un editörlüğünü yaptığı *Türk Lehçeleri Grameri*'nde (2007) Kumuk Türkçesi bölümünü hazırlayan Pekacar'ın çalışması eserin 939-1008'inci sayfalarında yer almaktadır ve 964-975'inci sayfalarında yapım eklerini incelemiştir.

Kumukça-Rusça Sözlük, Pekacar tarafından *Kumuk Türkçesi Sözlüğü* adıyla Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve 2011 yılında Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkmıştır. Pekacar'ın yayımladığı bu sözlükte yaklaşık 12.000 kelime incelenmiştir.

Benzing'in, "*das Kumuksche*" adlı Almanca makalesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi'nin 1993'teki 26. cildinde 165-188. sayfalarında "*Kumuk Türkçesi*" adıyla İlhan Çeneli tarafından Türkçeye aktarılmıştır.

Uyanık ve Öztürk'ün birlikte yayımladığı *Kumuk Atasözleri ve Deyimleri* (2006) adlı eser, Abduragim Abdurahmanov tarafından derlenip Mahaçkala'da 1991 yılında bastırılan "Aytıvlar ve Atalar Sözlüğü" adlı kitaba dayandırılmaktadır. 3315 atasözü ve deyim bulduğu bir kitaptır.

Türk Ansiklopedisinin 22. cildinde *Kumuklar* maddesini yazan Hasan Eren Kumuk Türkçesi hakkında genel bilgiler vermektedir

Kültür Bakanlığının *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisinin 20.cildi Kumuk Edebiyatı* 'na (2002) tahsis edilmiştir.

Öztürk, *Kumuk Halk Şairi Yırçı Kazak* (Giriş-Metin-Sözlük) Kumuk Türkçesiyle yazdığı eseri 2008'de yayımlamıştır.

Merhan'ın *Dört Kumuk Masalı Üzerine Gramer İncelemesi* (2008) Kumuk Türkçesiyle ilgili değerli bir çalışmadır.

Uyanık, *Kumuk Türk Ağzıları İncelemesi* (2002) adlı doktora çalışmasıyla Kumuk Türkçesinin ağızlarını ele almıştır.

Zeybek'in yüksek lisans tezi, *Kumuk Halk Yırları* (1996) adlı çalışma Kumuk halk edebiyatına katkı sunmuştur.

Baykoca, *Kumuk Türkçesi Grameri*'ni (1998) yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır. Tezde Kumuk Türkçesinin ses ve şekil bilgisini incelemiş olup, hangi ağızların konuşulduğunu belirtmiştir.

Aydın, *Türk Dilleri Arasında Kumuk Türkçesinin Yeri* (2022) adlı bildirisini “IX. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu”nda sunmuştur.

Görüldüğü üzere yapılan taramalarda yurt içinde konu ile ilgili çalışmaların sınırlı sayıda olduğu söylenebilir.

Türk Dilinin belli kollarında yapım eklerini ele alan bazı çalışmalar şunlardır:

Eski Türkçenin Yapım Ekleri (Erdal, *Old Turkic Word Formation I-II*, 1991),

Eski Anadolu Türkçesinde Ekler (Gülsevin, 2020),

Özbek ve Uygur Türkçelerinde İsim (Koraş, *Doktora Tezi*, 1998),

Çağatay Türkçesinde Yapım Ekleri (Teres, *Doktora Tezi*, 2009),

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü Esasında Eski Anadolu Türkçesi'nde İsimden İsim Yapım Ekleri (Altuğ, *Yüksek Lisans Tezi*, 1999),

Türkmen Türkçesinde (Altınel, 2003, *Türkmençe Türkçe Sözlüğe Göre Türkmen Türkçesinde Kelime Yapımı*)

Kırım-Tatar Türkçesinde, Çeneli (*Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri* (1997) (Çev. Mustafa Argunşah)

Kırgız Türkçesinde (Popova, 2012, *Kırgızcada İsim Yapma*, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü),

Azerbaycan Türkçesinde (Sevortyan, E.V., *Azerbaycan Dilinde Fiil Yapma Ekleri*, Moskova, 1962).

Kumuk Türkçesinin ilk bilimsel sözlükleri de Z.Z. Bammatov tarafından *Russko-Kumıskiy Slovar* (Rusya, Moskova, 1960) ve *Kumıksko-Russkiy Slovar*, (Moskva, 1969) isimleriyle hazırlanmıştır.

Kumuk Türkçesine katkı sunan ilgili kitaplar taranarak Kumuk Türkçesinde bulunan kelime yapım ekleri ortaya çıkarılarak isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil yapım ekleri olarak sıralanmış ve belirlenen yapım ekleri alfabetik sırayla tezde gözden geçirilmiştir. Eklerin incelenmesinde ekin Kumuk Türkçesindeki

biçimsel yapıları; kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık ve ünsüz uyumuna uyup uymadıkları belirlenip eklerin eski Türkçeden başlayarak tarihî lehçelerdeki biçimleri ortaya konulmuştur. Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan Kumuk Türkçesinde yapım ekleri konusu üzerinde Türkiye’de müstakil bir çalışma yapılmadığından tez çalışmamızda bu eksikliği kısmen de olsa azaltıp Türkoloji araştırmalarına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Kumuk Edebiyatı Hakkında Genel Bilgi

Belirgin edebî çalışmaları her ne kadar XVIII. yüzyılda başlasa da Kumuklar, kendilerini Hazarların ve Timur İmparatorluğu'nun mirasçısı kabul ettiklerinden bu tarihi IX. yüzyıla kadar indirmekte ve İshak b. Kündacık el-Hazerî (ö.279/892), Süleyman b. Dâvûd Sekûnî (XII. yüzyıl), Ümmü Kemal (XV. yüzyıl) gibi isimleri ilk edebiyatçıları arasında saymaktadırlar. Modern Kumuk edebiyatının kurucusu olarak Yırçı Kazak bilinir (ö.1880) (Kurtuluş, 373).

Herkes kendi toplumunun güzel sözlerini sever. Halkın folklorü; halk hikyeleri, şarkıları, ninniler, tekerlemeler, masallar, deyimler, atasözleri kendi halkını neşelendirir, mutlu eder. Bu tür söz varlıkları bizlerin duygularına tercüman olmuş, her ânımızda yanımızda olup bir kalkan gibi bizi korumuş, gerektiğinde bizi neşelendirip sevindirmiştir. Henüz dünyaya gözümüzü açtığımız andan ölünceye kadar bizim söz varlıklarımız annemizin ilk sözleri, babamızın ilk duyguları hafızamıza kazınmış, hayatımızın sonuna kadar bize yol göstermiştir. Dünyanın sonuna geldiğimizde de ağıtlar yakarak bizi uğurlayan yine bizim folklorümüzdür (Pekacar, 2002: 19).

Halk bütün bu sanatlı ifadeleri benimsemiştir. Kumuklar *"Kafigeli söze engel yok"* diyerek şiire ve sanata sahip çıkmışlardır. İnsanların zor zamanlarında bazıları kılıç kullanır bazıları da kopuzuna sarılarak halkın coşmasını sağlayabilir. Kopuzun kılıca galebe çaldığına dair şöyle söylenir. Hekimlerin çare bulamadığı dertlileri Kumuk ozanları kopuzlarının tellerini oynatarak sakinleştirmişler ve adeta onlara can vermişlerdir. Bir ozan, ağaç kopuzu alıp pek ustaca çalmaya başladığında, hamur yoğurmakta olan bir kadın, kendisi de farkında olmadan, ellerinden hamuru akıtarak oynamağa başlamış diye söylerler (Pekacar, 2002: 19).

"Biz de ölürbüz, ölürbüz,

Ölgende yumular eki gözübüz.

Biz ölgen soñ kalganlar,

Söyler bizin sözübüz" (Zeybek, 1996: 6).

I.1.3.1. Kumuk Türkçesinin Yazı Dili Olması

Kumuk Türkçesinin bugünkü yazı dili oluşumunda geçirdiği evreler oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Çünkü kullandığı alfabelerin çokluğu bunu göstermektedir. XX. yy.ın başlarına kadar Arap alfabesini, sonra Latin alfabesini ve en son Kiril alfabesini kullanmışlar, Rusların baskısıyla da bu alfabeyi günümüzde de kullanmaktadırlar (User, 2015: 259). Kumuk Türkçesinin yazı dili Buynaksk diyalekti üzerine kurulmuştur (Tekin, 2018: 128). Buynaks ağzının yanı sıra Hasavyurt ağzının da Kumuk Türkçesinin yazı dili olmasındaki yeri ve önemi büyüktür (Pekacar, 2002: 13-16). Ancak bu yazı dillerine en uzak olan ve Derbent bölgesinde kullanılan ağız Haydak ağzıdır. Haydak ağzı, bazı dil özellikleri bakımından Moğolcaya benzetilmiştir (Baykoca, 1998: 15-16).

I.1.3.2. Kumukların Kullandığı Alfabeler

Kumuk Türkleri farklı yazı biçimlerini kullanmış, öncelikle 1910'lu yıllara kadar Arap alfabesi kullanmışlar, bu alfabeyle edebî ve dinî eserler vermişlerdir. Latin alfabesini kullanmaya ise 1928 yılında başlamışlar ve bu on yıl sürmüştür. 1938 yılında ise Kumuklar; Nogay, Kırım, Altay ve Şor Türkleriyle birlikte zorunlu olarak Sovyet güçleri tarafından Kril alfabesine yönlendirilmişlerdir (User, 2015: 259).

I.1.3.3. Kumuk Sözlüğü

Kumuk Türkçesinin ilk sözlüğü *Russko-Kumıkskiy Slovar* (Rusya, Moskova, 1960) ve *Kumıksko-Russkiy Slovar*, (Moskova, 1969) Z.Z. Bammatorov tarafından yayımlanmıştır. *Kumukça-Rusça Sözlük*, Çetin Pekacar tarafından *Kumuk Türkçesi Sözlüğü* adıyla Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve 2011 yılında Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkmıştır. Bunun yanında Rıdvan Öztürk ve Osman Uyanık'ın hazırladığı '*Kumuk Atasözleri ve Deyimleri*' adını taşıyan bir sözlük de bulunmaktadır. Bu sözlük, 1991'de Mahaçkala'da bastırılan Abdurrahmanov'un yazdığı "*Aytıvlar ve Atalar Sözleri*" adlı sözlüğe dayandırılmaktadırlar (Öztürk ve Uyanık, 2006: V).

I.1.3.4. Kumuk Türkçesinin Türk Dili İçindeki Yeri

Kumuk Türkçesi, Türk dili içinde kendine ait dil bilgisi özellikleri gösteren bir lehçedir. Kumuk Türkçesini konuşan insanlar Dağıstan bölgesinde yaşamaktadırlar. Dağıstan, bugün Rusya'ya bağlı özerk bir cumhuriyettir. Burada yaşayan insanların sayısı yaklaşık beş yüz bin kişidir (Dinçer, Deniz ve Çelik, 2021: 233).

Kumuk Türkçesi, dil bilimi araştırmacılarının yaptığı çalışmalara göre Kıpçak grubuna dâhil edilmektedir. Ancak bu görüşe katılmayan dil araştırmacıları da yer almaktadır. Kumuk Türkçesini Ercilasun kuzey-batı grubuna dâhil ederken Çobanzade Osmanlı Türkçesi ile Kazak Türkçesi arasında bir şive kabul etmiştir (Öztürk, 2008:13). 1928'e kadar Arap alfabesini kullanan Kumuk Türkleri 1928'den itibaren Latin alfabesini kullanmaya başlamışlar ancak 1938'de bu alfabeyi kullanmayı bırakmak zorunda kalmışlardır. Bu tarihten itibaren günümüze kadar Kiril alfabesiyle okuyup yazmışlardır. Araştırmacılar, Türk dilleri içerisinde Kumuk Türkçesini Kafkaslarda en çok kullanılan Türk lehçeleri arasında göstermektedirler. Kumuk Türkçesi hem tarihi lehçelere benzer özellikleriyle hem de çağdaş Türk lehçeleri içinde hâlâ canlılığını koruyan bir Türk lehçesidir (Aydın, 2022).

II. BÖLÜM

İNCELEME

Her dilde eklere ihtiyaç duyulur. Her sözcüğün kökü bilinen bir ekle yeni bir şekilde kullanılınca yeni bir fikir doğar, açıklanır, yayılır ve giderek düşünce de artar. Kelime sayısı artınca düşünceler de artarak çoğalır (Hatipoğlu, 1974: 5). Dilde kelime türetmek iki yolla gerçekleşir: Birincisi halkın pratik ihtiyaçlarla dilin yapısına uygun olarak türettiği yeni kelimelerdir. Buna *halkça yapım* (formation populaire) denir. İkinci yöntem ise bilim, sanat, din hayatının gerektirdiği yeni kavramların karşılıklarıdır. Dilin yapısına uygun olarak ilgili bilim adamları tarafından meydana getirilen yeni kelimelerdir. Bunlara da *bilgince yapım* (formation savante) denilir (Banguoğlu, 2019: 155).

II.1. Yapım Ekleri

Ad ve fiil köklerinden yapım ekleriyle kurulan yeni anlamdaki kelimeler ad ve fiil gövdelerini oluşturur. Gövdeler aynı köke farklı yapım ekleri getirilerek bir kelime ailesi oluşturacak biçimde de türetilebilir. Kelime gövdeleri böyle değişik nitelik ve görevde yapım ekleriyle kurulmuş olduklarından köklerden daha kapsamlı dil birimleridir (Korkmaz, 2019:105).

Ergin'in (1993: 115) ifade ettiği gibi isim ve fiil olmak üzere iki çeşit kökün bulunduğu, bunlardan da dört çeşit gövde türetildiği bilinmektedir. Bunlar ise isimden türetilmiş isim, isimden türetilmiş fiil, fiilden türetilmiş isim, fiilden türetilmiş fiil gövdeleridir.

Kumuk Türkçesinde yapım eklerinin çoğu Türkiye Türkçesindeki eklere benzer ve sadece aralarında küçük ses farklılıkları bulunmaktadır. Kumuk Türkçesinde yapım ekleri 4'e ayrılır (Buran ve Alkaya, 2019: 521).

1. İsimden İsim Yapım Ekleri

2. İsimden Fiil Yapım Ekleri

3. Fiilden İsim Yapım Ekleri

4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

II.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

Türk dilinde kelime yapımı, yapım ekleri ile yapıldığı gibi kelime birleştirme yöntemi ile de gerçekleştirilir. Johanson ‘*Turkic*’ adlı eserinde, isimlerin isimlerden türetilmesi konusunda çok sayıda ekin, isimleri isimlerden türettiğini belirtir. En yaygın eklerden olan *-cı* ekiyle ilgili Eski Doğu Türkçesindeki şu örnekleri verir: *(h)a.v-čī* “hunter” < *(h)a.v* “av”, *(h)ā.v-čī* “ev hanımı” < *(h)ā.v* “konut, çadır, ev”; *oyun-čī* “oyuncu” < *oyun* “oyun”; *övkä-čī*, “kızgın, kötü huylu” < *övkä* “akciğer”, “öfke”; *yelvi-čī* “büyücü” < *yelvi* “büyücülük”, Türkçe < *işçi* > “işçi” < *iş* “iş”; *akşamcı* “her akşam içen” < “*akşam*”; Gagauz Türkçesinde < *yalan-cı* “yalancı” < “*yalan*”; *sütçü* “sütçü” < *süt* “süt” (Johanson, 2021: 442).

İsme isim ekleyerek veya isim ve yardımcı fiil ile kelime oluşturma, fiile fiil getirerek kelime oluşturma biçimleri kullanılır. Sıfat+isim yöntemiyle de kelime oluşumu sağlanır. İsim+yardımcı fiil örneği: *berip toktanmak*, *okup bermek*, *qıyaçalap*; *başeniş* “yokuş aşağı” (Pekacar, 2011: 64), *enemcaya* “gökkuşağı” < *enem* “cadı”, < *caya* “yay” (Pekacar, 2011: 120), *dört ayaqlanmaq* “dört ayak üzerine gelmek” (Pekacar, 2011: 115), *qarayawuzluq* “karayağızlık, esmerlik” (Pekacar, 2011: 250). Ancak bizim çalışmamızda, yapım ekleriyle yapılan türetimler ele alınmış, kelime birleştirme yöntemi ile yapılan türetmeler ise çalışmamızın dışında kalmıştır.

II.1.1.1. +A

Kumuk Türkçesinde +A eki işlek bir ek değildir, Türkçe ve alıntı kelimelere gelerek yeni isimler türetir.

+a: *ala* “alacalı” < *al* ‘kırmızı’ +a (Pekacar, 2011: 29), *arza* “dilekçe, arzuhal” < *Ar. arz* ‘şikayet; dilekçe’ +a (Pekacar, 2011: 42), *xaba* “1. bakır güğüm, 2. maşrapa” < **xab* +a (Pekacar, 2011: 369), *xuma* “büyük, çamurdan yapılmış veya çini kâse” < *F.xum* +a (Pekacar, 2011: 375-376)

+e: *geçe* “gece” < *geç* +e (Pekacar, 2011: 132)

+A eki kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *ala* “alacalı” < *al+a* (Pekacar, 2011: 29), *geçe* “gece” < *geç+e* (Pekacar, 2011: 132).

+A eki, geldiği örneklerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *xaba* “1. bakır güğüm, 2. maşrapa” < *xab+a* (Pekacar, 2011: 369); *xuma* “büyük, çamurdan yapılmış veya çini kâse” < *F. xum +a* (Pekacar, 2011: 375-376).

Ekin işlevleri

1. Renk gösteren, nitelik isimleri (sıfatlar) ve somut isimler yapar:

ala (göz) “ela gözlü” < *al+a* (Pekacar, 2011: 29), *arza* “arzuhal, dilekçe” < *arz+a* (Pekacar, 2011: 42), *xaba* “1. bakır güğüm, 2. maşrapa” < *ET kap+a* (Pekacar, 2011: 369), *xuma* “büyük, çamurdan yapılmış veya çini kâse” < *F. hum+a* (Pekacar, 2011: 376).

2. Bu türetmeler, atasözlerinde kullanıldığında mecaz anlam taşıyabilirler:

Adamnı alası içinde, hayvannı alası üstünde. “İnsanın alası içinde, hayvanın alası üstünde” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 41) “İlk ala hile anlamında (mecaz), ikinci ala renk adı.” < *al+a* (Pekacar, 2011: 29).

Ek yabancı (alıntı) kelimelere de gelir: *huma* < Far. *hum+a*, *arza* < Ar. *arz+a*.

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +A eki

Tekin’e (2022, 79) göre ekin, +A şekli vardır. Eski verme-bulunma durumu ekidir: *üzä* “üstte, yukarıda” < *üz* “üst taraf”; krş. Uyg. *üztün*, üstün “yukarı, yukarıda” < *üz-tün*, *kiçä* “akşamleyin” < *kēç* “geç, geç vakit”.

+a / +e biçimleri olan ek, M. Erdal’ın tespit ettiği gibi özel isimler teşkil eden bir ektir. Ek vokatif (çağrı, hitap) eki olarak da düşünülebilir: *kutada* (< *kutad+a*), *sevine* (< *sevin+e*), *tükele* (< *tükel+e*) (Eraslan, 2012: 93).

Karahanlı Türkçesinde +A eki

“ala, alaca” ve “cüzam, cüzamlı” manasına *ala* sözcüğünde yer alır: < *al+a*, *al+a+ca* (Küçük, 2015: 27).

Harezmi Türkçesinde +A eki

Şu örneklerde görülür: “ala”, “ala renkli; bir çeşit deri hastalığı, cüzam hastalığı”, “ala, karışık renk” < *al+a* (Küçük, 2015: 27).

Kıpçak Türkçesinde +A eki

keçe ~ *kéce* “gece” < *kéç* “geç”+ *e* (Güner, 2020: 105).

Çağatay Türkçesinde +A eki

“ala bula” “benekli, alaca, benli, nakş olunmuş şey, lekeli ve alacalı surat” karşılığı *ala* sözcüğünde görülür < *al+a* (Küçük, 2015: 27).

II.1.1.2. +Aç

Kumuk Türkçesinde işlek bir ek değildir. Çok az örneği vardır.

**örkeç* “hörgüç” (Pekacar, 2011: 223) < (göçüşmeli) **ökreç* < **ögreç* < **ügreç* < **üreç* < *ör-* kökünden kalma (Eren, 2020: 221) < *örkü* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 65), *qulaç* “1. kulaç, 2. kucak (açık) kollar” (Pekacar, 2011: 270) < *kul+aç* (Korkmaz, 2019: 120). Kumuk Türkçesinde +*Aç* ekinin biçimleri şöyledir.

+*aç*: *qulaç* “1. kulaç, 2. kucak (açık) kollar” (Pekacar, 2011: 270) < *kul+aç* (Korkmaz, 2019: 120).

+*eç*: *örkeç* “hörgüç” (Pekacar, 2011: 223) < *örkü* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020:, 65).

Kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar. Kalın ünlüden sonra kalın, ince ünlüden sonra ince ünlü gelir: *qulaç* “1. kulaç, 2. kucak (açık) kollar” (Pekacar, 2011: 270) < *kul+aç* (Korkmaz, 2019: 120).

Az sayıda bulunan örneklerde, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *örkeç* “hörgüç” (Pekacar, 2011: 223) < *örkü* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020:, 65).

Ekin işlevleri

1. Ölçü ve miktar bildiren isimler ile hayvan organ ismi yapar:

qulaç “1. kulaç, 2. kucak (açık) kollar” (Pekacar, 2011: 270) < *kul+aç* (Korkmaz, 2019: 120).

örkeç “hörgüç” (Pekacar, 2011: 223) < *örkü* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020:, 65).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +Aç eki

Gabain'e (1988: 43) göre, +Aç eki küçültme ve sevgi bildirir: *öğüçüm* "anneciğim" < *ög* "anne", *ataçım* "babacığim" < *ata* "baba".

Karahanlı Türkçesinde +Aç Eki

Nalbant'a göre, -cı, -acı eklerinden geliştiği öne sürülmektedir. Küçültme ve sevgi bildiren ek, *ata+çım*, *içi+çim*, *beg+içim*, *kan+ıçım* gibi kelimelerde bulunmaktadır (2008, 82, 83).

Hacıeminoğlu'na göre, +Aç eki, pek işlek olmayan bir ek olup isme büyüklük anlamı katar: *anaç* < *ana+ç* "küçükken büyük anlayış gösteren kız", *aşıç* < *aş+ıç* "topraktan yapılmış çömlek" (2006, 13).

Harezmi Türkçesinde +Aç eki

aşaç "tencere, kazan" < *aş+aç*, *yalañaç* "çıplak" < *yalañ+aç* (Küçük, 2015, 29).

Kıpçak Türkçesinde +Aç eki

bakraç < *bakır+(a)ç*, *kulaç* ~ *kulaş* (iki kol arasındaki mesafe; (Toparlı vd, 2019: 22, 162); (Küçük, 2015: 29).

Çağatay Türkçesinde +Aç eki

Eckmann'a göre, -aç / -eç şekilleri olan küçültme bildiren ektir: *karluğ+aç* < *karluvaç* "kırlangıç" < Teleüt *karılık* "kırlangıç", *sandul+aç* < *sandalaç* "bülbülcük" < *sandugaç* < *sanduvaç* < Teleüt *sandık* "bülbul" (2013: 45).

II.1.1.3. +ağay

İşlek olmayan ekin, Kumuk Türkçesinde tek örneğine rastlanmıştır.

solağay "solak" (Pekacar, 2011: 298) < *sol+ağay* (Pekacar, 2007: 964).

Ek, solak kelimesine -ay küçültme ekinin enklitik olarak gelmesiyle ekin ağın şeklini aldığı düşünülebilir.

II.1.1.4. +aq

İşlek olmayan bir ektir. Örnekleri şunlardır:

ortaç "ortak, müşterek" < *orta+q* (Pekacar, 2011: 216), *talaç* "dalak" (Pekacar, 2011: 318) < *tal+aq* "+aq küçültme eki" (Eren, 2020: 128).

II.1.1.5. +An

Ek, işlek olmayıp birkaç örnekte görülür.

örten “alev” < *ört+en* (Pekacar, 2011: 224).

Qahrulu gün katmağan örten tüşse de örtmes “Azaplı güneş doğmadan yangın çıksa da yanmaz” < *ört+en* (Pekacar, 2011: 224).

eren “er” < *er+en* (Pekacar, 2011: 121).

Erenler üyde tuvar, kırdı öler “Erenler evde doğar, kırdı ölür” < *er+en* (Pekacar, 2011: 121).

ulan “oğul, erkek evlat” (Pekacar, 2011: 352) < *ul+an* (Eren, 2020: 383-384).

Altın kekelli, ay mangalaylı ulan busa da gerekmez. “Altın kaküllü, ay alınlı oğlan olsa da gerekmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 48) < *ul+an* (Eren, 2020: 84).

Gelini edepsizni ulanı qarıvlu bolur. “Gelini edepsizin oğlu itirazcı olur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 123) < *ul+an* (Eren, 2020: 84).

Ulanları meni bulan yaraşmay. “Oğlanları benimle barışmaz” (Öztürk, 2008: 38) < *ul+an* (Eren, 2020: 84).

**qoyan* “tavşan, tavşan kürkünden” (Pekacar, 2011: 269) < *kodan* (Eren, 2020: 500).

Bolmağan ülkünü túbünde tıvmağan kıoyan bala. “Olmayan çalının dibinde doğmayan tavşan yavrusu.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 91) < *kodan* (Eren, 2020: 500).

II.1.1.6. +(ş)Ar, +(ş)Er

Ek, sayılarda kullanılan isimden isim yapma eklerindendir. İşlekliği yaygın olup asıl sayı isimlerinden dağıtma sayı isimleri yapar.

ekişer “ikişer” < *eki+şer* (Pekacar, 2011: 118).

Kazak da bilmey tügül ekişerlep almağa. “Kazak da bilmiyor değil ikişer ikişer almaya.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 163) < *eki+şer* (Pekacar, 2011: 118).

**topar* “grup, sürü” < *top+ar* (Pekacar, 2011: 338) < *toparlık* “yuvarlak” (Kestelli, 2011: 506), **soñar* “son” (Öztürk, 2008: 74) < *soñ* (Pekacar, 2011: 299).

Burunçu soñar da yoq. “Önü de sonu da yok” (Öztürk, 2008: 74) < *soñ* (Pekacar, 2011: 299).

II.1.1.7. +az

Ek, addan küçültme işlevinde adlar türetip eklendiği kökle kaynaşmıştır. İşlek olmayan bir ektir.

ayaz “1. ayaz, açık ve çok soğuk hava”, *ayaz geçe* “ayaz gece”, 2. *mec.* kel, dazlak kafalı”, *ayaz başlı* “kel kafalı” (Pekacar, 2011: 52) < *ay+az* (Eren, 2020: 33).

Başı ayaz katınından gorgmaz. “Başı kel, kadınından korkmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 79).

II.1.1.8. +ça

+ça ve +çe biçimlerinde görülen ek birliktelik, yakınlık ve dil adı yapma anlamlarında kullanılan işlek bir ektir. İki biçimde görülür.

+çe: *birçe, birge* “birlikte, beraber” < *bir+çe* (Pekacar, 2011: 75) **öreçe* “araba karoserlerinde yan tahtalara tutturulan uzunlamasına kırı, sırık.” (Pekacar, 2011: 223). < *öre* “ayakta dik durmak” < *ör-* “kalkmak” ((Toparlı vd, 2019: 211).

+ça: **sariça* “sarıasma” < *sari+ça* < *sari: sarı* (Pekacar, 2011: 288).

Ek, Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna tabidir: *hamarça* “esk. gerdanlık” < *hamar+ça* < *Far. hamar* “ambar, depo (Pekacar, 2011: 151).

Ek düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar: *xonça* “yemekler konmuş masa” (Pekacar, 2011: 374) < *Far. hon+ça* (Eren, 2020: 219).

Ekin işlevleri

1.Bitki ismi, dil ve lehçe ismi ile durum bildiren isim ve hastalık ismi yapar:

sariça “sarıasma” *sari+ça* < *sari: sarı* (Pekacar, 2011: 288), *rusça* “Rusça” < *Rus+ça* (Pekacar, 2011: 282), *öztöreçe* “keyfince davranan” < *öztöre+çe* (Pekacar, 2011: 226), *qızılça* “tıp verdiye, rozeol.” (Pekacar, 2011: 265) < *kızıl+ca* “allık, kızılık” (TDK, 1983: 139).

2.Eşitlik ve benzerlik ismi ile eşya, araç ve gereç ismi yapar:

Ekisi de *birçe* yetip qavşaldıq (İkisini de bir edip teslim olduk) (Öztürk, 2008: 122) < *bir+çe* (Pekacar, 2011: 75).

Atabay bulan *birçe* Qazaq'ğa (Atabay ile birce Kazak'a) (Öztürk, 2008: 168) < *bir+çe* (Pekacar, 2011: 75).

Bağırsız *taxça* nedir? (Leğensiz dolap nedir) (Öztürk, 2008: 55) < *tax+ça* “raf” < *Far. tax* “taht” (Pekacar, 2011: 326).

3.İşaret zamirlerine gelerek eşitlik ve benzerlik bildiren isim ile kalıplaşmış isim ve küçültme ismi yapar:

munça “bunca, bu kadar, böyle” < *mu+n+ça* (Pekacar, 2011: 202, 203).

Ne etgen edim *munça* meni xalqıma (Ne etmiş idim bunca benim halkıma) (Öztürk, 2008: 234) < *mu+n+ça* (Pekacar, 2011: 202, 203).

şonça “şunca, onca” < *şo+n+ça* (Pekacar, 2011: 312).

Görngenler bardır *şonça* ör müken (Görenler vardır bunca yüksek mi ki) (Öztürk, 2008: 114) *şo+n+ça* (Pekacar, 2011: 312).

şunça mulay ne xıyalı bar eken (Şöyle böyle ne hayali vardır ki) (Öztürk, 2008: 114) < *şu+n+ça* (Pekacar, 2011: 313).

tapmaça “bilmece” < *tapma+ça* < *tapmaq* “bulmak, keşfetmek” (Pekacar, 2011: 321).

4.Nitelik ismi ve nitelik esasına dayalı eşitlik, benzerlik (gibi, göre, kadar) ismi yapar:

**oñaça* “ayrı, tek, münferiden”, *oñaça üy* “münferit ev” < *ona* < *onçaqı* “onca, o kadar” (Pekacar, 2011: 213) < *ança* (*an* “o” +*ça*) “o kadar, biraz” (Eraslan, 2012: 94).

Onça tügül allavluq (Öyle değil alevlik) (Öztürk, 2008: 73) < *o+n+ça* (Pekacar, 2011: 211)

palança “filanca, filanca kimse” < *palan+ça* < *Ar. falan* (Pekacar, 2011: 227), *tügençe* bk. “falanca” < *tügen+çe* (Pekacar, 2011: 345), *xırça* “inatçı” < *xır+ça* (Pekacar, 2011: 372), *ayrıça* “bilhassa” < *ayrı+ça* (Pekacar, 2011: 54), *materialistçe* “materyalist, maddeci” < *Rus. materyalist+çe* (Pekacar, 2011: 196), *qısğaça* “kısa, kısaca” *qısğa+ça* (Pekacar, 2011: 262).

Getgenibiz *gökşə maral güz edi (Gidenimiz gökçe ceylan güz idi) (Öztürk, 2008: 138).

‘-şa’ ekini kullanan Yırçı Kazak; Kazak, Nogay, Karakalpak Türkçelerinden etkilendiğini göstermektedir. Kumuk Türkçesinde ‘-ça’ yerine kullanılmıştır (Öztürk, 2008: 138).

5.Soru ismi ve gramer ismi yapar:

neçe “kaç, ne kadar, nice” < *ne+çe* (Pekacar, 2011: 207, 208).

Bu dünyada bizdey *neçe*. (Bu dünyada bizim gibi neçesi) (Öztürk, 2008: 34) < *ne+çe* (Pekacar, 2011: 207, 208).

Bu boldu *neçe neçe* (Bu oldu nice nice) (Öztürk, 2008: 50) < *ne+çe* (Pekacar, 2011: 207, 208).

Gerzeli’de *neçe* öktek er de bar (Gerzeli’de nice cesur er de var) (Öztürk, 2008: 126) < *ne+çe* (Pekacar, 2011: 207, 208).

Bizin yimik getgen *neçe* qayda yoq (Bizim gibi giden nice nerde yok) (Öztürk, 2008: 140) < *ne+çe* (Pekacar, 2011: 207, 208).

Bizden *neçe* qazaq da bar qul da bar (Bizden nice yiğit de var kul da var) (Öztürk, 2008: 152) < *ne+çe* (Pekacar, 2011: 207, 208).

Bu dünyada *neçe* türlü er tayğan (Bu dünyada nice türlü er doğmuş) (Öztürk, 2008: 248) < *ne+çe* (Pekacar, 2011: 207, 208).

**gesekçe* “gr.edat” < *gesek+çe* < *gesek* “parça, pasaj, dilim” (Pekacar, 2011: 135), *orunça* “gr.zamir” *orun+ça* (Pekacar, 2011: 217), *qoşumça* “gr. son ek” < *qoşum+ça* (Pekacar, 2011: 268).

6.Yiyecek ismi ile yere ve zamana bağlı sınırlama ismi yapar:

**alça* “bir çeşit erik”, *alça muraba* “erik reçeli” < *al* “kırmızı” (Pekacar, 2011: 30), *yaşılça* “bilgiç. sebze, zerzevat” < *yaşıl+ça* (Pekacar, 2011: 387), *maydança* “1. alan, saha, 2. sahne, podyum” < *Ar. maydan+ça* (Pekacar, 2011: 197).

Ek yabancı (alıntı) kelimelere de gelir: *hamarça* < *Far. hamar+ça*, *honça* < *Far. hon+ça*, *taxça* < *Far. tax+ça*, *palança* < *palan+ça* < *Ar. falan*, *maydança* < *Ar. maydan+ça*, *materialistçe* < *Rus. materyalist+çe*.

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +ça eki

Gabain (1988: 43), *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserinde +ça ekini, Deny'den şöyle aktarır: Küçültme ve kuvvetlendirme bildirmektedir: *ança* “biraz, o kadar” < *a+n+ça*, *azrakça* “çok az” < *azrak+ça*, *antaça* “tam o esnada, tam orada” < *anta+ça*.

Karahanlı Türkçesinde +ça eki

-ça, -çe şekillerinde görülen ek isim hal eklerinden “eşitlik hâli eki”, bazı kelimelerde kalıplaşarak yapım eki görevi üstlendiğini belirten Hacıeminoğlu (2006: 13-14), ekin küçültme ve kuvvetlendirme anlamlarında da kullanıldığını dikkat çekmektedir: *barça* “bütün, hep, tamamen” < *bar+ça*, *bar* “var, mevcut”.

Nalbant (2008, 84), *Divanü Lügati't Türk Grameri-I- İsim* adlı kitabında +ça ekinin bazı sözcüklerde çekim eki değil yapım eki olarak kullanıldığını, bu sözcüklerin miktar ve küçültme bildirdiğini ifade eder: *bar+ça* “hepsi anlamında bir kelimedir: *Barça geldiler*.”

Harezmi Türkçesinde +ça eki

Dil isimleri yapar, *Acemice* < *Acemi+ce*, *Arabice* < *Arabi+ce*, *Türkçe* < *Türk+çe*; kalıplaşmış isimler, *ança* < *an+ça* (öyle, öylesine ve durum isimleri *ayakça* < *ayak+ça* (aşağı, engin), *yönçe* < *yön+çe*, ayrıca *+ınca*, *+ince* şekillerinin de bulunduğu dikkat çeker: *orukınca* < *oruk+ınca* ~ *uruk+ınca* (usulünce) (Küçük, 2015: 64).

Çağatay Türkçesinde +ça eki

Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* adlı eserinde, -ce ekine dair -çe/-ça şekillerinin olduğunu, (Farsçadan) küçültme bildirdiğini açıklamaktadır: *bilekçe* “kelepçe” < *bilek+çe*, *kaşabaca* “küçük kasaba” < *kasaba+ca* (2013: 46).

Kazak Türkçesinde +ça eki

Tamir (2007: 439), ekin -şa, -şe biçimlerinin olduğunu sıfatlara getirilip mukayese ve derecelendirme anlattığını, azlık bildirdiğini aktarmaktadır. İsimlerin zarf şeklini yapar: *adamşa* < *adam+şa* “insanca”, *waqıtşa* < *waqıt+şa* “vakitli, geçici”. Kavim isimlerinden dil ve lehçe isimleri yapar: *Qazaqşa* < *Qazaq+şa* “Kazakça”, *Özbekşe* < *Özbek+şe* “Özbekçe”, *Orısça* < *Orıs+ça* “Rusça”.

Kırgız Türkçesinde +ça eki

Kasapoğlu Çengel’e (2020: 120) göre küçültme bildiren ektir: *şaarça* < *şaar*+*ça* “küçük şehir, kasaba”, *maymılça* < *maymıl*+*ça* “küçük maymun yavrusu”, *bakça* < *bak*+*ça* “bahçe”, *tekçe* < *tek*+*çe* “obada kumaştan yapılan asma raf”.

II.1.1.9. +çAK

Bu ek, Türk dilinde eskiden beri kullanılan fakat işlekliği azalan bir ektir. Kumuk Türkçesinde +çAk ekinin iki biçimi görülmektedir.

+çek: *dögürçek* “tekerlek” < *dögür*+*çek* < *döger*+*çik* < *dögeremek*: yuvarlanmak (Pekacar, 2011: 115).

+çak: *misğılçaq* “maskara, maskaralık” < *misğıl*+*çak* < *misğıl*: alay, istihza (Pekacar, 2011: 199).

Ekin Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyduğu görülür: *göñülçek* “1. iyi yürekli, 2. uysal” < *göñül*+*çek* (Pekacar, 2011: 140), *boyunçaq* “tasma” < *boyun*+*çaq* (Pekacar, 2011: 80).

Ekin Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyduğu görülmektedir: *boyunçaq* “tasma” < *boyun*+*çaq* (Pekacar, 2011: 80).

Ekin işlevleri

1.Durum bildiren isim ve organ ismi yapar:

misğılçaq “maskara, maskaralık” < *misğıl*+*çak* < *misğıl*: alay, istihza (Pekacar, 2011: 199) *bağınçaq* “anat. ayak bileği çıkıntısı”, suw onu *bağınçaqlarına* gele edi “su onun ayak bileklerine kadar geliyordu” (Pekacar, 2011: 57) < *bağım*+*çaq* “doktor” (Baykoca, 2007: 138).

2.Eşya, araç ve gereç ismi ve nitelik ismi yapar:

boyunçaq “tasma” < *boyun*+*çaq* (Pekacar, 2011: 80), *dögürçek* “tekerlek” < *dögür*+*çek* < *döger*+*çik* < *dögeremek*: yuvarlanmak (Pekacar, 2011: 115), *harsinçek* “salıncak” < *harsil* < *harsillemek* “sallamak” (Pekacar, 2011: 153), *tağımçaq* “(boyna takılan) süs, ziynet” < *tağım*+*çaq* (Pekacar, 2011: 318), **çıraçaq* “1. iyice pişmiş, iyice yumuşamış, 2. mec. son derece bitap, bitkin” < *Far. çıraq* “mum” < *çıraqlıq* “şamdan” (Pekacar, 2011: 104), *gökçek* “gözel”, *gökçek tabiat* “şahane tabiat” < *gök*+*çek*

(Pekacar, 2011: 139), *göñülçek* “1. iyi yürekli, 2. uysal” < *göñül*+*çek* (Pekacar, 2011: 140).

qoççaq “mert, erkek, cesur, yiğit, kahraman” < *qoç*+*çaq* < *qoçqar* “koç” (Pekacar, 2011: 266) < *koç*+(a)*k* “yiğit, yürekli” (Eren, 2020: 309).

Ölgen öküzge ötgere bıçaq, ölgen igitden osal da kōççaq. “Ölen öküz batar bıçaq, ölen yiğitten korkak da kahraman.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 199) < *qoç*+*çaq* < *qoçqar* “koç” (Pekacar, 2011: 266) < *koç*+(a)*k* “yiğit, yürekli” (Eren, 2020: 309).

3.Somut isim ve yer ismi yapar:

qayırçaq “killi kum, kille karışık kumlu” < *qayır*+*çaq* (Pekacar, 2011: 256), *tawuqçaq* “tan vakti, şafak, seher, tan yeri” < *tawuq*+*çaq* (Pekacar, 2011: 326), *burunçaq* “köşe, köşebaşı” < *burun*+*çaq* (Pekacar, 2011: 84).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +çAK eki

Gabain (1988: 43), *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserinde ekin +*çak*, +*çäk* biçimlerinin bulunduğunu ve küçültme eki olduğuna değinir: *bıçak*, *biçak* “çakı” (*bı* “bıçak”), *koliçak* “kolcuk” (*kol* “kol”).

Eraslan (2012: 95), ekin +*çak* / +*çek* biçimlerinin bulunduğunu ve küçültme anlamı veren isimden isim yapım eki olduğunu belirtir. Ekin +*ç* ve +*k* eklerinden oluşmuş birleşik ek olduğu görüşünü savunur: *alçak* (< *al* “ön” + *çak*) “mültefit”, *kulunçak* (< *kulun* “tay” + *çak*) “taycık”.

Karahanlı Türkçesinde +çAK eki

Küçük’e (2015: 81) göre, Karahanlı Türkçesinde yaygın kullanılmaya başlanmıştır: *ağırşak* ~ *ağır*+*şak*, *künçek* ~ *künçük* ~ *göncük* “yaka, urba yakası” (araç- gereç ismi); *kudruçak* ~ *kuduçak* ~ *kudurçak* (kuyruk kemiği, kuyruk sokumu; < *kudur*-veya < *kuyurçak* (organ ismi); *örümcek* (örümcek; < *örüm*) (canlı ismi).

Nalbant’a göre, ek DLT’de birkaç kelimedede geçmektedir (2008, 85): *pürçek* < *pür*+*çek* “insanın kakülü, perçemi, atın perçemi”, *bağırçak* < *bağır*+*çak* “semer”, *bağaçuk* < *bağa*+*çuk* (*bağa*: kurbağa) “küçük kurbağa”, *kuburçak* < *kubur*+*çak* “tabut”

Harezmi Türkçesinde +çAK eki

Küçük'e göre, *ertecek* < *erte+cek*, *baltaçak* < *balta+çak*, *ıtırçak* < *ıtır+çak* "tahterevan", *tulıncaç* < *tulın+caç* "perde", *örümçek* < *örüm+çek* gibi sınırlı sözcükte görülür (2015: 81).

Çağatay Türkçesinde +çAK eki

-çak/ -çek şekilleri bulunan ek, Eckmann'a göre, küçültme ve alet isimleri türetir: *békçek* "küçük bey" (*bég*/"bey"), *çukurçak* "küçük çukur, çukurcuk" (çukur "çukur"), *alıncaç* "atın alın süsü" (alın "alın"), *yancaç* "atın yanlarına bağlanan zırh" (yan "yan") (2013: 46).

Kazak Türkçesinde +çAK eki

+şaq, +şek biçimlerindeki ek, Tamir'e göre sevgi ve küçültme ifade etmektedir: *qulınşaq* < *qulın+şaq* "taycık, sevimli tay", *kelinşek* < *kelin+şek* "yeni gelin, sevimli gelin" (Tamir, 2007: 440).

Kırgız Türkçesinde +çAK eki

+çak/ +çok biçimleri olan ek, Kasapoğlu Çengel'e (2020: 107) göre başlangıçtan beri Türkçede kullanılan fakat işlevliği giderek azalan bir ektir. +çek şekli eski olmakla birlikte +çok şekli dudak uyumuna bağlı olarak Kırgız Türkçesinde ortaya çıkmıştır: *çunkurçak* < *çunkur+çak* "çukur, küçük oyuk", *cölömçök* < *cölöm+çök* "destek", *tüyünçök* < *tüyün+çök* "bohça, çıkın".

II.1.1.10. +çakı

Kumuk Türkçesinde +ça ekine +kı enklitiğinin eklenmesiyle oluşan bir ektir. Tek şekilli bir ektir. +ça ekinin işlevini üstlenmiştir (Pekacar, 2007: 965).

munçaqı bk. *munça* "bunca" < *mu+n+çaqı* (Pekacar, 2011: 203).

neçaqı "kaç, ne kadar" < *ne+çaqı* (Pekacar, 2011: 208).

Neçaqı da haq yüregi tüz bolsun "Ne kadar da haklı olsa yüreği dosdoğru olsun" (Öztürk, 2008: 256) < *ne+çaqı* (Pekacar, 2011: 208).

onçaqı "onca, o kadar, o kadar çok" < *on+çaqı* (Pekacar, 2011: 213).

II.1.1.11. +çI

Türkçenin eskiden beri kullanılan ve işlekliğini kaybetmemiş isimden isim yapma eklerinden birisidir (Kasapoğlu Çengel, 2020: 108). Kumuk Türkçesinde +çI eki oldukça işlek bir kullanıma sahiptir (Pekacar, 2007: 965). Diğer çağdaş Türk lehçelerinde ve tarihî lehçelerde de kullanımının yaygın olduğu görülmektedir. Kumuk Türkçesinde +çI eki sadece ç’li şekilde kullanılmaktadır. Kumuk Türkçesinde +çI ekinin biçimleri şunlardır.

+çI: *adabiyatçı* “yazar, edip” < *Ar. adabiyat*+çI (Pekacar, 2011: 24), *anaçı-eneçi* “ebe” < *ana*+çI (Pekacar, 2011: 35).

+çi: *kömekçi* “yardımcı” < *kömek*+çi (Pekacar, 2011: 183), *kördemçi* “mezarcı, mezar kazıcı” < *kör* “mezar” < *kördem*+çi (Pekacar, 2011: 183).

+çu: *uruçu* “hırsız, bir şeyi çalan adam” < *uru*+çu “hırsızlık” (Pekacar, 2011: 354), *qomuzçu* “komuzcu, kopuz çalan sanatçı” < *qomuz*+çu (Pekacar, 2011: 267).

+çü: *yüzümçü* “üzümcü” < *yüzüm*+çü (Pekacar, 2011: 404) *biyiwçü* “dansçı, oyuncu” < *biyiw*+çi (Pekacar, 2011: 77).

Genellikle -çI eki, kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *buhtançı* “iftiracı” < *Ar. buhtan*+çI (Pekacar, 2011: 82), *qalmağalçı* “kavgacı, yaygaracı” < *qalmağal*+çI (Pekacar, 2011: 243), *kördemçi* “mezarcı, mezar kazıcı” < *kör* “mezar” < *kördem*+çi (Pekacar, 2011: 183).

Dudak uyumunun bozulduğu görülür. Yani *e*, *u* düz ünlülü kelimelere de gelir: *çağıwçu* “1. iftiracı, 2. ateş kıvılcımı çıkaran” < *çağıw*+çu (Pekacar, 2011: 96).

-w ünsüzünden sonra ekin, +çü, +çu yuvarlak biçimi kullanılır: *biyiwçü* “dansçı, oyuncu” < *biyiw*+çi (Pekacar, 2011: 77) *çağıwçu* “1. iftiracı, 2. ateş kıvılcımı çıkaran” < *çağıw*+çu (Pekacar, 2011: 96).

+çI eki, Kumuk Türkçesinde ünsüz uyumuna uyar: *baş+çI* (Pekacar, 2011: 64).

Ekin işlevleri

1. Alışkanlık, huy, karakter ismi yapar:

buhtançı “iftiracı” < *Ar. buhtan*+çI (Pekacar, 2011: 82).

Buhtançı başçı yerde gertilik izleme. “İftiracı başının yerinde doğruluk arama.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 93) < *Ar. buhtan+çı* (Pekacar, 2011: 82).

aslamçı “murabahacı, tefeci” < *Ar. aslam+çı* (Pekacar, 2011: 43), *bahanaçı* “bahaneci” < *Far. bahana+çı* (Pekacar, 2011: 58), *buyruqçu* “efendi, yönetmen” < *buyruq+çu* (Pekacar, 2011: 85), *çağıwçu* “1. iftiracı, 2. ateş kıvılcımı çıkaran” < *çağıw+çu* (Pekacar, 2011: 96), *ilyanqıçı* “alaycı” < *ilyanqı+çı* (Pekacar, 2011: 163), *kelekçi* “1. yaramaz, yumurcak, 2. entrikacı, dessas, 3. hilekar, düzenbaz” < *kelek+çi* (Pekacar, 2011: 176), *naqıraçı* “1. trampetçi, davulcu, 2. palavracı, boşboğaz” < *naqıra+çı* (Pekacar, 2011: 206), *makürçü* “kurnaz, hilekar, düzenbaz, dolandırıcı, madrabaz” < *Ar. makür+çü* (Pekacar, 2011: 192).

pitneçi “fitneci, müfsit, karıştırıcı, fesat” < *Ar. pitne+çi* (Pekacar, 2011: 233).

Pitneçi kılda ekinçi yılda. “Fitneci kılda ikinci yılda” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 205) < *Ar. pitne+çi* (Pekacar, 2011: 233).

Pitneçini başı başda kanamasa da artıda kanar. “Fitnecinin başı başta kanamasa da sonra kanar.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 205) < *Ar. pitne+çi* (Pekacar, 2011: 233).

Pitneçini tilinde balı, tilçiginde ağusu bolur. “Fitnecinin dilinde balı, küçük dilinde zehri olur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 206) < *Ar. pitne+çi* (Pekacar, 2011: 233)

qalmağalçı “kavgacı, yaygaracı” < *qalmağal+çı* (Pekacar, 2011: 243), *qalpçı* “sahtekar, tahrifçi” < *Ar. qalp+çı* (Pekacar, 2011: 244), *quyruqçu* “dalkavuk, yaltakçı, yarıdakçı” < *quyruq+çu* (Pekacar, 2011: 275).

tilçi “1. muhbir, jurnalcı, dedikoducu, 2. dilci” < *til+çi* (Pekacar, 2011: 334).

Elçi busañ tilçi bolma. “Elçiysen gammaz olma.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 112) < *til+çi* (Pekacar, 2011: 334).

Tilçini tili yeter başına. “Gammazın dili yeter başına.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 232) < *til+çi* (Pekacar, 2011: 334).

uruçu “hırsız, bir şeyi çalan adam” < *uru+çu* (Pekacar, 2011: 354).

Eri tergevlü bolsa katını uruçu bolur. “Eri cimri olsa kadını hırsız olur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 115) < *uru+çu* (Pekacar, 2011: 354).

Tilençi uruçudan korkmas. “Dilenci hırsızdan korkmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 232) < *uru+çu* (Pekacar, 2011: 354).

Uruçunu antı da, sayakını kıantı da egizler. “Hırsızın andı da serserinin bağı da birdir.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 243) < *uru+çu* (Pekacar, 2011: 354).

İçkiçi avzun kepdirmes, üyüne çöp de geltirmes. “İçkici ağzını kapamaz, evine çöp de getirmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 144) < *içki+çi* (Pekacar, 2011: 161).

Yalangaç tonavçudan korkmas. “Çıplak yağmacıdan korkmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 255) < *tonaw+çu* (Pekacar, 2011: 338).

Yalğançı şahatga ölünü tutar. “Yalancı şahit olarak ölüyü tutar.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 256) < *yalğan+çı* (Pekacar, 2011: 379).

Zulmuçu cazasız kılmas. “Zulmeden cezasız kalmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 279) < *Ar. zulmu+çu* (Pekacar, 2011: 409).

Zulmuçu şavxal biyge açıldı “Zulümcü şavhal beye açıldı” (Öztürk, 2008: 128) < *Ar. zulmu+çu* (Pekacar, 2011: 409).

2.Canlı ismi, eşya, araç-gereç ismi ile akrabalık ve yakınlık ismi yapar:

**balıqçı* “martı kuşu” < *balıq+çı* (Pekacar, 2011: 59), **çabaqçı* “martı kuşu” < *çabaq+çı* (Pekacar, 2011: 95).

yamuçu “yamçı, kepenek” (Pekacar, 2011: 380) < *yamçı* < *yamu+çu* (Eren, 2020: 558).

Andi yamuçu, Çerkes kamuçu. “Andi yağmurluk, Çerkez kamçı.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 51) < *yamçı* < *yamu+çu* (Eren, 2020: 558).

Getgen yañurnu artından yamuçu alıp çapmak hakılsızlık. “Geçen yağmurun ardından yağmurluk alıp koşmak, akılsızlıktır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 124) < *yamçı* < *yamu+çu* (Eren, 2020: 558).

Başına kolu yetgende, başçısın unutğanlar da bar. (Başına eli yetişince, büyüğünü unutanlar da var.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 79) < *baş+çı* (Pekacar, 2011: 64).

3.Meslek ve uğraş ismi yapar:

adabiyatçı “yazar, edip” < *Ar. adabiyat+çı* (Pekacar, 2011: 24), *arbaçı* “1. arabacı, 2. araba ustası” < *arba+çı* (Pekacar, 2011: 38-39), *atçı* “1. haracı, at üreticisi, 2. seyis” kolhoznu atçısı “kolhozun at üreticisi” < *at+çı* (Pekacar, 2011: 45-46).

Sıfat ismi yapar: *awçu* “avcı”, *awçu it* “av köpeği” < *aw+çu* bk. *haw* (Pekacar, 2011: 47-48), *awlaqçı* “ekincilik uzmanı” < *awlaq+çı* (Pekacar, 2011: 48), *bağırçı* “bakır işleri ustası” < *bağır+çı* (Pekacar, 2011: 57), *balıqçı* “balıqçı” *balıqçı kolxoz* “balıq çiftliği” < *balıq+çı* (Pekacar, 2011: 59), *başçı* “başkan, reis” < *baş+çı* (Pekacar, 2011: 64).

bawçu “bahçıvan, bahçeci” < *baw+çu* (Pekacar, 2011: 66).

Egersiz avcu, yemişsiz bawçu. “Tazısız avcı, yemişsiz bağcı.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 108) < *baw+çu* (Pekacar, 2011: 66).

börkçü “kalpakçı” < *börk+çü* (Pekacar, 2011: 81), *bufetçi* “büfeci” < *Rus. bufet+çi* (Pekacar, 2011: 81-82), *ciltçi* “ciltçi, mücellit” < *Ar. cilt+çı* (Pekacar, 2011: 91), *cıyıwçu* “1. toplayıcı, 2. işçi yazan” < *cıyıw+çu* (Pekacar, 2011: 92), *çağırçı* “şarap uzmanı” < *çağır+çı* (Pekacar, 2011: 96), *çalğıcı* “1. tırpancı, biçici, 2. tırpan ustası” < *çalğ+çı* (Pekacar, 2011: 96), *dellekçi* “berber” < *dellek+çi* (Pekacar, 2011: 112), *dokladçı* “raporcu” < *Rus. doklad+çı* (Pekacar, 2011: 114), *duwançı* “hakim, yargıç” < *Ar. duwan+çı* (Pekacar, 2011: 116), *emçi* “otacı, otçu” < *em+çi* (Pekacar, 2011: 120), *etikçi* “çizmeci, kunduracı” < *etik+çi* (Pekacar, 2011: 125).

gemeçi “1. gemi kılavuzu, 2. gemici, denizci, 3. gemi yapım uzmanı” < *geme+çi* (Pekacar, 2011: 134).

Gemede gemeçi bulan uruşma. “Gemide gemici ile vuruşma.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 124) < *geme+çi* (Pekacar, 2011: 134).

gözetçi “gece çobanı” < *gözet+çi* (Pekacar, 2011: 144), *iyiriwçu* “iplik eğirici, iplikçi” < *iyiriw+çü* (Pekacar, 2011: 169), *kolxozçu* “kollektif çiftlikçi, kolhozcu köylü” < *Rus. kolxoz+çu* (Pekacar, 2011: 180), *maslahatçı* “1. akıl hocası, nasihatçi, 2. teselli veren, avutan, muslih, barıştırmacı” < *Ar. maslahat+çı* (Pekacar, 2011: 195), *naqıraçı* “trampetçi, davulcu” < *naqıra+çı* (Pekacar, 2011: 206), *parovozçu* “lokomotif sürücüsü” < *Rus. parovoz+çu* (Pekacar, 2011: 229), *pehliwançı* “cambaz, akrobat” < *Far. pehliwan+çı* (Pekacar, 2011: 231), *prozaçı* “nesir yazarı, nasir” < *Rus. proza+çı* (Pekacar, 2011: 237), *qarawçu* “birine bakıcı, 2. seyirci, müşahit, gözlemci” < *qaraw+çu* (Pekacar, 2011: 249).

qomuzçu “komuzcu, kopuz çalan sanatçı” < *qomuz+çu* (Pekacar, 2011: 267).

*Emen bulan güyrücnü için alır **xomuzçu*** “Meşe ile gürgenin içini alır kopuzcu” (Öztürk, 2008: 58) < *xomuz+çu* (Pekacar, 2011: 374).

qoyçu “çoban” < *qoy+çu* (Pekacar, 2011: 269).

*Börünü **koyçu** etgendey.* “Kurdu çoban yapmak gibi.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 92) < *qoy+çu* (Pekacar, 2011: 269).

*Alaşa bulut kardaşım, giççi **koyçu** yoldaşım.* “Alçaktaki bulut kardeşim, küçük çoban yoldaşım.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 45) < *qoy+çu* (Pekacar, 2011: 269).

soğuwçu “1. çalgıcı, 2. dokumacı, tekstil sanayi işçisi” < *soğuw+çu* (Pekacar, 2011: 298), *taqmaqçı* “koşmacı, ozan, koşma söyleyen veya yazan” < *taqmaq+çı* (Pekacar, 2011: 322).

tuwarçı “çoban, sığirtmaç” < *tuwar+çı* (Pekacar, 2011: 344).

*Botekeli boz yuvşan başın artar **tuwarçı*** “Yumuşak buz mindere başını koyar çoban” (Öztürk, 2008: 58) < *tuwar+çı* (Pekacar, 2011: 344).

*Sabançını hālın **tuwarçıdan** sora.* “Çiftçinin halini davar çobanından sor.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 209) < *saban+çı; tuwar+çı* (Pekacar, 2011: 283; 344).

tüşçü “rüyaları anlayıp yorumlayan” < *tüş+çü* (Pekacar, 2011: 346), *tüyeçi* “deveci (*kervanda*)” < *tüye+çi* (Pekacar, 2011: 347), *uçyotçu* “hesap memuru, muhasip” < *uçyot+çu* (Pekacar, 2011: 352), *yabuşuwçu* “mücadelecî, savaşçı, güreşçi, pehlivan” < *yabuşuw+çu* (Pekacar, 2011: 377).

yalçı “esk. ücretli işçi, para ile tutulmuş işçi, ırgat” < *yal+çı* (Pekacar, 2011: 378-379).

*Yaman **yalçı** yanından töler.* “Kötü gündelikçi çevresinden öder.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 259) < *yal+çı* (Pekacar, 2011: 379).

yüzümçü “üzümcü” < *yüzüm+çü* (Pekacar, 2011: 403-404).

*Başına tüşgen **başmakçı** bolur.* “Başına gelen ayakkabıcı da olur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 79) < *başmaq+çı* (Pekacar, 2011: 65).

*Başığın al değende biyni başın alğan **kulluğu**.* “Başlığını al dediği zaman beyin başını alan kul. (Öztürk ve Uyanık, 2006: 80) < *qulluq+çu* (Pekacar, 2011: 271).

El malına elçimen, ulav malına yalçıman. “Yurt malına kılavuzum, emanet malına işçiyim.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 112) < *el+çi* (Pekacar, 2011: 119) ~ *yal+çı* (Pekacar, 2011: 379).

El sav busa, emçi avrur. “Halk sağ ise hekim hasta.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 112) < *em+çi* (Pekacar, 2011: 120).

Elçi busaň tilçi bolma. “Elçiysen gammaz olma.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 112) < *el+çi* (Pekacar, 2011: 119).

Erten tez turğan koyçunu koyları egiz qozlar. “Sabah tez kalkan çobanın koyunları, ikiz kuzular.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 118) < *qoy+çu* (Pekacar, 2011: 269).

Gelinni ayağından koyçunu tayağından. “Gelini ayağından, çobanı deyneğinden.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 123) < *qoy+çu* (Pekacar, 2011: 269).

Qarançğıdan koyçu bolmas. “Korkuluktan çoban olmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 157) < *qoy+çu* (Pekacar, 2011: 269).

Qatını eneçi busa, eri palçı bolur. “Kadını ebe ise, eri falcı olur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 160) < *pal+çı* (Pekacar, 2011: 227).

Kayıqçı adaşsa kayığı avar. “Kayıkçı şaşırса kayığı devrilir.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 162) < *qayıq+çı* (Pekacar, 2011: 256).

Kazançı kaynamasa, qazan kaynamas. “Kazancı (aşçı) kaynamasa qazan kaynamaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 164) < *qazan+çı* (Pekacar, 2011: 259).

Nalçını kömekçisi bolma. “Nalbantın yardımcısı olma.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 189) < *nal+çı; kömek+çi* (Pekacar, 2011: 205; 183).

Nasipsiz yalçı – günbetde. “Nasipsiz gündelikçi-günyüzünde.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 190) < *yal+çı* (Pekacar, 2011: 379).

Palçı bolma pahlivançı bol. “Falcı olma pahlivan ol.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 204) < *pal+çı* (Pekacar, 2011: 227).

Sabançı yılasa saban qazaplanır. “Çiftçi ağlasa, saban hiddetlenir.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 209) < *saban+çı* (Pekacar, 2011: 283).

Savdügerçi qatın başlap erine hıyanat bolur. “Satıcı kadın önce erine hıyanet eder.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 212) < *sawdüger+çi* (Pekacar, 2011: 289).

Temirçini- *kolları, halk yırçını- sözleri altın.* “Demircinin elleri, halk ozanının sözleri altın” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 230) < *temir+çi* (Pekacar, 2011: 329).

Tirmençini *sakalı unğa bulğanıp ak bolur.* “Değirmencinin sakalı una bulanıp ak bolur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 233) < *tirmençi* (Pekacar, 2011: 335).

Toyçu toyçunu *süymes.* “Düğüncü düğüncüyü sevmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 235) < *toy* “düğün” (Pekacar, 2011: 340).

Tübegi yok avçu bolmas, beli yok bavçu bolmas. “Tüfeği olmayan avcı olmaz, beli olmayan bağcı olmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 238) < *aw+çu; baw+çu* (Pekacar, 2011: 48; 66).

Yaman toqmaqçı bolur. “Kötü tokmakçı olur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 258) < *toqmaq* (Pekacar, 2011: 339).

Yel yerin buğasıdır, suv busa suratçısı. “Yel yerin boğası, su ise rassamıdır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 268) < *Ar. surat* “resim” (Pekacar, 2011: 303).

Yılkıçı kırdı, yıravçu- üyde. “Yılkıcı kırdı, şarkıcı evde.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 272) < *yılqı+çı* (Pekacar, 2011: 395) < *yıraw* “yırçı” (Pekacar, 2011: 396).

Yırçığa tarıq bir saz bir söz. “Şarkıcıya gerek olan bir saz bir söz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 273) < *yır+çı* (Pekacar, 2011: 396).

Zurnayçı toydan, zarlı yasdan toymas. “Zurnacı düğünde, kederli yasa doymaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 279) < *Far. zurnay+çı* (Pekacar, 2011: 409).

Qazançı bar qazan yoq. “Kazancı var kazan yok” (Öztürk, 2008: 46) < *qazan+çı* (Pekacar, 2011: 258).

Qumuq’nu budayçını qızı edim “Kumuk’un buğdaycısının kızı idim” (Öztürk, 2008: 128) < *buday* “buğday” (Pekacar, 2011: 81).

4. Nitelik ismi yapar:

araçı “1. aracı, mutavassıt, 2. dünürçü” < *ara+çı* (Pekacar, 2011: 38).

Araçısı tiziv busa, keli baş da erge barır. “Aracısı düzgün ise havan (boş) kafalı da ere varır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 52) < *ara+çı* (Pekacar, 2011: 38).

axtarıwçu “1. araştırmacı, 2. inceleme” < *axtarıw+çu* (Pekacar, 2011: 50), **icaraçı** “kiracı” < *Ar. icara+çı* (Pekacar, 2011: 162).

kömekçi “yardımcı” < *kömek+çi* (Pekacar, 2011: 183).

Kök urğanga kömekçi yok. “Yıldırım çarpana yardım edecek yok.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 179) < *kömek+çi* (Pekacar, 2011: 183).

Nalçını kömekçisi bolma. “Nalbantın yardımcısı olma.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 189) < *Far. T. İ. nal+çı* (Pekacar, 2011: 205).

Başçısı karga busa kongan yeri poğ bolur. “Kılavuzu karga ise konduğu yer bok olur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 78) < *baş+çı* (Pekacar, 2011: 64).

Kazançı kaynamasa, kazan kaynamas. “Kazancı (aşçı) kaynamasa kazan kaynamaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 164) < *qazan+çı* (Pekacar, 2011: 258).

Yav’yorme de yolavçuğa azıkdır. “Direksiyon da yolcuya azıktır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 266) < *yol* (Pekacar, 2011: 397).

Yolavçu yolda kalmas. “Yolcu yolda kalmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 274) < *yol* (Pekacar, 2011: 397).

5.Özel isim, somut isim, soyut isim ve sıra sayı ismi yapar:

milletçi “milliyetçi” < *Ar. millet+çi* (Pekacar, 2011: 200), *saylawçu* “seçmen” < *saylaw+çu* (Pekacar, 2011: 291), **tamçı* “damla” < *tam* (Pekacar, 2011: 319,320), *dinçi* “dindar” < *Ar. din+çi* (Pekacar, 2011: 114).

burunçu “ilk, ön” (Öztürk, 2008: 262) < *burun* “önce, evvel” (Toparlı vd, 2019: 38), *burun* “coğ. burun” (Pekacar, 2011: 84).

Burunçu soğar da yoq “Önü de sonu da yok (Öztürk, 2008: 74) < *burun* “önce, evvel” (Toparlı vd, 2019: 38), *burun* “coğ. burun” (Pekacar, 2011: 84).

Salkınçı özden tüşer gözden. “Soğuk asıl gözden düşer.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 211) < *salqın* “serin” (Pekacar, 2011: 285).

Oyçu oylaşğınça, tavağal işge yeter. “Sıkıntılı düşününce tevekkül işe yeter.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 197) < *oy* “fikir, düşünce” (Pekacar, 2011: 219).

Çığışımız bulan yalçıbz. “Zahmet ile sıkıntımız” (Öztürk, 2008: 34) < *yal+çı* (Pekacar, 2011: 379).

Ek yabancı (alıntı) kelimelere de gelir: *doklatçı* < *Rus. doklat+çı*, *milletçi* < *millet+çi*, *pitneçi* < *Ar. pitne+çi*, *bağcı* < *Far. bağ+çı*, *buhtançı* < *Ar. buhtan+çı*, *prozaçı* < *Rus. proza+çı*, *bufetçi* < *Rus. bufet+çı*.

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +çI eki

Gabain'e (1988: 43), göre yaparı bildirir: *añçı* "avcı" (*añ* "av hayvanı"), *yadçı* "büyücü, yağmur büyücüsü" (*yad* "yağmur taşı"), *içräkı orunçı* < *orun+çı* "saray memuru, teşrifatçı".

Tekin (2022: 80), ekin meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında adlar türettiğini belirtir. *sıgıtçı* "yas tutucu, ağlayıcı" > *sıgıt* "yas, matem", *tamgaçı* "mühürdar" > *tamga* "damga, mühür", *koñçı+ lärkä* "çobanlara" > *koñ* "koyun".

Eraslan'a (2012: 95) göre, bu ek fail ve meslek isimleri türeten işlek bir isimden isim yapma ekidir. Ek, Moğolcada da fiil ismi teşkil eder. Ek ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı değildir: *başçı* < *baş+çı* "öncü", *bedizçi* > *bediz* "süs"+çI) "nakkaş".

Karahanlı Türkçesinde +çI eki

Hacıeminoğlu'na (2006: 13) göre işlek kullanılan bir ektir. Türkçe ve yabancı kökenli isimlerin üzerine gelerek herhangi bir işle uğraşma, durumunu veya mesleğini ifade ettiği gibi bugün yazı diliimizde kullanılan *-an / -en*, *-ecek / -acak* ekleriyle teşkil edilmiş "sıfat-fiillerin" anlamını veren isimler türetir: *alçı* < *al+çı* "hilekar, hile yapan" < *al* "hile", *asıgçı* < *asıg+çı* "faydacı, karcı, kar gözetken" < *asıg* "fayda, kazanç".

Çağatay Türkçesinde +çI eki

Eckmann, meslek isim ve sıfatları yaparak bu mesleklerle ilgili şahısları bildirdiğini ileri sürer: *atımçı* "atıcı, nişancı" (*atım* "atma, atış"), *ayakçı* "saki" (*ayak* "bardak, kadeh"), *başakçı* "başak toplayıcı" (*başak* "buğday başağı") *bitikçi* "yazar, katip müstensih" (*bitig/k* "kitap, yazı") (2013: 46).

Kıpçak Türkçesinde +çI eki

Karamanlıoğlu'na (2019: 24) göre Türkçenin çok işlek eklerinden biri olan bu ek, Kıpçakçada da aynı canlılığı korumaktadır. Meslek ve devamlı meşguliyet ifade eder: *aşçı* 'ahçı' < *aş+çı*, *bitikçi* 'katip' < *bitik+çı*, *etikçi* 'ayakkabıcı', *işçi* 'işçi, amele' < *iş+çı*, *kobuzçı* 'kopuz çalan' < *kobız+çı*, *otaçı* 'hekim, tabip' < *ota+çı*, *savçı* 'kadı, mecazen peygamber' < *sav+çı*, *yayçı* 'yaycı' < *yay+çı*, *yavurtçu* 'yoğurtçu' < *yavurt+çı*.

Kazak Türkçesinde +çI eki

Başlıca işlevi meslek ve uğraşma ile ilgili isimlerin yapımı olan bu ek, Kazak Türkçesindeki -ç- < -ş- ünsüz değişmesiyle +şI biçiminde kullanılır: *savınşı* “süt sağıcısı” < *savın+şı*, *sakşı* “muhafız” < *sak+şı*, *ötirikşi* “yalancı” < *ötirik+şı*, *ösekşi* “dedikoducu” < *ösek+şı* (Öner, 1997: 38).

Kırgız Türkçesinde +çI eki

Ek, Kırgız Türkçesinde, eski Türkçedeki, gibi ç ‘li kullanılır: *atçı* “atçı” < *at+çı*, *kasapçı* “kasap” < *kasap+çı*, *malçı* “çoban” < *mal+çı*, *akılçı* “akıl öğretici, müşavir” < *akıl+çı*, *ayılçı* “gezmeyi seven” < *ayıl+çı*, *aldamçı* “hileci” < *aldam+çı* (Kasapoğlu Çengel, 2020: 108).

II.1.1.12. +çIk

İşlek bir ektir. Kumuk Türkçesinde ünsüz uyumu yoktur; sadece telaffuzda vardır ama yazıda gösterilmez (Pekacar, 2007: 962). Kumuk Türkçesinde +çIk eki aşağıdaki şekillerde görülür.

+çık: *qılçıq* “bot. kılçık (başakta)” *buday qılçıq* “buğday kılçığı” < *qıl+çıq* (Pekacar, 2011: 260).

+çik: **döger+çik* “tekerlek” (Pekacar, 2011: 115).

+çuk: *tun+çuq* “boğucu, bunaltıcı” (Pekacar, 2011: 342).

Ek ünlüsü, kalınlık-incelik (damak) uyumuna bağlıdır: *qılçıq* “bot. kılçık (başakta)” *buday qılçıq* “buğday kılçığı” < *qıl+çıq* (Pekacar, 2011: 260).

Budaynı kılçığı, arpanı balçığı bar. İş süymesni kantu. “Buğdayın kılçığı, arpanın balçığı var. İş sevmeyenin mazereti.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 93) < *qıl+çıq* (Pekacar, 2011: 260).

Ek ünlüsü, düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlıdır: *cımçıq* “serçe” (Pekacar, 2011: 91), **sarıcımçıq* “kanarya” (Pekacar, 2011: 288), *tun+çuq* “boğucu, bunaltıcı” (Pekacar, 2011: 342).

Ekin işlevleri

1.Bitki ismi, canlı ismi, hastalık ismi, eşya, araç ve gereç ismi yapar:

**qaramçıq* “bot. karamuk” (Pekacar, 2011: 249).

qapçıq “deriden kırba” < *qap+çıq* (Pekacar, 2011: 246).

Tirmende kapçık yaraşır. “Değirmene torba yakışır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 233) < *qap+çıq* (Pekacar, 2011: 246) < *kap+çuk* “keten torba” (Caferolu, 2021: 166).

Yel kapçık izletegen küy. “Yel torbasını aratan tarz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 268) < *qap+çıq* (Pekacar, 2011: 246) < *kap+çuk* “keten torba” (Caferoğlu, 2021: 166)

sçyotçik “sayaç, saat (cihaz)” < *Rus. sçyot+çik* (Pekacar, 2011: 291), *urçuq* “iğ” (Pekacar, 2011: 353), *yançıq* “çanta, zembil, kese, 2. barutluk” (Pekacar, 2011: 381).

Kökge *urçuq* iyirip (Göge kirman eğirip) (Öztürk, 2008: 63).

2.Durum bildiren isim ve nitelik ismi yapar:

tarçıq “bir şeye ihtiyaç, zaruret, sıkıntı, yoksulluk, darlık, ihtiyaç sahibi, yoksul” < *tar+çıq* (Pekacar, 2011: 322-323), *aşamçıq* “obur, yemeğe düşkün” < *aş* “yemek” < *aşa-* “yemek yemek” < *aşam+çik* (Pekacar, 2011: 44).

Aşamçıqğa iş yahşı işlevçüğe – et yahşı. (Obura iş iyi, çalışana et iyi.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 57) < *aşamçıq* “obur, yemeğe düşkün” < *aş* “yemek” < *aşa-* “yemek yemek” < *aşam+çik* (Pekacar, 2011: 44).

işlemçik “obur” < *işle-* “çalışmak” < *işle-m+çik* (Pekacar, 2011: 168), *tunçuq* “boğucu, bunaltıcı, ağır” < *tun* “gece” < *tun+çuq* (Pekacar, 2011: 342).

3.Küçültme ve sevgi ismi, somut isim ve özel isim yapar:

arqaçıq “küçük tepe” < *arqa+çıq* (Pekacar, 2011: 40), *tilçik* “anat. küçük dil” < *til+çik* (Pekacar, 2011: 334).

Pitneçini tilinde balı, *tilçiginde* ağusu bolur. (Fitnecinin dilinde balı, küçük dilinde zehri olur.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 206) < *til+çik* (Pekacar, 2011: 334).

töbeçik “1. tepecik, tümsek, küçük tepe, 2. kurgan, höyük” < *töbe+çik* (Pekacar, 2011: 340).

balçıq “balçık, cıvık çamur” (Pekacar, 2011: 59) < OT (Oğuzca, Arguca) *balık* < (Arguca balık “çamur” + -(a)ç eki. Eren’in bildirdiğine göre Karayca *balçix*’ın *balı+çik* < **balı-çix* < *balık+çix*’tan geldiğini belirtmiş, balçık biçimini *bal+çik* olarak açıklamıştır (Eren, 2020: 44-45).

Başmak balçık **balçık** *sız bolmas*. “Potin çamursuz olmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 80) < *bal+çık* (Eren, 2020: 44-45).

Budaynı kılçığı, arpanı balçığı bar. İş süymesni kantı. “Buğdayın kılçığı, arpanın balçığı var. İş sevmeyenin mazereti.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 93) < *qıl+çiq* (Pekacar, 2011: 260) < *bal+çık* (Eren, 2020: 44-45).

Gündeş, gülnü çeçegi, apsun arpa kılçığı. “Kuma gülün çiçeği, rakip arpa kılçığı.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 129) < *qıl+çiq* (Pekacar, 2011: 260).

Germençikler aldı teren qol muken? “Germencikler önü derin su mu ki?” (Öztürk, 2008: 146) < *germen esk*. “kale”(Eren, 2020: 189).

4.Soru ismi ve yer ismi yapar:

qolçuq “dere, çukur” (Pekacar, 2011: 266), < *qol+çuk* (Pekacar, 2007: 966)

Dünyanı başlap *neçik* tutsan artı da şolay geter. (Dünyayı başlangıçta nasıl tutsan, arkası da öyle gider.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 107) < *ne+çik* (Pekacar, 2011: 208).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +çIk eki

Eraslan’a (2012: 96) göre, +*çuk* / +*çük*, +*çu* / +*çü*, ve +*ok* / +*ök* biçimlerinden oluşmuştur: *kançuk* < *kan+çuk* “nere, nereye”, *neçük* < *ne+çük* “nasıl”, *yançuk* < *yan+çuk* “para kesesi”.

Karahanlı Türkçesinde +çIk eki

bakaçuk “küçük kurbağa” < *baka*, *balçık* “çamur” < *bal+çık*, *oğulçuk* “oğul” < *oğul+çuk* (Küçük, 2015: 94).

Harezmi Türkçesi’nde +çIk eki

kısaçuk ~ *kıskaçuk* < *kısa+çuk*, *könçük* ~ *göncük* “yaka” < *kön+çük*, *oğlançuk* “sevgili küçük çocuk, oğulcuk” < *oğlan+çuk* (Küçük, 2015: 94).

Çağatay Türkçesinde +çIk eki

Küçültme ekidir: *tagarçuk* “küçük torba, çanta” (tagar “torba”), *yarımçuk* “tamamlanmamış, yarı tamam” (*yarım* “yarım”) (Eckmann, 2013: 47).

Kazak Türkçesinde +çIk eki

+şıq, +şik biçimleri olduğunu bildiren Tamir (2007: 440), ekin küçültme anlattığını söyler: *qalaşıq* < *qala+şıq* “küçük şehir, site”, *üyşik* < *üy+şik* “evcik, küçük ev”, *qaqraşıq* < *qaqra+şıq* “gözün karası”.

Kırgız Türkçesinde +çIk eki

Ünlü uyumuna giren +çık, +çik, +çuk, +çük ekinin Kırgız Türkçesinde daima ç’li şekillerinin kullanıldığını belirten Kasapoğlu Çengel (2020: 109), sevgi ve küçültme bildiren isimler yaptığını vurgular: *kap+çık* “küçük kap”, *can+çık* “cep”, *çaar+çık* “karaca yavrusu”, *boto+çuk* “deve yavrusu”.

II.1.1.13. +(X)ç

İşlek olmayan bir ektir. Eklendiği sözcüğe kuvvetlendirme anlamı katar.

**tergewüç* “dikkatli, uyanık, 2. eli sıkı, cimri” < *tergew* “yoklama, denetleme” < *tergew+üç* (Pekacar, 2011: 331), **xırtıç* “diyal. bk. *qırtıç*; hafifçe değmek, dokunmak” < *xırt* “hiçbir şey” (Pekacar, 2011: 373).

Yetimni *kalaçı* koynunda yaraşır. “Yetimin somun ekmeği, koynunda yaraşır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 271) < **qalaç* “küçük, yuvarlak buğday ekmeği” (Pekacar, 2011: 242).

II.1.1.14. +çAn

İki şekli bulunan ek işlek değildir (Pekacar, 2007: 965).

iyerçen “1. gr.alt, yan, yardımcı unsur ‘gramer terimi’, 2.taraftar” < *iyer+çen* (Pekacar, 2011: 169) < *iyer+çen* (Pekacar, 2007: 969), *oyçan* “düşünceli, dalgın” < *oy+çan* (Pekacar, 2011: 219), *boyçan* “diyal. dalyan gibi, boylu boslu, uzun boylu” < *boy+çan* (Pekacar, 2011: 80), *süyüwçan* “sevgi dolu” (Pekacar, 2011: 306) < *süy-üw+çan* (Pekacar, 2007: 965), *taburçan* “seçkin, seçme, güzide, cins, asil, ince elyafı (koyunlar hakkında)” (Pekacar, 2011: 317) < *tabur+çan* (Pekacar, 2007: 965).

II.1.1.15. +çıl

İşlek olmayan bu ekin Kumuk Türkçesinde tek örneğine rastlanmıştır. Ek, bir şeye düşkünlük bildirir.

qonaqçıl “misafirperver, konuksever” < *qonaq+çıl* (Pekacar, 2011: 267).

II.1.1.16. +çIn

Addan ad türeten ek, az işlek bir ektir. İşlev bakımından +çIl ekine benzer (Korkmaz, 2019: 127).

gögürçün “güvercin” (Pekacar, 2011: 139) < *göv ~ gök+er-cin* (Küçük, 2015: 102).

**qırçın* “*tıp* uyuz, kel hastalığı, uyuz, kel” (Pekacar, 2011: 261) < *kır* “tepe başı” (Toparlı vd. 2019: 144) < *qır+çın* (Baykoca, 1998: 58).

Kırçın kız bezenginçe toy biter. “Uyuz kız süsleninceye kadar düğün biter.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 166) < *qır+çın* (Baykoca, 1998: 58).

II.1.1.17. +dağ

Fiil türeten +da ekine +ki ekinin getirilmesiyle oluşan birleşik ektir. Ses taklidi bir hareketin sonucunu bildirir.

**yaydaq* “1. eyersiz, 2. kılıfsız, muhafazasız” (Pekacar, 2011: 390), *yayzaq* “eyersiz” (Öztürk, 2008: 232, 278) < *yaydağ* “eyersiz ata binmek” < *yay* “yay konulan kap” (Toparlı vd, 2019: 316).

Yaydağ at yalsız, harakı malsız eter. “Eğersiz at rahatsız, rakı malsız eder.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 267) < *yaydağ* “eyersiz ata binmek” (Toparlı vd, 2019: 316).

II.1.1.18. +Dem

Gabain ekin +ta-m yapısından geldiğini işaret eder (1988: 46). Korkmaz ise, ekin eski Türkçede de kullanımının seyrek olduğunu, Türkiye Türkçesinde ölü bir ek durumuna geldiğini belirtir. Türkçeleştirme çalışmaları sırasında canlandırılmaya çalışılan ek için *yordam*, *gündem* gibi kelimeler türetildiğini belirtir (2019: 128). Kumuk Türkçesinde ekin kullanımı azdır.

kördemçi “mezarıcı” < *kör* “mezar” (Pekacar, 2011:183).

öktem “mağrur, gururlu, kibirli, mağrurane, gururla, kibirle” (Pekacar, 2011: 222) < *ök* “1.kalp, 2.akıl, zihin, 3. övmek, methetmek” (Toparlı vd, 2019: 209).

Öktemler *oyun tapmas* “Cesurlar sıkıntı çekmez” (Öztürk, 2008: 74) < *ök* “1.kalp, 2.akıl, zihin, 3. övmek, methetmek” (Toparlı vd, 2019: 209).

II.1.1.19. +den

Kumuk Türkçesinde az kullanılan bir isimden isim yapım ekidir. Ekin bir örneği tespit edilmiştir.

**özden* “tar. *özden* (Dağıstan’ın feodal devrinde köleleştirilmemiş köylü, hür köylü.)” < *öz+den* (Pekacar, 2011: 226) < *özden* “güzel yahşı, hoş” (Küçük, 2015: 111).

Özleni özden başın sıylatmas “Kendileri asil başına duymaz” (Öztürk, 2008: 88) < *öz+den* (Pekacar, 2011: 226).

II.1.1.20. +dAş

Türk dilinde eskiden beri geniş bir sahada kullanılan bir ektir. Eşlik, ortaklık, mensubiyet ve bağlılık ifade eden isimden isim yapım ekidir. Kumuk Türkçesinde +dAş eki iki şekilde görülür.

+daş: *aççıdaş* “kim.şap” < *aççı+daş* (Pekacar, 2011: 22), *anadaş* “1.öz, anabir, 2. kız kardeş, hemşire, bacı” < *ana+daş* (Pekacar, 2011: 35), *awazdaş söz* (gr.)“eş adlı, eş sesli, homonim” < *Far. awaz+daş* (Pekacar, 2011: 48), *laqırdaş* “sohbet arkadaşı” < *laqır+daş* (Pekacar, 2011: 188).

qardaş “1. akraba, hısım, 2. kardeş, birader” (Pekacar, 2011: 250) < *kadaş* “akraba” < *ka* “akraba (Gabain, 1988: 46) < *qardaş* ~ *qarındaş* ~ *qarandaş* ~ *hardaş* “kardeş” (Güner, 2020: 114-115) < *qarın+daş* (Eren, 2020: 262).

Alağanda kardaş beregende tanımay. “Alırken kardeş, verirken tanımaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 45) < *qarın+daş* (Eren, 2020: 262).

qarındaş “diyal. akraba, hısım” < *qarın+daş* (Pekacar, 2011: 250), *qarşıdaş* “qarşıdaş söz gr. karşıt anlamlı, zıt anlamlı” < *qarşı+daş* (Pekacar, 2011: 251), *qızardaş* “kız kardeş” (Pekacar, 2011: 265) < *kız karındaş* “kız kardeş” (Toparlı vd, 2019: 146-147).

qurdaş “dost, ahabap, arkadaş, yoldaş” (Pekacar, 2011: 272) < *kur+daş* “yaşıt, akran” < *kur* “yaşıt, akran” (Toparlı vd, 2019: 163).

Qurdaşın *yaxşı igit bolğan soñ* “Arkadaşın iyi yiğit olduktan sonra” (Öztürk, 2008: 106) < *kur+daş* (Toparlı vd, 2019: 163).

sırdaş “candan, samimi dost, sırdaş” < *Ar. sır+daş* (Pekacar, 2011: 294, 295), *yoldaş* “arkadaş, yol arkadaşı” < *yol+daş* (Pekacar, 2011: 398).

+deş: *gündeş* “rakibe, kuma” (Pekacar, 2011: 146) < *kündeş* “kadın ortağı, kumalar” (Küçük, 2015: 112-113) < *kündeş* “ortak” (Toparlı vd, 2019: 168).

+daş eki Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna uyar: *anadaş* “1.öz, anabir, 2. kız kardeş, hemşire, bacı” < *ana+daş* (Pekacar, 2011: 35), *kündeş* “kadın ortağı, kumalar” (Küçük, 2015: 112-113) < *kündeş* “ortak” (Toparlı vd, 2019: 168).

+daş eki Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *laqırdaş* “sohbet arkadaşı” < *laqır+daş* (Pekacar, 2011: 188), *qurdaş* “dost, ahabap, arkadaş, yoldaş” (Pekacar, 2011: 272) < *kur+daş* “yaşıt, akran” < *kur* “yaşıt, akran” (Toparlı vd, 2019: 163).

Ekin işlevleri

1.Akrabalık ve yakınlık ismi yapar

anadaş “1.öz, anabir, 2. kız kardeş, hemşire, bacı” < *ana+daş* (Pekacar, 2011: 35), *qardaş* “1. akraba, hısım, 2. kardeş, birader” (Pekacar, 2011: 250) < *qarın+daş* (Eren, 2020: 262), *qarındaş* “diyal. akraba, hısım” < *qarın+daş* (Pekacar, 2011: 250), *qızardaş* “kız kardeş” (Pekacar, 2011: 265) < *kız karındaş* “kız kardeş” (Toparlı vd, 2019: 146-147).

Alaşa bulut qardaşım, giççi koyçu yoldaşım. “Alçaktaki bulut kardeşim, küçük çoban yoldaşım.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 45) < *yol+daş* (Pekacar, 2011: 398).

Alğasavluq paşmanlıqnı kızardaşıdır. “Acelecilik pişmanlığın kız kardeşidir.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 46) < *kız karındaş* “kız kardeş” (Toparlı vd, 2019: 146-147).

Ata qardaş atdan tüş, ana qardaş törde oltur. “Atadan kardeşine attan in, anadan kardeşine baş köşede otur de.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 59) < *qarın+daş* (Eren, 2020: 262).

Avliya **kardeşdan** *hakıllı honşu yahşı*. “Deli kardeşten akıllı komşu iyi.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 65) < *qarın+daş* (Eren, 2020: 262).

İş yoldaşlar **kardeşlar**. “İş yoldaşları kardeşler.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 148) < *yol+daş* (Pekacar, 2011: 398).

Kaçırğa: “Ataň kimdir?” *dep sorağanda*: “Anamni **erkardeş** at”, -*dep cavap bergen*. “Katıra “Baban kimdir?” diye sorulduğu zaman Anamın erkek kardeşi at.” diye cevap vermiş.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 153) < *erkarın+daş* (Eren, 2020: 262).

Aşnalanı **anadaşday** *görgensen* “Tanıdıkları akraba gibi gör sen” (Öztürk, 2008: 102) < *ana+daş* (Pekacar, 2011: 35).

İç arçılı **anadaşdan** *ayrılsa* “Dert ortağı akrabadan ayrılrsa” (Öztürk, 2008: 134) < *ana+daş* (Pekacar, 2011: 35).

Anadaşlar *haray çetde biz dertde* “Kız kardeşler çığlık figanda biz dertte” (Öztürk, 2008: 150) < *ana+daş* (Pekacar, 2011: 35).

2.Somut İsim, Nitelik İsmi, Dilbilgisi İsmi Yapar:

aççıdaş “kim.şap” < *aççı* (Pekacar, 2011: 22).

Avuz avruvğa **aççıdaş**. “Ağız hastaya acıdaş.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 67) < *aççı* (Pekacar, 2011: 22).

awazdaş söz (gr.)“eş adlı, eş sesli, homonim” (Pekacar, 2011: 48) < *Far. awaz+daş* (Pekacar, 2011: 48), *qarşıdaş* “karşıdaş söz gr. karşıt anlamlı, zıt anlamlı” (Pekacar, 2011: 251).

Vatandaşım **kardeşim** *kıynılı gün sırdaşım*. “Vatandaşım kardeşim, zorlu gündeki sırdaşım.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 248) < *qarın+daş* (Eren, 2020: 262).

3.Ortaklık ismi yapar:

gündeş “rakibe, kuma” (Pekacar, 2011: 146) < *kündeş* “kadın ortağı, kumalar” (Küçük, 2015: 112-113).

Gündeş, *gülnü çeçegi, apsun arpa kılçığı*. “Kuma gülün çiçeği, rakip arpa kılçığı.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 129) < *kündeş* “kadın ortağı, kumalar” (Küçük, 2015: 112-113), *laqırdaş* “sohbet arkadaşı” (Pekacar, 2011: 188) < *laqır+daş* (Pekacar, 2011: 188).

İn de yahşı lakırdas- tıñlap bolağan adam. “En iyi konuşulacak adam dinleyip duran adam.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 144) < *laqır+daş* (Pekacar, 2011: 188).

qurdaş “dost, ahbap, arkadaş, yoldaş” (Pekacar, 2011: 272) < *kur+daş* (Toparlı vd, 2019: 163).

İt bulan kurdas bolsan tayaqñı taşlama. “İt ile yakın arkadaş olsan sopayı bırakma.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 149) < *kur+daş* (Toparlı vd, 2019: 163).

Kurdaşlar tapma tınç, saklama kıyın. “Arkadaş bulmak kolay, arkadaşlığı sürdürmek zor.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 175) < *kur+daş* (Toparlı vd, 2019: 163).

sırdaş “candan, samimi dost, sırdaş” < *Ar. sır+daş* (Pekacar, 2011: 294, 295).

Vatandaşım kardaşım kıyınlı gün sırdaşım. “Vatandaşım kardeşim, zorlu gündeki sırdaşım.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 248) < *Ar. sır+daş* (Pekacar, 2011: 294, 295).

Ya özüñe sırdaş tabıp “Ya kendine sırdaş bulup” (Öztürk, 2008: 178) < *Ar. sır+daş* (Pekacar, 2011: 294, 295).

yoldaş “arkadaş” < *yol+daş* (Pekacar, 2011: 398).

Adam yoldaşları bulan tanılır. “Adam yoldaşları ile tanınır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 40) < *yol+daş* (Pekacar, 2011: 398).

Çaban ögüz yoldaşın yoldan çıkarır. “Koşan öküz, yoldaşını yoldan çıkarır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 98) < *yol+daş* (Pekacar, 2011: 398).

Dosluq adamñı yuvuq yoldaşdır. “Dostluk adamın yakın yoldaşdır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 105) < *yol+daş* (Pekacar, 2011: 398).

Yoldaşını taşlağan yolda kalır. “Yoldaşını dışlayan yolda kalır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 275) < *yol+daş* (Pekacar, 2011: 398).

Tışğariden qurdaşınñı muñaytma “Dışarıdan yoldaşını küstürme” (Öztürk, 2008: 84) < *kur+daş* (Toparlı vd, 2019: 163).

Yatdır, xasa qurdaşınñday qıyalmas “Eldir, sana yoldaşın gibi üzülmez” (Öztürk, 2008: 84) < *kur+daş* (Toparlı vd, 2019: 163).

Qurdaşı uçun can berir “Yoldaşı için can verir” (Öztürk, 2008: 87) < *kur+daş* (Toparlı vd, 2019: 163).

Qurdaşların seni işiğe yudamas “Yoldaşların seni içine almaz” (Öztürk, 2008: 96) < *kur+daş* (Toparlı vd, 2019: 163).

Aşnalar bulan yuvuq sırdaşını “Tanıdıklar ile yakın sırdaşını” (Öztürk, 2008: 96) < *Ar. sır+daş* (Pekacar, 2011: 294, 295).

Qurdaş dos dep inanıp “Arkadaş dost deyip inanıp” (Öztürk, 2008: 100) < *kur+daş* (Toparlı vd, 2019: 163).

Bir qurdaş qurdaşına sır çeçse “Bir yoldaş yoldaşına sır açsa” (Öztürk, 2008: 106) < *kur+daş* (Toparlı vd, 2019: 163).

Qardaş taşlap qurdaşına inanğan “Kardeşlerini bırakıp arkadaşına inanan” (Öztürk, 2008: 84) < *qarın+daş* (Eren, 2020: 262).

Canın uçun qardaş yoldaş şol bolur “Canın için kardeş yoldaş şu olur” (Öztürk, 2008: 100) < *qarın+daş* (Eren, 2020: 262).

On arqadaş çığar osal bolman dep “On arkadaş çıkar korkak olmam deyip” (Öztürk, 2008: 118) < *arqa+daş* (Korkmaz, 2019: 128).

Qozuday qurdaşlarım gelgende “Kuzu gibi kardeşlerim geldiğinde” (Öztürk, 2008: 124) < *kur+daş* (Toparlı vd, 2019: 163).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +dAş eki

Tekin (2022, 80), +daş ekini *Orhon Türkçesi Gramer*’inde, *kadaş* “kardeş, yakın akraba”, *kagadaş* [kādaş] < *kā* “aile”biçiminde ele alır.

Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*’nde bu eke +taş, +täş; +daş, +däş biçimlerinde yer vermiştir. +taş ve +tam ekleriyle karşılaştırarak veya < bulunma hali eki +ta ve iş “eş”) şekillerinden oluşacağına ihtimal vermektedir: *kadaş* “akraba” (ka “akraba”), *karındaş* “kardeş” (karın “karın”) (1988: 46).

Eraslan (2012: 96), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*’nde ekin dört biçimini vermiştir: +daş / +deş, +taş / teş. Ortaklık ve birliktelik ifade eder: *atdaş* (< at+daş) “adaş”, *işteş* (< iş+teş) “aynı iş mensubu”.

Karahanlı Türkçesinde +dAş eki

Hacıeminoğlu (2006: 14), ekin kalınlık-incelik durumuna göre +daş ya da +deş olduğunu, az kullanılmakla beraber, aynı özelliklere sahip veya bağlı olma durumunu

anlattığını belirtir: *koldaş* < *kol-daş* “arkadaş, *köñüldeş* < *köñül-deş* “gönül arkadaşı, dost”.

Harezmi Türkçesi’nde +dAş eki

Küçük’e (2015: 112) göre, bu ek Harezmi Türkçesinde *adaş* < ad, *antdaş* (ant, yemin ortağı), *dindeş* < din (aynı dine mensup olan), *emükdeş* ~ *emikdaş* < emük (kardeş, süt kardeşi), *hacedaş* < hace (sınıf arkadaşı), *kaşaş* ~ *kayaş* < ka (akraba, hısımlık, kardeş), *razdaş* < raz (sırdaş), *sözdeş* < söz (muhatap) gibi örneklerde vardır.

Çağatay Türkçesinde +dAş eki

Eckmann’a (2013: 47) göre ek, +*daş*, +*deş* ve -*taş* biçiminde olup eşlik ve birlik bildirmektedir. *kökelteş* < *kökel+deş* “süt kardeş”, *yémdeş* “sofra arkadaşı” (*yém*, “yiyecek”).

Kazak Türkçesinde +dAş eki

+*las*, +*les*, +*das*, +*des*, +*tas*, +*tes* şekilleri bulunan ek, Tamir’e (2007: 439) göre eşlik ve ortaklık ifade eder: *atalas* < *ata+las* “ataları bir”, *otandas* < *otan+das* “vatandaş”, *sabaqtas* < *sabaq+tas* “ders arkadaşı”.

Kırgız Türkçesinde +dAş eki

Kasapoğlu Çengel’e göre, tarihî yazı dillerinde sıklık göstermez. *d*’nin yanında *l*’li biçimleri de görülür. *r* ünlüsüyle biten isimlere +*laş*, +*leş*, +*loş*, +*löş*; tonlu ünsüzle biten isimlere +*daş*, +*deş*, +*doş*, +*döş*, tonsuzla bitenlere; *taş*, +*teş*, +*toş*, +*töş* biçimi gelir. Eşlik, ortaklık, bağlılık ve mensubiyet anlamında isim yapan bu ek Kırgız Türkçesindeki kullanımı yaygındır: *atalaş* < *ata+laş* “aynı babaya sahip, kardeş”, *uyalaş* < *uya+laş* “aynı yuvadan olan”, *sanalaş* < *sana+laş* “fikirdeş, fikir birliği olan” (2020: 111).

II.1.1. 21. +dUrUk

Ek, Kumuk Türkçesinde genellikle alet isimleri türetir:

**çubulduruq* “1. perde, örtü, 2. cibinlik” < *çubu(l)+duruk* (Pekacar, 2011: 107).

gözeldirik “gözlük” < *göz* (Pekacar, 2011: 143).

Gözeldirik *salğan bulan göz görmey* “Gözlük takmak ile göz görmez” (Öztürk, 2008: 182) < *göz* (Pekacar, 2011: 143).

gözemeldirik “gösteriş için, dikkati başka tarafa çekmek için yazılan” < *göz* (Pekacar, 2011: 144).

II.1.1.22. +dUz

İşlek olmayan bir ektir. Kumuk Türkçesinde iki örneği tespit edilmiştir:

gündüz “gündüz” < *gün* (Pekacar, 2011: 147).

Geçe bir, gündüz eki “Gece bir, gündüz iki” (Öztürk, 2008: 76) < *gün* (Pekacar, 2011: 147).

yulduz “yıldız”; *yulduzlar sisteması* “yıldızlar sistemi”, *beş buççaqlı yulduz* “beş köşeli yıldız”; *qızıl yulduz ordeni* “kırmızı yıldız nişanı” (Pekacar, 2011: 399) < *yıl* (Korkmaz, 2019: 129).

Yulduz *güzgü gün çıray* “Yıldız ayna, gün ışık” (Öztürk, 2008: 76) < *yıl* (Korkmaz, 2019: 129).

II.1.1.23. +eş

Kumuk Türkçesinde sadece *güneş* kelimesinde rastlanan işlekliliği az bir ektir. *güneş* “güneş” < (Pekacar, 2011: 147) < *künäş* “gün ışığı, güneşli yer, güneşli taraf” < *kün* “gün” (Tekin, 2022: 83).

II.1.1.24. +gA

İşlek olmayan bir ektir. Kumuk Türkçesinde iki şekli bulunmaktadır: +ga, +ge.

başğa “1. başka, farklı, öbür, diğer, 2. başkası, yabancı” < *baş* (Pekacar, 2011: 64) < *baş* “baş” +*ka* (Eraslan, 2012: 98).

Erinleni eki başğa işi bar “Erenlerin iki başka işi var” (Öztürk, 2008: 88) < *baş* “baş” +*ka* (Eraslan, 2012: 98).

öje “başğa” (Pekacar, 2011: 223) < *ön+ge* “halef” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 200-351).

Öngesi yok, söngesi, salam tıķğan töşegi. “Halefi de selefi de yok, saman tıķılmış döşegine.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 200) < ön+ge; sönge (Öztürk ve Uyanık, 2006: 200-351; 200-358).

özge “1. başka, 2. e. çıkma haliyle kullanılır başka, dışında, hariç” < öz (Pekacar, 2011: 225-226) < öz “kendi” +ge (Güner, 2020: 117), qaburğa “1. kaburga, 2. böğür, yan”, qaburğasında toqtamaq “yanında durmak” (Pekacar, 2011: 240).

Özgege qarağanğa “Ellere baktığında” (Öztürk, 2008: 50) < öz “kendi” +ge (Güner, 2020: 117).

qaşğa “leke, sakar (hayvan alnında)” (Pekacar, 2011: 253), sönge “selef” < sön (Öztürk ve Uyanık, 2006: 200-358).

I.1.1.25. +ğaç

İşlek bir ek değildir. Kumuk Türkçesinde birkaç örnekte karşılaşılmaktadır.

qarlığaç “kırlangıç” (Pekacar, 2011: 251) < karlı+gaç (Eren, 2020: 297), şam-yalanğaç “çırçıplak, çırılçıplak (insanlar hakkında)” (bk. yalanğaç) (Pekacar, 2011: 307) < yalanğaç “çıplak, üstsüz, elbisesiz” < yalan+ğaç (Pekacar, 2011: 378).

İne halkğa opuraķ tige, özü yalanğaç. “İğne halka elbise diker, kendisi çıplak.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 146) < yalan+ğaç (Pekacar, 2011: 378).

Yalanğaç tonavçudan kórķmas. “Çıplak yağmacıdan korkmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 255) < yalan+ğaç (Pekacar, 2011: 378).

II.1.1.26. +ĞAk

Güner Dilek, ekin Altay Türkçesinde –ga(o)k şekillerinde görülüp işlek olmadığına değinmiştir. Ekin madde, eşya, alet isimleri türettiğini açıklar: *bıçkak* “Altay’a özgü ayakkabı ve şapka dikmek için tilkinin bacaklarından elde edilen kürk, deri” (*bıç-* “biçmek, kesmek, doğramak”), *cargak* “işlenmemiş, ham koyun derisi (pantolon, yelek vs. yapmak için) (car-: kesmek, parçalamak), *toskok* “kırılğan, kırık” (tos-: her taraftan serpmek, tozutmak) (2019: 80).

Yazıcı Ersoy, eki FİYE kısmında değerlendirmiştir. –qaq, –kāk şekillerinde görülüp eski Türkçede nadir kullanılan eklerden biri olduğunu belirtir: *asqaq* “açgözlü,

obur, doymayan, kuru, zayıf olan” < *as-qaq* (as- “acıkmak, aç hale gelmek; açmak, çözmek; nefret, öfke duymak” (2022: 140).

eşek “eşek” (Pekacar, 2011: 124) < *eş+gek* < *eşØek* (Eren, 2020: 170) < *eş-* “binekte gitmek” (Toparlı vd, 2019: 76).

Eşek de at da tebinse eki arada buzav yazık bolur. “Eşek ile at tepinse, ikisinin arasında buzağıya yazık olur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 119) < *eş(g)ek* (Eren, 2020: 170) < *eş-* “binekte gitmek” (Toparlı vd, 2019: 76).

Maqtanmas mı eşek yimik tirelip “Övünmez mi eşek gibi dayanıp” (Öztürk, 2008: 108) < *eş(g)ek* (Eren, 2020: 170) < *eş-* “binekte gitmek” (Toparlı vd, 2019: 76).

Günü gelse eşek yimik toqtarlar “Günü gelse eşek gibi yatarlar” (Öztürk, 2008: 108) < *eş(g)ek* (Eren, 2020: 170) < *eş-* “binekte gitmek” (Toparlı vd, 2019: 76).

Eşekni yanında turgan buzav buzulur. “Eşeğin yanında duran buzağı bozulur. (Öztürk ve Uyanık, 2006: 120) < *eş(g)ek* (Eren, 2020: 170) < *eş-* “binekte gitmek” (Toparlı vd, 2019: 76).

Eşek işler, at aşar “Eşek işler, at yer.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 119) < *eş+gek* (Eren, 2020: 170).

Eşek getginçe yük bitsin “Eşek gidinceye kadar yük bitsin” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 119) < *eş+gek* (Eren, 2020: 170).

erkek “erkek, adam, erkeklere mahsus, eş, koca” < *er+kek* (Pekacar, 2011: 121-122).

Erkek avazlığatın kıtsuz bolur, kadın avazlı erkek cutsuz bolur. “Erkek sesli kadın talihsiz olur, kadın sesli erkek kuvvetsiz olur.” < *er+kek* (Pekacar, 2011: 121-122).

Erkek va tişi bir birinden ayrılıp bolmağan eki kuş. “Erkek ve dişi birbirinden ayırlamayan iki kuştur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 116) < *er+kek* (Pekacar, 2011: 121-122).

inek “inek” (Pekacar, 2011: 164) < *in+gek* < *inØek* (Eren, 2020: 235), *qurğak* “1. kuru; kurak, 2. mec. faydasız, yararsız, lüzumsuz, boş, boşuna” < *kuru+ğak* < *kurØak* (Pekacar, 2011: 272).

Suvsuz, **kurğak** yaz bolduñ “Susuz kuru yaz oldun” (Öztürk, 2008: 71) < *kuru+ğak* < *kurØğak* (Pekacar, 2011: 272).

Kurğaklık suv izleter, balah dos izleter. “Kuraklık su aratır, bela dost aratır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 175) < *kuru+ğak* < *kurØğak* (Pekacar, 2011: 272).

II.1.1.27. +GAn

İşlek olmayan sınırlı sözcüklerde görülen bir ektir. Eraslan’a göre hayvan ve bitki adları türeten isimden isim yapan ektir (2012: 97).

çepken “Çerkez cüppesi” (Pekacar, 2011: 101) < *çek+men* (Eren, 2020: 87) < Eren’e göre Dmitriev’in *çepken* sözünü +ken ekiyle (*çek+ken*) yapılmış bir ek olarak değerlendirmesi yanlıştır (Eren, 2020: 87), *çıçqan* “sıçan, fare” (Pekacar, 2011: 102) < *sıç+gan* “sıçan” (Küçük, 2015: 143). Küçük, kelimenin kökenini Ceval Kaya’nın *Uygurca Altun Yaruk* adlı eserinden almıştır.

Geçeler çıçqan taladı. “Gecelerde fare talan etti” (Öztürk, 2008: 34) < *sıç+gan* “sıçan” (Küçük, 2015: 143).

totuqğan “paslanmış, pas tutmuş” < *tot* (Pekacar, 2011: 339), *tüylügen* “çaylak” < *tüylü* (Pekacar, 2011: 347), *yalğan* “yalan, iftira, bühitan” < *yala* “iftira” < *yala yapmak* “birine iftira atmak” (Pekacar, 2011: 378,379).

Yalğançı şahatğa ölünü tutar. “Yalancı şahit olarak ölüyü tutar.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 256) < *yala* “iftira” < *yala yapmak* “birine iftira atmak” (Pekacar, 2011: 379).

yelken “yelken, yelkenli” (Pekacar, 2011: 392) < *yel+ken* (Eren, 2020:568), *yuwurğan* “yorgan” (Pekacar, 2011: 401).

Gezegen bulan alay sütegen “Gezeğen ile böyle süteğen” (Öztürk, 2008: 252) < *sütegen bot.* “sütleğen” (Pekacar, 2011: 305).

II.1.1.28. +ğay

Küçük’ün (2015: 146) Clauson’dan (2007: 191) aktardığına göre, “işlevi tam olarak belli olmasa da nitelik ismi yapan bir ek”tir.

qarçığa(y) “aladoğan, şahin” (Pekacar, 2011: 250) < *karçı+ğay* (Küçük, 2015: 146).

Qarçığanı çüye busaŋ qazğa çüy “Doğanı salacaksan kaza sal” (Öztürk, 2008: 252) < *karçı+ğay* (Küçük, 2015: 146).

torğay “çayır kuşu, toygat” (Pekacar, 2011: 339) < *toy* “toy kuşu” (Toparlı vd, 2019: 281). < *torlak* “küçük bir kuş” < *tor* kökünden geldiği düşünülen sözcük hangi dilin alıcısı hangi dilin verici olduğu belirsizdir (Eren, 2020: 521) < *tor* “ağ, balık ağı, av ağı” (Caferoğlu, 2021: 247).

Torğaylağa yanıp salğan tor yimik “Turgaylara kurulan tuzak gibi” (Öztürk, 2008: 248) < *toy* “toy kuşu” (Toparlı vd, 2019: 281).

II.1.1.29. +gArI

Tekin’e göre, yönelme durumu ekidir (2022: 80). Korkmaz ise ekin Uygur ve Köktürk metinlerinde kullanımı çok olan bir yön gösterme eki olduğunu vurgulamaktadır (2019: 5).

içgeri “iç, içeri” < *iç+geri* (Pekacar, 2011: 161), *yoğarı kazanış* “yukardaki kazanış” < *yo+ğarı* (Karamanlıoğlu, 2019: 27), *çetkeri* “kenar, kıyı” < *çet* (Özenç, 2022: 97).

Tışğariden qurdaşınını muŋaytma “Dışarıdan yoldaşını küstürme” (Öztürk, 2008: 84) < *tış* (Pekacar, 2011: 333).

II.1.1.30. +GI

İsim ve sıfat mahiyetinde kelimeler türeten isimden isim yapma ekidir (Eraslan, 2012: 97).

belgi “işaret” (Pekacar, 2011: 69) < *bel+gü* (Küçük, 2015: 151).

güzgü “ayna” (Pekacar, 2011: 147) < *göz+ŋü* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 502) < *güz+gü* (Güner, 2020: 59).

Güzgü çiçekdey cavullay. “Güz çiçeği gibi parlar.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 130) < *güz+gü* (Güner, 2020: 59).

Güzgü *suvukdan günlükkaç*. “Güz soğuşundan günlük kaç” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 130) < *güz+gü* (Güner, 2020: 59).

Tarih dünyadın gözel güzgüsü. “Tarih dünyanın güzel aynasıdır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 226) < *güz+gü* (Güner, 2020: 59).

Yulduz güzgü gün cıray “Yıldız ayna, gün ışıık” (Öztürk, 2008: 76) < *güz+gü* (Güner, 2020: 59).

yılkı “yılkı” (Pekacar, 2011: 395) < *yıl+kı* (Eren, 2020: 574).

Yılkıçı kııda, yııııı- üıııı. “Yılkıçı kııda, şarkıcı evde.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 272) < *yıl+kı* (Eren, 2020: 574).

II.1.1.31. +gıl

İşlek olmayan ek, ilgi ifade eder.

dörtgöl “dört kenarlı, dört köşeli” < *dört* (Pekacar, 2011: 115) < (*törtgil ~ törtgöl*) ~ *törtgil ~ törtgöl ew* “kare biçiminde ev”. Her kare biçiminde olan da aynıdır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 521).

Qarağaydan etgen dörtgöl taqtağa “Ağaçlardan ettiğı dörtgöl tahtaya” (Öztürk, 2008: 144) < *dört* (Pekacar, 2011: 115).

II.1.1.32. +gılt

İşlek olmayan ek, belli bir renge benzer, çalar renk adı, renk gösteren sıfat bildirir (Pekacar, 2007: 966).

qızğılt “kızılımsı, kırmızımsı, kırmızımtırak”, **qızğılt tūs** “kırmızımsı renk” < *kızıl* (Pekacar, 2011: 265) < *kız+gılt* (Pekacar, 2007: 966), **sarğılt** “sarıca, sarımsı, sarımtırak” < *sari* (Pekacar, 2011: 288) < *sargılt* < *sarı+gılt* (Pekacar, 2007: 966), **yaşğılt** “yeşilimsi, yeşilimtırak” < *yaşıl* (Pekacar, 2011: 387) < *yaş+gılt* (Güner, 2020: 59).

II.1.1.33. +QIn

Çokluk ve soyut isimler türeten isimden isim yapım ekidir. Ek, daha eski Türkçe devresinde bu işlevini yitirmiştir. Moğolcada da bulunan bir ektir (Eraslan, 2012: 97).

**salqın* “1. serinlik, serin, 2. salkım” (Pekacar, 2011: 285).

Salqınuna tartıp meni sıyındır “Gölgene çekip beni sıgındır” (Öztürk, 2008: 112).

Kökdegi bulutlarday salqınlı “Gökteki bulutlar gibi gölgeli” (Öztürk, 2008: 208).

**tolqun* “dalga” (Pekacar, 2011: 337).

Tolqunlu denizlerdey haqıllım “Dalgalı denizler gibi akıllım” (Öztürk, 2008: 146).

Haqılları mollalayım tuvday tolqunlum “Akılları molla gibi gibi dalgalım” (Öztürk, 2008: 192).

Yerdegi denizlerdey tolqunlu “Yerdeki denizler gibi dalgalı” (Öztürk, 2008: 208).

**yoşğun* “yosun” (Pekacar, 2011: 399).

Tura tura tursan, turna bolursan, yata yata tursan yoşğun bolursan. “Dura dura dursan turna olursun, yata yata dursan yosun olursun.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 236).

II.1.1.34. +(X)K

Seyrek kullanılan bir ektir. Sevgi ve küçültme anlamı katan isimden isim yapım ekidir (Eraslan, 2012: 98).

ayırıq “kol, dal” < *ayrı*+*q* (Pekacar, 2011: 54).

özek “öz, iç” < *öz*+*ek* (Pekacar, 2011: 226).

Karağay uzun busa da, özeği özden tügül. “Çam uzun ise de, özü öz değil” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 156) < *öz* (Pekacar, 2011: 226).

Erkeklerini özeği özen suvlanı süzüğü. “Erkeklerin özü, ırmak sularının süzölmüşü” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 116) < *öz* (Pekacar, 2011: 226).

Özekli *suvlar örge akmas* “Gözeli sular yukarı akmaz” (Öztürk, 2008: 88) < *öz* (Pekacar, 2011: 226).

qıyıq “1. eğri, eğik, eğilmiş; verev, 2. *mec.* inatçı, taviz vermez, direngen” < *qıya* “eğri” < *qıyØq* (Pekacar, 2011: 263), *tobuq* “diz” (Pekacar, 2011: 337) < *top+-(u)k* (Eren, 2020: 518; Küçük, 2015: 162-163).

ulaq “oğlak, keçi yavrusu” (Pekacar, 2011: 352) < *oğul+-(ak)* (Eren, 2020: 383).

Töbesinde teke ulaqday oynatğan “Tepesinde teke oğlaklar gibi oynatan” (Öztürk, 2008: 234) < *oğul+-(ak)* (Eren, 2020: 383).

Yayaqları *bedev bitgen arğumaq* “Ayakları zayıf olan Argümak” (Öztürk, 2008: 88) < *yaya(g)* (Toparlı vd, 2019: 316; Eren, 2020: 563).

II.1.1.35. +Kİ

Bu ek, isimlerden temsil ve vasıf isimleri, yani zamir, sıfat olarak kullanılan isimler yapmaktadır. Başlıca fonksiyonu içinde bulunma, bağlılık, aitlik ifade etmektir. Aşağıdaki şekilleri bulunmaktadır:

+ki: *meniki* “ilgi zamiri (yüklem şekli) benim, benimki, bana ait” < *men+i+ki* (Pekacar, 2011: 198).

+gi: *töbengi* “alt, aşağı, aşağıki” < *töben+gi* (Pekacar, 2011: 340).

+ğı: *aldınğı* “önceki, geçmiş” < *aldın+ğı* (Pekacar, 2011: 30).

+gu: *Burunğu* biy batırım (Birinci bey yiğidim) (Öztürk, 2008: 203) < *burun* “önce, evvel” < *burunğı* “birinci, ilk” (Toparlı vd, 2019: 38).

+gü: *bugüngü* “bugünkü” < *bugün+gü* (Pekacar, 2011: 82).

+dağı: *Artdağına* ya az, ya qaz. “Arkadakine ya az, ya kaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 55) < *art* (Pekacar, 2011: 40).

+degi: *Kökdegi* *bulutlarday salqınlı* “Gökteki bulutlar gibi gölgeli” (Öztürk, 2008: 208) < *kök* (Pekacar, 2011: 182).

Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu vardır: *aldınğı* “önceki, geçmiş” < *aldın+ğı* (Pekacar, 2011: 30), *kökdegi* “gökteki”.

Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu vardır: *burunğu* “birinci” (Öztürk, 2008: 203) < *burun* “önce, evvel” < *burunğı* “birinci, ilk” (Toparlı vd, 2019:38).

Ekin işlevleri

1.Niteleme, belirtme ismi ve sıralama ismi yapar:

bırınğı “eski”, *bırınğı paçalıklar* “eski devletler” < *bırın+ğı* (Pekacar, 2011: 72).

Bırınğı *sözü köp aytsañ, söz bilmesni başı avrur.* “Eski sözü çok söyleyen, söz bilmez başı ağrır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 84) < *bırın+ğı* (Pekacar, 2011: 72).

töbengi “alt, aşağı, aşağıki” < *töben+gi* (Pekacar, 2011: 340), *aldınğı* “önceki, geçmiş” < *aldın+ğı* (Pekacar, 2011: 30), *başlapğı* “birinci, ilk”, *başlapğı škola* “ilkokul” < *baş+la-p+ğı* (Pekacar, 2011: 63-65).

Aldınğı *qolyavluğum* “Önceki kolyavluğun” (Öztürk, 2008: 72) < *aldın+ğı* (Pekacar, 2011: 30).

“de” eki ile kalıplaşarak ‘deki’ biçiminde niteleme ismi yapar:

Ağaçdağı *terekler de meni arkadaşlarım bolğan busa edi.* “Ormandaki ağaçlar benim kardeşlerim olsaydı.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 42) < *ağaç* (Pekacar, 2011: 26).

Aldındağı düşman, ***artındağı*** *dostan yahşı.* “Karşındaki düşman, arkandaki dosttan iyidir.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 45) < *art* (Pekacar, 2011: 40).

Başdağı *hakıl avzundan çığağan sözge göre.* “Baştaki akıl, ağzından çıkan söze göre.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 78) < *baş* (Pekacar, 2011: 63).

Yırağdağı *kardeşlardan yuvuğdağı* *honşu yahşı.* “Uzaktaki kardeşten yakındaki komşu iyi.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 272) < *yıraq* (Pekacar, 2011: 395) < *yuwuq* (Pekacar, 2011: 401).

Terekdegi *badamnı* “Ağaçtaki bademi” (Öztürk, 2008: 53) < *terek* (Pekacar, 2011: 331).

Oyumdağı *yanımda* “ikrimdeki yanımda” (Öztürk, 2008: 70) < *oy* (Pekacar, 2011: 219).

Artındağı *tapanca* “Belindeki tabanca” (Öztürk, 2008: 81) < *art* (Pekacar, 2011: 40).

2.Kendinden sonra isim almayıp adlaşmış sıfat yapar:

Adaşgannı artındağı *biler*, *yañılışgannı yanındağı* *biler*. “Şaşıranı ardındaki bilir, yanılanı yanındaki bilir.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 41) < *art* (Pekacar, 2011: 40).

Artdağına *ya az, ya qaz*. “Arkadakine ya az, ya kaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 55) < *art* (Pekacar, 2011: 40).

Av urğannıki tügül, buyurğannıki. “Av vuranın değil, buyuranın.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 64) < *ur* (Pekacar, 2011: 354) < *buyur* (Pekacar, 2011: 85).

El kolundağına çomart. “Millet elindekine cömert.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 112) < *qol* (Pekacar, 2011: 266).

Er kartaysa, ertedegin *saylar*. “Er yaşlanırsa, öncekini seçer.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 114) < *erte* (Pekacar, 2011: 123).

Arekdegileriñ *bilginçe* “Uzaktakilerini bilinceye kadar” (Öztürk, 2008: 90) < *arek* (Pekacar, 2011: 39).

Yuvuqdağıların *gelgençe* “Yakındakilerin gelinceye kadar” (Öztürk, 2008: 90) < *yuvuq* (Pekacar, 2011: 401).

Görüşüp göñüñdegin *bilmedi* “Sorup gönlündekini bilmedi” (Öztürk, 2008: 200) < *göñ* (Pekacar, 2011: 140).

3.Zaman ifadesine gelerek belirtme ismi yapar, mevsim isimlerine gelir:

bıltırğı “geçen yılki” < *bıltır* (Pekacar, 2011: 72), *bugüngü* “bugünkü”, *bugüngü gazet* “bugünkü gazete” < *bugün* (Pekacar, 2011: 82), *endigi* “şimdiki, bugünkü” < *endi* < *enni* (Pekacar, 2011: 120-121), *tünegüngü* “dünkü” (Pekacar, 2011: 345) < *tünegün* (Pekacar, 2011: 345), *qışğı* “kışki, kışlık, kışa ait” < *qış* (Pekacar, 2011: 263).

Ertengi *suv iris, aışamğı suv ilbis*. “Sabahki su süsen çiçeğı, akşamki su şeytan.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 118) < *erten* (Pekacar, 2011: 123).

Bu ennigi zamanda “Bu şimdiki zamanda” (Öztürk, 2008: 92) < *endi* < *enni* (Pekacar, 2011: 120-121).

4.İyelik ve kişi zamirleriyle, soru sözcüğüne gelir, “*ne+çe*”den sonra gelerek miktar ismi yapar:

olanıki “iyelik zamiri onların, onlarınki, onlara ait” < *olanı* (Pekacar, 2011: 212), *seniki* “senin, seninki, sana ait” < *sen* < *seni* (Pekacar, 2011: 292), *kaçanğı* “hangi” < *kaçan* (Pekacar, 2011: 240).

Neçaqı da haq yüregi tüz bolsun (Ne kadar da hak yüreği düz olsun) (Öztürk, 2008: 256) < *ne* (Pekacar, 2011: 208).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +*Kİ* eki

+*ki*, nadiren +*kı* biçiminde görülür. Gabain’e göre aitlik bildirir: *aykı* “her ay” (*ay* “ay”), *söki* “eskiden” (*sö* “vakit, zaman”), *içraki* “içeriki, içerdeki” (*iç* “iç”, *içrä* “içeri”), *yirdaki* “yerdeki, dünyadaki” (*yir* “yer, dünya”), *tört yınakdaki* “4 gök çevresindeki” (*yınak* “çevre”) (1988: 47).

Tekin’e (2022: 81) göre, +*kı*, +*gı* biçimleri bulunan ek aitlik, ilişkinlik sıfatları türetir: *içräki* “içerdeki saraya mensup” < *içrä* “içinde” ~ *içrägi*, *öñräki* “öndeki, doğudaki” < *öñrä* “önde, doğuda”.

Çağatay Türkçesinde +*Kİ* eki

-*ğı* / -*kı* / -*ki* şekilleri olan ek Eckmann’a göre, aitlik ifade eden sıfatlar yapar: *evvelğı* “evvelki” < *evvel*, *bulturğı* “geçen yılki” < *bıltur*, *burna+ğı* “önceki”, *içreki* “içteki, içerdeki” < *iç*, *kéçeki* “geceki” < *kéçe*, *taşki* “dıştaki, dışardaki” < *taş*, *yokkarığı* “yukarıki” < *yokkarı* (ÇEK, 47).

Kazak Türkçesinde +*Kİ* eki

Tamir’e (2007: 439) göre, -*ğı*, -*gi*, -*qı*, -*ki* şekilleri bulunan ek aitlik ve bağlılık ifade eder: *burıngı* < *burın-ğı* “evvelki”, *sırtqı* < *sırt-qı* “dıştaki, dış”, *keyingi* < *keyin-gi* “sonraki”, *keşki* < *keş-ki* “akşamki”.

Kırgız Türkçesinde +*Kİ* eki

Kasapoğlu Çengel’e göre, +*gı*/ +*gu* şekilleri olan ekin *k*’li biçimleri de kullanılmaktadır. İsimlere gelerek sıfat ve zamir olarak kullanılan, içinde bulunma, bağlılık ve aitlik bildiren isimler yapar: *cazğı* < *caz+gı* “baharın”, *murdağı* < *murda+gı* “önceki”, *coldoğu* < *coldo+gu* “yoldaki”, *caykı* < *cay+kı* “yazın-ki”, *bizdiki* < *bizdi+ki* < *biz+din+ki* “bizimki” (2020: 112).

II.1.1.36. +IAQ

Banguoğlu (2019: 186), ekin isimden fiil yapım eki +le- ile düşmeli –ik ekinin birleşimi ile oluştuğunu, Korkmaz (2019: 131) ise addan fiil türeten +la- eki ile fiilden sıfat yapan –k ekinin kaynaşmasıyla meydana gelmiş birleşik bir ek olduğunu ileri sürmektedir.

Ek incelik-kalınlık uyumuna uyar: *awlaq* “1.tarla, 2.kır, bozkır” (Pekacar, 2011: 48) < *av* (Korkmaz, 2019: 131), *ciyelek* “çilek” < *ciye* “vişne” (Pekacar, 2011: 93).

Ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *gölek* “gömlek” (Pekacar, 2011: 139).

Tüz avlaqni qıyır etip görsetgen “Düz ovayı eğri edip gösteren” (Öztürk, 2008: 146) < *av* (Korkmaz, 2019: 131).

Gözübüzge gül avlaqni görsetip Gözümüze gül tarlası gösterip” (Öztürk, 2008: 186) < *av* (Korkmaz, 2019: 131; Kıp.TG, 40).

Gül avlaqlar külü busa yar miken “Gül tarlaların gülü ise diken mi ki” (Öztürk, 2008: 186) < *av* (Korkmaz, 2019: 131).

**ciyelek* “çilek” < *ciye* “vişne” (Pekacar, 2011: 93), **gölek* “gömlek” (Pekacar, 2011: 139) < *köñlek* < *köñül* “gönül” < kelimenin gönülden geldiğini ileri süren Eren, *könül* +-(e)k biçiminde ayırır (Eren, 2020: 197) < *göñlek* > *gömlek* (Korkmaz, 2019: 131), *oçarlag* “meydan” (Öztürk, 2008: 108) < *oçar* (Pekacar, 2011: 212).

Eki *gölekni* *cuvğança*, bir *gölekni* *cuvğan* *kolay*. *Erge barmay turğan yaşı* demek. “İki gömleği yıkayınca kadar, bir gömleği yıkamak iyi; Ere varmadan duran iyi demek” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 110) < *köñlek* < *köñül* “gönül” < Kelimenin *gönülden* geldiğini ileri süren Eren, *könül* +-(e)k biçiminde ayırır (Eren, 2020: 197) < *göñlek* > *gömlek* (Korkmaz, 2019: 131).

Cennetni göbeleği “Cennetin keleşi” (Öztürk, 2008: 65) < **göbelek* “keleş” (Pekacar, 2011: 138).

Çalparni yebeleği “Tarlanın yebeleşi” (Öztürk, 2008: 65) **yebelek* “tarla kuşu” (Öztürk, 2008: 278).

II.1.1.37. +lama

Kumuk Türkçesinde işlek olmayan bir ektir. Muhtemelen +la- ve +ma eklerinden oluşmuştur. Tek örnekte rastlanmıştır.

qatlama “ara kat” < *qat+lama* (Pekacar, 2011: 253).

II.1.1.38. +lAp

Kumuk Türkçesinde sayılara getirilen isimden zarf yapım ekidir.

ekişerlep “ikişer ikişer” < *ekişer+lep* (Pekacar, 2011: 118).

Qazaq da bilmey tügül ekişerlep almağa. “Kazak da bilmiyor değil ikişer ikişer almayı.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 163) < *ekişer+lep* (Pekacar, 2011: 118).

üçewlep “üçer, üçer” < *üçew+lep* (Pekacar, 2011: 359), *onarlap* “onar onar” < *onar +lap* (Pekacar, 2011: 213), *yağalap*, *terik yağalap biz barabız yol bulan* “Terik nehri kıyısınca uzanan yolda gidiyoruz” < *yağa+lap* (Pekacar, 2011: 378), *yaşırtğınlap* “gizlice, gizli olarak, göz ucuyla” < *yaşırtğın+lap* (Pekacar, 2011: 388), *yayawlap* “yayan, yaya olarak” < *yayaw+lap* (Pekacar, 2011: 390), *yettewlep* “yedişer yedişer” < *yettew+lep* (Pekacar, 2011: 394), *yigirmalap* “yirmişerli” < *yigirma+lap* (Pekacar, 2011: 396), *yüzerlep* “yüzer yüzer” < *yüzer+lep* (Pekacar, 2011: 403).

II.1.1.39. +lAy

Zarf-fiil eki olan ek, bazı kelimelerde kalıplaşmıştır. +lay, +ley olarak iki biçimde görülmektedir.

bulay “belirtme zam., zarf. böyle, bunun gibi” < *bu+lay* (Pekacar, 2011: 81-83), *ekinçiley* “ikincisi, ikinci olarak” < *ekinçi+ley* (Pekacar, 2011: 118), *gertiley* “1. gerçekten de, sahiden de, 2. yok canım, imkanı yok, sahiden mi” < *gerti* (Pekacar, 2011: 135), *olay* “öyle” < *o+lay* (Pekacar, 2011: 212), *sawlay* “1. diri diri, canlı olarak, 2. bütün, tüm, hep, baştan aşağı, baştan başa, baştan sona, boydan boya” < *saw+lay* (Pekacar, 2011: 289-290), *üçünçüley* “üçüncü olarak, üçüncüsü” < *üçünçü+ley* (Pekacar, 2011: 359).

II.1.1.40. +lAyIn

Ek birden fazla ekin birleşmesiyle oluşmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde ‘gibi’, ‘göre’ anlamlarında bir çekim eki olarak kullanılır (Ergin, 1993: 164).

Ek kalınlık-incelik uyumuna uyar: *yaşlayın* “gençlikte, gençken, genç çağında, gençlik yıllarında, küçük yaştan beri” < *yaş+layın* (Pekacar, 2011: 387, 388), *kirişleyin* (Öztürk, 2008: 98) < *kiriş* (Pekacar, 2011: 178).

Ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *tülküleyin* (Öztürk, 2008: 95) < *tülkü* (Pekacar, 2011: 345) *töşünleyin* (Öztürk, 2008: 95) < *töş* (Pekacar, 2011: 341).

sawlayın “1. diri diri, canlı olarak, 2. bütün, tüm, hep, baştan aşağı, baştan başa, baştan sona, boydan boya” < *saw+layın* (Pekacar, 2011: 290), *yaşlayın* “gençlikte, gençken, genç çağında, gençlik yıllarında, küçük yaştan beri” < *yaş+layın* (Pekacar, 2011: 387, 388).

Tülküleyin yassı avlaqda sınıılır “Tilki gibi düz meydanda sınıılır” (Öztürk, 2008: 95) < *tülkü* (Pekacar, 2011: 345).

Töşünleyin salğa bölenir “Göğüs üstü sala belenir” (Öztürk, 2008: 95) < *töş* (Pekacar, 2011: 341).

Alışğan arslanlayın zor gerek “Alışmış arslan gibi güç gerek” (Öztürk, 2008: 98) < *arslan* (Pekacar, 2011: 40).

Kirişleyin gözden taymayğan “Kiriş gibi gözden çıkmayan” (Öztürk, 2008: 98) < *kiriş* (Pekacar, 2011: 178).

Ay qaranılı gecede arslanlayın tüzmen dep “Ay karanlık gecede arslan gibi doğruyum deyip” (Öztürk, 2008: 118) < *arslan* (Pekacar, 2011: 40).

Tüyeleyin biz o söznü geterdik “Deve gibi biz o sözü yüklendik” (Öztürk, 2008: 122) < *tüye* (Pekacar, 2011: 347).

Qodulayın tutup berme yol medi “Tutsak edip vermek yol muydu” (Öztürk, 2008: 138) < *qodu* (Pekacar, 2011: 266).

Qazanlayın içibizni qaynatıp “Kazan gibi içimizi kaynatıp” (Öztürk, 2008: 138) < *qazan* (Pekacar, 2011: 258).

Qunanlayın qozalaqğa yekdirip “Çocuk gibi kozalağı ektirip” (Öztürk, 2008: 138) < *qunan* (Pekacar, 2011: 271).

Teginleyin eger tapğan av da yoq “Bedava eğer bulmuş av da yok” (Öztürk, 2008: 150) < *tegin+leyin* (Pekacar, 2011: 328).

Temirleyin qattı dert yutup “Demirlerden katı dert yutup” (Öztürk, 2008: 158) < *temir* (Pekacar, 2011: 329).

Deñizleyin dert tarqalmas yollardan “Deniz gibi dert dağılmaz yollardan” (Öztürk, 2008: 158) < *deñiz* (Pekacar, 2011: 112).

Soldatlayın tizip oynatdılar “Asker gibi dizip oynattılar” (Öztürk, 2008: 162) < *Rus. soldat* (Pekacar, 2011: 298).

Qazanlayın içibiz qaynatdılar “Kazan gibi içimizi kaynatdılar” (Öztürk, 2008: 162) < *qazan* (Pekacar, 2011: 258).

II.1.1.41. +II

İşlek olmayan bir ek olup aynı zamanda benzerlik ifade etmektedir.

qızıl “kızıl, kırmızı” (Pekacar, 2011: 265) < *kız* “kızgın” (Gabain, 1988: 47).

yaşıl “yeşil” (Pekacar, 2011: 387) < *yaş* (Gabain, 1988: 47).

Yarlı yaşılında otlar. “Fakir yeşilken otlar.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 262) < *yaş* (Gabain, 1988: 47).

Yerni yaşıl ot alsın. “Yeri yeşil ot alsın” (Öztürk, 2008: 60) < *yaş* (Gabain, 1988: 47).

II.1.1.42. +II +II

Ekle ilgili makalesinde, A. Deniz Abik, Eski Türkçeden günümüze kadar örneklere yer vermiştir. Ek, zıt anlamlı, eş anlamlı, yakın anlamlı, ikinci kelimesi, birinci kelime ile ses birliği oluşturmak için kurulmuş gibi görünenler, ses değişikliği ile tekrar gibi görünenler, bir sıfat tamlamasının yeniden sıfat eki almasıyla ikileme görünümüne geçenler gibi başlıklar altında ele almıştır: *içli dışlı, gizli saklı, allı ballı, alalı bulalı, allı güllü, isigli sogıklı* (U), *erteli keç* (Krg.) (Deniz Abik, 2010: 2-15).

alh-arth “arka arkaya” < *al*, *art* (Pekacar, 2011: 29,32,40), *allı-güllü* “çeşitli renklerde, rengarenk” < *al*+, *gül*+ (Pekacar, 2011: 29, 32,145), *çiyli-bişli* “yarı çiy yarı pişmiş” < *çiy*, *biş*- (Pekacar, 2011: 76,106), *örlü-xırlı* “düz olmayan, düzgün olmayan, pürüzlü, pürtüklü” < *ör*+, *xır*+ (Pekacar, 2011: 224), *yuxulu-uyawlu* “uyur uyanık” < *yuxu*, *uyaw* (Pekacar, 2011: 401,357), *tawlu-tüzlü* “dağlı ovalı, dereli tepeli” < *taw*, *tüz* (Pekacar, 2011: 325-348), *mallı mülklü* “mallı mülklü, varlıklı” < *Ar. mal*, *Ar. mülk* (Pekacar, 2011: 192,204; Pekacar, 2007: 967).

Haqıldağı oñlu tersli boşluqdan “Akıldaki önlü tersli boşluktan” (Öztürk, 2008: 124) < *oñ*, *ters* (Pekacar, 2011: 213,331).

Qul Qazaq oñlu tersli ilgen soñ “Kul Kazak doğru yanlış bağlandıktan sonra” (Öztürk, 2008: 232) < *oñ*, *ters* (Pekacar, 2011: 213,331).

Oñlu tersli vasiyatım şol bolsun “Doğru yanlış vasiyetim şu olsun” (Öztürk, 2008: 256) < *oñ*, *ters* (Pekacar, 2011: 213,331)

II.1.1.43. +II

Kumuk Türkçesinde en işlek isimden isim yapım eklerinden biridir. Dört şekli vardır: *+lı*, *+li*, *+lu*, *+lü* (Pekacar, 2007: 966).

-lı: *altaylı* “Altaylı” < *altay*+*lı* (Pekacar, 2011: 33).

-li: *kelekli* “1. karışık, çetrefil, 2. aldatıcı, hileli” < *kelek*+*li* (Pekacar, 2011: 176).

-lu: *tatıvlu* “geçimli” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 43) < *tatıw*+*lu* (Pekacar, 2011: 325).

-lü: *müyüzlü* “boynuzlu” < *müyüz*+*lü* (Pekacar, 2011: 204).

Kumuk Türkçesinde ekin incelik-kalınlık (damak) uyumu vardır: *altaylı* “Altaylı” < *altay*+*lı* (Pekacar, 2011: 33), *kelek+li*.

Kumuk Türkçesinde ekin düzlük-yuvarlaklık uyumu bulunur: *mıçığışlı* “Çeçen” < *mıçığış*+*lı* (Pekacar, 2011: 199), *Qumuq+lu*.

Ekin İşlevleri

1. Aitlik bildiren isim yapar:

altaylı “Altaylı” < *altay+lı* (Pekacar, 2011: 33), *afrikalı* “Afrikalı” < *Afrika+lı* (Pekacar, 2011: 26), *afğanlı* “Afganlı” < *afgan+lı* (Pekacar, 2011: 26), *mıçığışlı* “Çeçen” < *mıçığış+lı* (Pekacar, 2011: 199), *ukrainalı* “Ukraynalı” < *Rus. ukraina+lı* (Pekacar, 2011: 352).

Qaysı yerlisin ulan (Hangi yerlisin oğlan) (Öztürk, 2008: 69) < *yer+li* (Pekacar, 2011: 393).

Özüm ari yanlıman (Özüm öte yanlıyım) (Öztürk, 2008: 70) < *yan* (Pekacar, 2011: 381).

Qumuqlu qala başğa çaçıldı (Kumuklu kale başına saçıldı) (Öztürk, 2008: 128) < *qumuq* (Pekacar, 2011: 271).

Tavlular tav yemirer, tüzlüler bav yemirer. (Dağlılar dağ yıkar, ovalılar bağ bozar.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 228) < *taw+lu* (Pekacar, 2011: 326).

Dağıstanlı Qazaqman (Dağıstanlı Kazak’ım) (Öztürk, 2008: 158) < *dağıstan+lı* (Pekacar, 2011: 109).

2.Olma, sahip olma bildiren isimler yapar:

altınlı “altını olan” < *altın+lı* (Pekacar, 2011: 33), *aqçalı* “parası olan” < *aqça+lı* (Pekacar, 2011: 37), *adilli* “doğru” < *Ar. adil+li* (Pekacar, 2011: 25), *çaçlı* “güzel saçlı olan”, *qara çaçlı* “kara saçlı” < *çaç+lı* (Pekacar, 2011: 95), *ekvivalentli* “eş değer, mukabil” < *Rus. ekvivalent+li* (Pekacar, 2011: 119), *çorlu* “budaklı” < *çor+lu* (Pekacar, 2011: 107), *iyisli* “1. güzel kokulu, rayihalı, ıtırılı, 2. koku yayan, kokan” < *iyis+li* (Pekacar, 2011: 169), *mahabatlı* “azametli, ulu, heybetli, ciddi, ağırbaşlı” < *Ar. mahabat+lı* (Pekacar, 2011: 191), *müyüşlü* “köşeli” < *müyüş+lü* (Pekacar, 2011: 204), *müyüzlü* “boynuzlu” < *müyüz+lü* (Pekacar, 2011: 204), *rekordlu* “rekor derecede” < *Rus. rekord+lu* (Pekacar, 2011: 280), *ressorlu* “yaylı” < *Rus. resor+lu* (Pekacar, 2011: 280), *rolikli* “tekerlekli, makaralı” < *Rus. rolik+li* (Pekacar, 2011: 281), *yallı* “yeleli” < *yal+lı* (Pekacar, 2011: 378, 380), *çaçaqlı* “1. saçaklı, 2. püsküllü” (Pekacar, 2011: 95) < *çaçaq+lı* (Pekacar, 2011: 95), **albashlı* “mit.cadı” (Pekacar, 2011: 30).

Şincirli buğav taymay bilekden “Zincirli köstek gitmez bilekten” (Öztürk, 2008: 166) < *şincır+lı* (Pekacar, 2011: 311).

Tınlap gözyaş salsın gözel *eñliler* “Dinleyip gözyaşı döksün güzel elbiseliler” (Öztürk, 2008: 186) < *eñ* “yanak, al yanaklı” (Pekacar, 2011: 121).

*Giyimleri al bezengen **çeçeklim*** "Giyimleri al bezenmiş çiçeklim" (Öztürk, 2008: 188) < *çeçek* (Pekacar, 2011: 100).

*Azireyil azav **bizli**, aç **gözlü*** "Azrail azı bizli aç gözlü" (Öztürk, 2008: 250) < *biz* "kundura bizi" (Pekacar, 2011: 77).

***Çeçekli** talalarday gökçeklim* "Çiçekli tarlalar gibi gökçeklim" (Öztürk, 2008: 188) < *çeçek* (Pekacar, 2011: 100).

***Altınlı** sadaq bulan bel buvğan* "Altınlı kemer ile bel saran" (Öztürk, 2008: 192) < *altın+lı* (Pekacar, 2011: 33)

*Ak **sakallı** gişini asa bolur tayağı.* "Ak sakallı kişinin asa olur desteği." (Öztürk ve Uyanık, 2006: 44) < *saqal+lı* (Pekacar, 2011: 287).

3.Durum bildiren isim yapar:

epli "1. münasip, uygun, 2. saygı ve nezaket sahibi" < *ep+li* (Pekacar, 2011: 121), *kelekli* "1. karışık, çetrefil, 2. aldatıcı, hileli" < *kelek+li* (Pekacar, 2011: 176), *munlu* "kederli, elemli, efkarlı, üzgün" < *muñ+lu* (Pekacar, 2011: 203), *oñlu* "uygun, münasip, elverişli" < *oñ+lu* (Pekacar, 2011: 213,214).

*Adil **güçlü** accaldan.* "Adil ecelden güçlüdür." (Öztürk ve Uyanık, 2006: 41) < *güç+lü* (Pekacar, 2011: 145).

*Ahlu **tativlu** busa yarım baylık.* "Eş geçimli ise yarım zenginlik." (Öztürk ve Uyanık, 2006: 43) < *tativ+lu* (Pekacar, 2011: 325).

*Ananayğa amıraq, at kulluqğa **ciğerli**.* "Anasına sevimli at işe istekli." (Öztürk ve Uyanık, 2006: 50) < *Far. ciger+li* (Pekacar, 2011: 93).

4.Nitelik ismi yapar:

aldınlı "öncü, ileride", *aldınlı* brigada "öncü ekip" < *aldın+lı* (Pekacar, 2011: 30), *alatopanlı* "fırtınalı" < *T. ala + Ar. topan alatopan+lı* (Pekacar, 2011: 29), *asashı* "delilli, kanıtlı" < *Ar. asas+lı* (Pekacar, 2011: 43), *aybatlı* "güzel, sevimli" < *Ar. aybat+lı* (Pekacar, 2011: 52), *çarçımlı* "yaramaz, haylaz, afacan", *çarçımlı* yaş "yaramaz çocuk, yumurcak" < *çarçım+lı* (Pekacar, 2011: 99), *çarşlı* "dumanlı, sisli", *çarşlı* çaq "sisli hava" < *çarş+lı* (Pekacar, 2011: 99), *çıqlı* "çiylı, çiyle örtülü" < *çıq+lı* (Pekacar, 2011: 103), *çirçikli* "fena, yağmurlu, yağışlı" < *çirçik+li* (Pekacar, 2011: 105), *fasonlu* "şıklık düşkün" < *Rus. fason+lu* (Pekacar, 2011: 127), *kekelli* "ibikli" <

Far. kekel+li (Pekacar, 2011: 176), *maripatlı* “bilgili, kültürlü, okumuş” < *Ar. maripat+lı* (Pekacar, 2011: 194), *maylı* “yağlı” < *may+lı* (Pekacar, 2011: 196), *pahmulu* “kabiliyetli, istidatlı” < *Ar. pahmu+lu* (Pekacar, 2011: 227), *qapiyalı* “kafiyeli” < *Ar.qapiya+lı* (Pekacar, 2011: 246), *yallawlu* “kızgın, yakıcı” < *yallaw+lu* (Pekacar, 2011: 380).

Adilli işni etegen adilsizden korkmas. “Adaletli iş yapan adaletsizden korkmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 41) < *Ar. adil+li* (Pekacar, 2011: 25).

Antika katınnı ayavlu kızına tez göz tiye. “Nadir kadının kıymetli kızına, tez göz değer.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 51) < *ayaw+lu* (Pekacar, 2011: 51).

Avliya kardaşdan, haqıllı honşu yahşı. “Deli kardeşten, akıllı komşu iyi.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 65) < *Ar. hakıl+lı* (Pekacar, 2011: 152).

Qubağalı tavlur taşlar uvalıp “Sararan dağlar taşlar ufalıp” (Öztürk, 2008: 110) < *quba* (Pekacar, 2011: 269).

Qubağalı tavlur taşlar uvalıp “Sararmış dağlar, taşlar ufalıp” (Öztürk, 2008: 198) < *quba* (Pekacar, 2011: 269).

Aldın yerli kaz edim, it de habıp kuvarıdı. “Öncesine kadar kaz idim, it ısırınca kuruttu.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 45) < *yer* (Pekacar, 2011: 392).

Arıvlük aḥşamğa yerli, yahşılık ölgünçe. “Güzellik akşama kadar, iyilik ölünceye kadar.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 54) < *yer* (Pekacar, 2011: 392).

Şavxal biyin zulmulu ocağında “Şavhal beyin zulümlü ocağında” (Öztürk, 2008: 132) < *Ar. zulmu* (Pekacar, 2011: 409).

Göktürk ve Uygur Türkçesinde +II eki

Tekin (2022: 82), “sahip olma anlamında sıfatlar türetir.” şeklinde tanımladığı *-lı* ekine şu kelimeleri örnek verir: *atlıg* “atlı, süvari” < *at*, *atlıg* “ünvanlı” < *āt* “ad, unvan”.

Gabain (1988: 47), *+lıg*, *lg* ekini bir şeyle teçhiz edilmiş, bir şeye ait” şeklinde tanımlar: *adalıg* “tehlikeli” (ada “tehlike”), *burhan kutınlıg* “buda azametli”.

Eraslan’a (2012: 99) göre *+lig* /, *+lig*, *+lug*, *+lüg* eki, sıfat mahiyetinde aitlik ve mensubiyet ifadeli isimler ile bir şeyle donanmış olma, bir şeye ait olma ifadeli

gövdeler türeten isimden isim yapma ekidir: *kullıg* (< *kul* “kul, köle”+lıg) “kullu, köleli”.

Çetin, ekin kullanımına dair yapısal bir özellik olarak dikkati çeken *burkan kutılıg* gibi iyelik ekinden sonra +*Ilg*, +*lUg* ekinin kullanıldığını belirtir. +*Ilg*, +*lUg* ekinin pek çok durumda olumsuzunu kuran +*sIz*, +*sUz* eki için de sıfat işlevli sözcükler üzerinde benzer kullanımın olduğunu hatta bu kullanımın +*Ilg*, +*lUg* ekine oranla daha fazla olduğunu ileri sürer: *beksiz* “sağlam olmayan”, *meñüsüz* “ölümlü” (Çetin, 2016: 51).

Karahanlı Türkçesinde +II eki

Hacıeminoğlu (2006: 15), +*lug*, +*lig*, +*lug*, +*lüg* ekini dört şekilli olarak ve ilave edildiği isimleri sıfat yapan ek biçiminde tanımlamaktadır. Bugünkü yazı dilimizdeki +*lı*, +*li* eklerine karşılık geldiğini belirtir. Divan-ı Lügat’it Türkten aldığı örneğe göre *biliglig* < *bilig-lig* “bilgili”, Kutadgu Bilig’den aldığı örneğe göre *körklüg* < *körk-lüg* “güzel” şeklindedir.

Harezmi Türkçesinde +II eki

Orta Türkçede –*lı* eki hakkında Küçük (2015: 197), Harezmi Türkçesinde Türkçe ve yabancı isimlere gelerek sıfat ve isimler türettiğini dile getirmektedir. Ekin düzlük yuvarlaklık ve kalınlık incelik uyumuna uyduğunu söyler: *ağız+lıg* (ağızlı), *borç+lug* (borçlu, borcu olan).

Mukaddimetü’l Edeb’de bazı kelimeler daha önce hiç geçmemişken ilk kez bu eserde geçen kelime oldukça fazladır: *yığaklu* < *yığak-lu* “yasak, haram”; *yığaksız* < *yığak-sız* “helal, mübah, yasak olmayan” (Yüce, 1993: 27).

Kıpçak Türkçesinde +II eki

Karamanlıoğlu (2019: 31), +*lu* / +*lü*; +*lı* / +*li* (< *lug* / +*lüg*) ekinin Türkçede çok fazla kullanıldığını ve Kıpçakçada durumun biraz karışık olduğunu ifade eder. Kitabü’l idrak ve Et-Tuhfetü’l-zekiyye’de de “nisbet bahsinde birbirini tutmayan, hatta birbiriyle çelişen iki açıklama olduğunu belirtir. Kitabü’l İdrak’te ekin +*lug* olduğu ve Türkmenlerin +*lu* şeklinde kullandıkları, Et-Tuhfetü’l-zekiyye’de de ekin +*lı* olup +*lug* şeklinin Türkmence olduğunun kaydedildiğini ifade etmektedir: *barlu* < *bar+lu* “zengin”, *körümli* < *körüm+li* “güzel, heybetli”.

Çağatay Türkçesinde +II eki

Eckmann, +*lġ*, +*liġ*, +*luġ*, +*lūġ* ekinin çoğunlukla +*lık* ekiyle karıştırıldığını ayrıca bulunma, aitlik ve münasebet ifade eden sıfatlar yaptığını belirtir. *Hārezm+lık* < *Hārezmlik* “Harezmlî”, *qaydalıġ* < *qayda+lıġ* “nereli” (2013: 48).

Teres, ekin Eski Türkçeden beri görülen en yaygın eklerden biri olduğunu belirtir. Teres’in, Bang’dan (Bang, 1925-1934: 1240) aktardığına göre, Bang “eki il-‘eklemek’+ eylemden ad yapan –*g* ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ileri sürer.” Ekin kullanımı Çağataycada yaygındır: *can+lıġ* < *canlıġ* “canlı”, *edeb+lıġ* < *edebliġ* “edepli”, *baş+lıġ* < *başlıġ* “reis, amir” (Teres, 2009: 158, 159, 160).

Kazak Türkçesinde +II eki

Koç ve Doğan’a (2022: 239) göre ekin +*lı*, +*li*, +*dı*, +*di*, +*tı*, +*ti* biçimleri vardır. İsimlere eklenerek sıfat türeten ekin, eklendiği kelimenin karşıladığı nesnelerin var olduğunu veya fazlalığını bildirmekte olduğunu belirtmektedirler. Ekin ayrıca TT’deki +*lı*, +*li*, +*lu*, +*lū* ekiyle birebir aynı görevde olduğunu belirtmektedirler: *balalı* “çocuklu”, *bilimdi* “tahsilli”, *sütüti* “sütlü”, *qımbattı* “kıymetli”. Kazak Türkçesindeki +*lı* ekine dair Tamir (2007: 438) şu bilgileri vermektedir. +*lı*, +*li*, +*dı*, +*di*, +*tı*, +*ti* biçimlerinin olduğunu ve ekin sahiplik, var olma, bulunma ifade ettiğini belirtmektedir. Bunun yanında ekin olumlu sıfat yaptığını söyler: *öşekeyli* < *öşekey+li* “süslü, dekorlu”, *baysaldı* < *baysal+dı* “sabırlı, ağırbaşlı”, *ekpindi* < *ekpin+di* “hızlı, süratli”, *ayıptı* < *ayıp+tı* “suçlu”, *ilgekti* < *ilgek+ti* “ilikli”.

Kırgız Türkçesinde +II eki

Kasapoğlu Çengel, ekin +*li*, +*di*, +*tı* şekillerinin olduğunu belirtir. Eski Türkçede sınırlı bir kullanıma sahip olduğunu, ünlüyle biten isimlere *l*’li, tonlu ünsüzle biten isimlere *d*’li; tonsuzla biten isimlere *t*’li şekillerinin eklendiğine dikkati çeker. Ek, Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki anlamıyla kullanılarak iki ismin veya nesnenin beraber olduğunu bildirir. *erteli keç* < *erte-li keç* “sabah ve akşam”, *birdi carım* < *bir-di carım* “bir ve yarım”, *attı cöölü* < *at-tı cöö-lü* (*at-tuu cöö-lüü*) “atlı ve yaya” (2020: 114-115).

II.1.1.44. +IIIk

Kumuk Türkçesindeki -*lık* eki ile ilgili Pekacar, isimden isim yapma eklerinin en işlek olanı ve +*lıq*, +*lik*, +*luq*, +*lūk* olmak üzere dört şekilli olduğunu belirtir. Çeşitli

türde kelime adları yapmaktadır. Yer ismi: *batmaq+lıq* “bataklık”, alet ve eşya ismi: *ot+luq* “yemlik”, soyut isim: *awam+lıq* “cahillik, cehalet”, topluluk ismi: *aşar+lıq* “erzak, kumanya”, meslek, görev ismi: *avtor+luq* “yazarlık, müelliflik” (2007: 967).

Buran ve Alkaya, Kumuk Türkçesinde *+lık* eki ile alakalı olarak çok işlek bir ek olduğunu, değişik görevlerde isimler türettiğini belirtmektedirler: *taş+lıq* (kayalık), *biçen+lik* (çayır), *xum+luq* (kumluk), *sari+lik* (sarılık), *on+luq* (onluk), *aş+lıq* (ürün, mahsul), *xarbut+luq* (karpuzluk, bostan), *gün+lük* (şemsiye), *ay+lıq* (aylık), *qoyçu+luq* (çobanlık), *avtor+luq* (yazarlık), *ösüm+lük* (bitki), *batmaq+lıq* (bataklık) (2019: 521). *+lık* eki Kumuk Türkçesinde dört biçimde kullanılır:

+lıq: *inamlıq* “güven, itibar” < Ar. *inam* (Devellioğlu, 2000: 435) < *inam+lıq* (Pekacar, 2011: 163), *çabanlıq* “eline ağır olma, ağır kanlılık, mıymıntılık” < *çaban+lıq* (Pekacar, 2011: 95), *quwnaqlıq* “canlılık, neş’e” < *quwnaq+lıq* (Pekacar, 2011: 275).

+lik: *geylik* “genişlik” < *gey+lik* (Pekacar, 2011: 134), *kasiplik* “fakirlik” < Ar. *kasip+lik* (Pekacar, 2011: 175), *işlik* “1. astar, 2. fiil” < Ar. *iş* (Devellioğlu, 2000: 464) < *iş+lik* (Pekacar, 2011: 167,168), *yessizlik* “sahipsizlik” < *yessiz+lik* (Pekacar, 2011: 393).

+luq: *ayawsuzluq* “merhametsizlik” < *ayawsuz+luq* (Pekacar, 2011: 52), *quruwçuluq* “inşaatçılık” < *quruwçu+luq* (Pekacar, 2011: 273).

+lük: *öçlük* “kin, intikam” < *öç+lük* (Pekacar, 2011: 221), *nürsüzlük* “donukluk, sönüklük” < Ar. *nürsüz+lük* (Pekacar, 2011: 210), *yüzümçülük* “üzümçülük” < *yüzümçü+lük* (Pekacar, 2011: 404).

Ek, umumiyetle Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik (damak) uyumuna uymaktadır. Ekin ince ünlülerden sonra ince ünlülü devam eder. Kalın ünlülerden sonra ise kalın ünlülü biçimi kullanılır: *geçelik* “gecelik” < *geçe+lik* (Pekacar, 2011: 132), *ortalıq* “orta” *orta+lık* (Pekacar, 2011: 216), *ciyeleklik* “çileklik” *ciyelek+lik* (Pekacar, 2011: 93).

a. Ek kalınlık-incelik uyumuna uymayan kelimelere geldiğinde kelimenin son ünlüsüne göre kullanılır: *daimlik* “ebediyet, daimlik; ebedi” < Ar. *daim+lik* (Pekacar, 2011: 110), *biyaburluq* “yüz karası, rezalet” < *biyabur+luq* (Pekacar, 2011: 77).

Kelime kökü kalınlık-incelik uyumuna uymuyorsa son heceye göre uygun ek getirilir: *insanlık* “beşeriyet” < *Ar. insan+lık* (Pekacar, 2011: 165), *daimlik* “ebediyet, daimlik; ebedi” < *Ar. daim+lik* (Pekacar, 2011: 110).

b. Birleşik kelimelere bu ek getirilirken son heceye uygun olarak getirilir. Kalınlık-incelik uyumuna aykırılık birleşik olmaktan doğar: *gözbawçılık* “hokkabaz, illizyonist, gözbağcı” *gözbawçı+lık* (Pekacar, 2011: 143).

Kumuk Türkçesi düzlük-yuvarlaklık uyumunda +*lik* eki:

a. Düz ünlülü kelimelerde ekin düz biçimi kullanılır: *çalt+lık* “çabukluk” (Pekacar, 2011: 97).

b. Yuvarlak ünlülü kelimelere ekin yuvarlak biçimi gelir: *ösüm+lük* “bitki” (Pekacar, 2011: 224).

Ekin işlevleri

1.Soyut isimler yapar:

aburluluq “saygılılık” < *abur* (Pekacar, 2011: 22), *adamlıq* “insanlık” < *Ar. adam+lık* (Pekacar, 2011: 24), *ana+lık* “annelik” (Pekacar, 2011: 35) , *Far. aşna+lık* “dostluk, ahbablık” (Pekacar, 2011: 45), *ata+lık* “babalık” (Pekacar, 2011: 45).

Arivluk *kızını yetti dınkını yaşıdır.* “Güzellik kızın yedi kusurunu gizler.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 54) < *ariv+luk* (Pekacar, 2011: 40).

Avleti yoknu ökteмлиği yok, katını yoknu bir zatıda yok. “Evladı olmayanın cesareti yok, kadını olmayanın hiçbir şeyi yok.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 64) < *öktem+lik* (Pekacar, 2011: 222).

Buhtançı başçı yerde gertilik izleme. “İftiracı başının yerinde doğruluk arama.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 93) < *gerti+lik* (Pekacar, 2011: 135).

Kaygığa tüşgende şatlıkdan umut üzme. “Kaygıya düşünce mutluluktan ümit kesme.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 162) < *Far. şat+lık* (Pekacar, 2011: 309).

Namart namartlığın, it- itliğin etmey koymas. “Namert namertliğini, it itliğini eder.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 189) < *Far.namart+lık* (Pekacar, 2011: 205, 206).

Puçlukğa göre borçluk. “Umutsuzluğa göre borç.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 206) < *Far. puç+luq* (Pekacar, 2011: 237, 238).

Bu yıl bizge çıxğan etgen xorluqnu. “Bu yıl biz farenin ettiği kötülüğü” (Öztürk, 2008: 34) < *Far. xor+luq* (Pekacar, 2011: 374).

İçime yallıq berip. “İçime huzur veren” (Öztürk, 2008: 71) < *yal+lıq* (Pekacar, 2011: 378,380).

Davdağı yuğu düşmanga muratlık. “Savaşdaki uyku, düşmana murat verir.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 102) < *Ar. murat* (Pekacar, 2011: 203).

Öçlük örlük etmes. “Kin yüceltmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 198) < *ör+lük* (Pekacar, 2011: 223, 224).

Örlük süygen köp oğur. “Yücelik isteyen çok okur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 201) < *ör+lük* (Pekacar, 2011: 223, 224).

2. Alışkanlık, huy ve karakter bildiren isim yapar:

alğasawluq “acelecilik, heyecanlılık” < *alğasaw+luq* (Pekacar, 2011: 31), *günçülük* “hasetçilik, kıskançlık” < *günçü+lük* (Pekacar, 2011: 146), *menmenlik* “kendini beğenmişlik” < *menmen+lik* (Pekacar, 2011: 198), *çomartlıq* “cömertlik” < *Far. çomart+lıq* (Pekacar, 2011: 106).

Çaltlık işni çartlatar. “Acelecilik işi çatlatır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 98) < *çalt+lıq* (Pekacar, 2011: 97).

Honkalık savluğunu düşmanıdır. “İnatçılık sağlığın düşmanıdır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 143) < *honqa+lıq* (Pekacar, 2011: 158).

Tunuqluq tuşsa, dert qalar. “Donukluk gitse dert kalır” (Öztürk, 2008: 248) < *tunuq* (Pekacar, 2011:342).

3. Zaman belirten isimlere gelerek “belli bir süre için” anlamı verir:

minutluq “bir dakikalık, dakikalık” < *Rus. minut+luq* (Pekacar, 2011: 201), *quşluq* “kahvaltı vakti” < *quş+luq* (Pekacar, 2011: 273), *sekundluq* “saniyelik, bir saniyelik” < *Rus. seqund+luq* (Pekacar, 2011: 291), *aylıq* “bir aylık” < *ay+lıq* (Pekacar, 2011: 54), *günlük* “1. bir günlük, 2. şemsiye” < *gün+lük* (Pekacar, 2011: 146,147).

Günlük tutğan görüşer, körük tutğan görüşmes. “Günlük çalışan görüşür, körük tutan görüşmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 129) < *gün+lük* (Pekacar, 2011: 146,147).

Günlükge aldanıp yıllıqni buzma. “Günlüğe aldanıp yıllığı bozma.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 129) < *gün+lük* (Pekacar, 2011: 146,147).

*Kayda **kuşluk** aş aşagan, onda tüş aşğa da alğasay.* “Nerede kahvaltı yer, orada öğle yemeğine de acele eder.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 162) < *kuş+luk* (Pekacar, 2011: 273).

***Kuşluk** aşñ kuş yimik.* “Kuşluk yemeğin kuş gibi.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 176) < *quş+luq* (Pekacar, 2011: 273).

*Pastan **baylık**, bir aylık.* “Kavun zenginliği, bir aylıktır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 205) < *bay+lıq* (Pekacar, 2011: 66, 67).

*İzler **günlük** azığan.* “İzler günlük azığını” (Öztürk, 2008: 248) < *gün+lük* (Pekacar, 2011: 146,147).

***Quşluq** çaqda bal berdin.* “Kuşluk vakti bal verdin” (Öztürk, 2008: 76) < *quş+luq* (Pekacar, 2011: 273).

***Aylıq** yoldan qaytsın qonağın.* “Aylık yoldan dönsün konuğun” (Öztürk, 2008: 212) < *ay+lıq* (Pekacar, 2011: 54).

4.Durum bildiren isim yapar:

boydaqlıq “bekarlık” < *boydaq+lıq* (Pekacar, 2011: 80), *aççılıq* “acılık, ekşilik”; mec. “acı, elem” < *aççı+lıq* (Pekacar, 2011: 22), *arımaqlıq* “yorgunluk, bitkinlik” < *arımaq+lıq* (Pekacar, 2011: 39), *cirgençilik* “iğrençlik, tiksincilik” < *cirgençi+lik* (Pekacar, 2011: 93), *ittilik* “kesinlik” < *itti+lik* (Pekacar, 2011: 168), *qarayavuzluq* “esmer, karayağız” < *qarayavuz+luq* (Pekacar, 2011: 250), *qıyıwsuzluq* “elverişsizlik” < *qıyıwsuz+luq* (Pekacar, 2011: 264), *yuxusuzluq* “uykusuzluk” < *yuxusuz+luq* (Pekacar, 2011: 401).

***Konaqlık** üç gündür.* “Misafirlik üç gündür.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 171) < *qonaq+lıq* (Pekacar, 2011: 267).

***Korkunçluk** yuvuq bolsa babiş de suvğa kuyruğuna yerli çomular.* “Tehlike yakın olsa, ördek suya kuyruğuna kadar batar.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 172) < *korkunç+luk* (Pekacar, 2011: 268).

***Kulluk** etgen biylik tabar.* “Kulluk eden beylik bulur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 175) < *qul+luq* (Pekacar, 2011:270).

***Kurğaklık** suv izleter, balah dos izleter.* “Kuraklık su aratır, bela dost aratır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 175) < *qurğaq+lıq* (Pekacar, 2011: 272).

*Ne çaķı **erkinlikde** bolsañ da topraktan ayrılma.* “Ne kadar hür olsan da topraktan ayrılma.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 191) < *erkin+lik* (Pekacar, 2011: 122).

***Dün’yalıq** qazana, toymaylar, Apendi.* “Dünyalık kazanır doymazlar, Efendi” (Öztürk, 2008: 244) < *Ar. dün’ya+lıq* (Pekacar, 2011: 116).

*Artı bulan **tınçlıq** bersin esigiz.* “Ardından dinçlik versin aklınız.” (Öztürk, 2008: 77) < *tınç+lıq* (Pekacar, 2011: 332, 333).

*Atolunu **artıqlıķı** ne bolsun.* “Yiğitlerin üstünlüğü ne olsun” (Öztürk, 2008: 228) < *artıq+lıq* (Pekacar, 2011: 41,42).

***Avadanlıq** bulan canın soñ bermes.* “Baskı ile cana son verilmez” (Öztürk, 2008: 184) < *awadan* (Pekacar, 2011: 47) < *Far. avadan* (Eren, 2020: 31).

5.Eşya, alet, araç ve gereç ismi yapar:

arqa+lıq “kiriş, kütük” (Pekacar, 2011: 40), *awuz+luq* “1.huni, 2.gem” (Pekacar, 2011: 50), *yaw+luq* “1.başörtüsü, 2.havlu” (Pekacar, 2011: 389).

*Özünü gözündegi **arķalıķnı** görmey, gişini gözündegi çöpnü göre.* “Kendi gözündeki halatı görmez, başkasının gözündeki çöpu görür.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 203) < *arqa+lıq* (Pekacar, 2011: 40).

***Sülçelige** sürünmes, sürünse de ķatılmas.* “Süngülüēe takılmaz takılrsa da yerleşmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 220) < *sülçe* (Pekacar, 2011:305).

*Tübüne yerli tuz kıyup **tuzluğundan** da urtlap degenley.* “Dibine kadar tuz koyup, tuzluğundan da kaşıklayan gibi.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 238) < *tuz+luq* (Pekacar, 2011: 345).

*Orta **arqalıķı** sinsin.* “Orta direēi kırılrsn” (Öztürk, 2008: 53) < *arqa+lıq* (Pekacar, 2011: 40).

***Yavluğum** tüşümlü edi* “Mendilim işlenmişti” (Öztürk, 2008: 73) < *yaw+luq* (Pekacar, 2011: 389).

***Avuzluğū** daxana.* “Ağızlıēı takana” (Öztürk, 2008: 80) < *awuz+luq* (Pekacar, 2011: 49, 50).

6.Bir şeyin çokça olduēu yeri gösterir

çırxılıq “makilik, çalılık” < *çırxi+lıq* (Pekacar, 2011: 105), *gogamanlıq* “gürgen ağacı” < *gogaman+lıq* (Pekacar, 2011: 138), *qarategeneklik* “kara diken çalılığı” < *qarategenek+lik* (Pekacar, 2011: 249), *taşlıq* “taşlık yer” < *taş+lıq* (Pekacar, 2011: 325), *xumluq* “kumluk, kumluk yer” < *xum+luq* (Pekacar, 2011: 376).

7.İnanışa bağlı isim yapar:

halallıq “helal” < *Ar. halal+lıq* (Pekacar, 2011: 150), *qulluq* “kölelik, kulluk” < *qul+luq* (Pekacar, 2011: 270).

Sav gişini kulluğu bitmes. “Sağ kişinin kulluğu bitmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 212) < *qul+luq* (Pekacar, 2011: 270).

Kulluq etgen biylik tabar. “Kulluk eden beylik bulur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 175) < *qul+luq* (Pekacar, 2011: 270).

Salamatlıq saklağan abur alır, avliya söylegen kabur alır. “Sağ salim saklayan itibar alır, aptalca söyleyen kabir alır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 210) < *Ar. salamat+lıq* (Pekacar, 2011: 284).

Rahmuluq azda da, köpde de tügül- hadirin bilmekde. “Bereket azda da çokta da değildir, kıymetini bilmektedir.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 207) < *Ar. rahmu+luq* (Pekacar, 2011:278).

Atolu biyge qulluq eter mi? “Yiğit beye kulluk eder mi?” (Öztürk, 2008: 96) < *qul+luq* (Pekacar, 2011: 270).

8.Nitelik ismi yapar:

dahnilik “besleyicilik” < *dahni* (Pekacar, 2011: 109), *erkelek* “şımarıklık” *erke+lik* (Pekacar, 2011: 122), *oşaşlıq* “benzeyiş, benzerlik” *oşaş+lıq* (Pekacar, 2011: 217), *qızbaylıq* “korkaklık” *qızbay+lıq* (Pekacar, 2011: 265), *qorqaçlıq* “korkaklık” *korqaç+lıq* (Pekacar, 2011: 267), *qurğaqlıq* “kuraklık” *qurğaq+lıq* (Pekacar, 2011: 272), *salqınlıq* “serinlik, gölgelik” < *salqın+lıq* (Pekacar, 2011: 285), *tayğaqlıq* “kayganlık” < *tayğaq+lıq* (Pekacar, 2011: 327), *temteklik* “ahmaklık, sersemlik” < *temtek+lik* (Pekacar, 2011: 329), *uştuqulluq* “hilekarlık” < *uştuqul+luq* (Pekacar, 2011: 355), *uyalçanlıq* “utangaçlık” < *uyalçan+lıq* (Pekacar, 2011: 356), *uyatsızlıq* “vicdansızlık” < *uyatsız+lıq* (Pekacar, 2011: 357), *yarewkelik* “pohpohçuluk, dalkavukluk” < *yarewke+lik* (Pekacar, 2011: 385).

Kartlıknı çeçegi ak tük. “Yaşlılığın çiçeği ak kıl.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 159) < qart+lıq (Pekacar, 2011: 252).

Kıçırık bulan **örlük** ala edi busa eşek paça bolur edi. “Haykırış ile üstünlük alınsaydı eşek padişah olurdu.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 164) < ör+lük (Pekacar, 2011: 223, 224).

İssilikde taş da çatlar. “Sıcaktan taş da çatlar.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 147) < issilik (Pekacar, 2011: 167).

Zorluğda da **horluğ** bar. “Zorlukta da horluk var.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 279) < Far. zor+luğ ~Far. hor+luğ (Pekacar, 2011: 409, 374).

Yabuşganlıq tala degen yer de bar. “Yapışkanlık tarla denen yer de var” (Öztürk, 2008: 126) < yabuşgan+lıq (Pekacar, 2011: 377).

9.Somut isim yapar:

sütlük “süt kabı” < süt+lük (Pekacar, 2011: 305), **orunluq** “yatak” < orun+luq (Pekacar, 2011: 217), **urluq** “tohum” < ur+luq (Pekacar, 2011: 353) Paça bergen köp **dolluq**. (Paşanın verdiği çokça serveti) (Öztürk, 2008: 203) < dol+luq (Pekacar, 2011: 114).

Gündüzler çaçgan urluqnu. “Gündüzlerde saçılan tohumu” (Öztürk, 2008: 34) ur+luq (Pekacar, 2011: 353).

Azireyil toğalıq salıp buvğanda. “Azrail halka takıp boğunca” (Öztürk, 2008: 250) < toğa (Pekacar, 2011: 337).

Balalığda berilgen göñgül esden taymas. “Çocuklukta verilen gönül, akıldan çıkmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 74) < bala (Pekacar, 2011: 59).

Allah salsın çıçganlağa tarlıknı. “Allah versin farelere darlığı” (Öztürk, 2008: 34) < tar+lıq (Pekacar, 2011: 322, 323).

Yarlılıq kısğan bulan. “Fakirlik kısmak ile” (Öztürk, 2008: 77) < yarlı+lıq (Pekacar, 2011: 386).

Yoqluğun xalqdan görmes. “Yokluğunu halkdan görmez.” (Öztürk, 2008: 78) < yoq+luq (Pekacar, 2011: 398).

10.Ölçü ve miktar bildiren isim yapar:

biyiklik “yükseklik” < *biyik+lik* (Pekacar, 2011: 77), *giççilik* “küçüklük” < *giççi* (Pekacar, 2011: 137), *metrlik* “metrelik” < *Rus. metr+lik* (Pekacar, 2011: 199), *örlük* “yükseklik” < *ör+lük* (Pekacar, 2011: 223,224), *qısğalıq* “kısalık, küçüklük” < *qısğa+lıq* (Pekacar, 2011: 262), *terenlik* “derinlik” < *teren+lik* (Pekacar, 2011: 331), *tonnalıq* “tonluk” < *Rus. tonna+lıq* (Pekacar, 2011: 338), *yarımlıq* “yarımlık” < *yarım+lıq* (Pekacar, 2011: 386).

Yoluñ inamlı busa, uzunluğundan tartınma. “Yolun emin ise, uzunluğundan çekinme.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 275) < *uzun+luq* (Pekacar, 2011: 358).

Yalmav yimik yartılıq, yaramayğan bir kılıq. “Dalkavukluk gibi yarımlık, yaramayan bir huy.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 257) < *yartı+lıq* (Pekacar, 2011: 386).

11. Meslek ve uğraş ismi yapar:

callatlıq “cellat; mec. gaddar” < *Ar. callat+lıq* (Pekacar, 2011: 89), *başmaqçılıq* “kunduracılık” < *başmaq+çı+lıq* (Pekacar, 2011: 65), *aşbazlıq* “aşçılık” < *T. aş+ Far. baz+lıq* (Pekacar, 2011: 45), *bağırçılıq* “bakırcılık” < *bağır+çı+lıq* (Pekacar, 2011: 57), *derzilik* “terzilik” < *Far. derzi+lik* (Pekacar, 2011: 112), *etikçilik* “çizmecilik, kunduracılık” *etik+çi+lik* (Pekacar, 2011: 125), *fel’dşerlik* “sağlık memurluğu” < *Rus. fel’dşer+lik* (Pekacar, 2011: 127), *gözetçilik* “gece çobanlığı” < *gözetçi+lik* (Pekacar, 2011: 144), *gözbawçuluq* “hokkabazlık” < *gözbawçu+luq* (Pekacar, 2011: 143), *palçılıq* “falcılık” < *Ar. palçı+lıq* (Pekacar, 2011: 227), *sawdügerçilik* “ticaret, alışverişi” < *sawdüger+çi+lik* (Pekacar, 2011: 289), *tokarlıq* “tornacı” < *Rus. toqar+lıq* (Pekacar, 2011: 337), *yaşılçaçılıq* “sebzecilik” < *yaşıl+ça+çılıq* (Pekacar, 2011: 387), *yüzümçülük* “üzümcülük” < *yüzüm+çü+lük* (Pekacar, 2011: 403, 404).

Koduk bolmağan hoħabazlıq etmes. “Sıpa olmayan hokkabazlık etmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 169) < *Far. xoxabaz* (Pekacar, 2011: 375).

Palçılıqda yalğan bolmasa yaramay. “Falcılıkta yalan olmasa yaramaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 204) < *Ar. palçı+lıq* (Pekacar, 2011: 227).

12. Tahsis ismi yapar, renk isimlerine gelir:

tatıwluluk “tatlılık şeker” < *tatıw+lı+luq* (Pekacar, 2011: 325), *üylük* “evlik, eve ait” < *üy+lük* (Pekacar, 2011: 360,361), *yaşıllıq* “yeşil alan” *yaşıl+lıq* (Pekacar, 2011: 387,388), *qaralıq* “siyahlık” < *qara+lıq* (Pekacar, 2011: 247,248), *yaşıllıq* “yeşillik” <

yaşıl+lıq (Pekacar, 2011: 387,388), *sarılık* “sarılık, sarılık hastalığı” < *sari+lik* (Pekacar, 2011: 288).

Başbavnu başğa tutsa, başğa rahatlık bolmas. “Başbağı başa tutulsa başa rahatlık olmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 78) < *Ar. rahat+lıq* (Pekacar, 2011: 277).

Gelinlik beti bulan gentge kudalık etgen. “Gelinlik yüzü aleme dünürlük etmiş.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 123) < *gelin+lik* (Pekacar, 2011: 133).

Görmelige göz iyerir, körpe tonga çöp iyerir. “Güzele göz değer, kürk elbiseye çöp değer.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 126) < **görmek+li* “güzel, sevimli” (Pekacar, 2011: 141).

Urluğun aşagan aç kalır. “Tohumluğunu yiyen aç kalır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 243) < *urluq* “tohum, tohumluk” (Pekacar, 2011: 353).

Çıqğanbız ortalıqğa. “Çıkmışız ortalığa” (Öztürk, 2008: 69) < *orta+lıq* (Pekacar, 2011: 216).

Qolyavluğum bar edi. “Kolyavluk –mendil çeşidi- var idi.” (Öztürk, 2008: 72) < *qolyaw+luq* “mendil” (Pekacar, 2011: 267).

Enni bir yavluq tüşgen. “Şimdi bir mendil düşmüş” (Öztürk, 2008: 73) < *yaw+luq* (Pekacar, 2011: 389).

Bilsen dev perin savluq. “Bilsen dev perin sağlık” (Öztürk, 2008: 73) < *saw+luq* (Pekacar, 2011: 289, 290).

Tığırılıqda sağa ne demes. “Yolda sana ne demez” (Öztürk, 2008: 96) < *tığırıq* “sokak” (Pekacar, 2011: 332).

Otluq taşlar bugün meni çaynayğan. “Ateşli taşlar bugün beni eritmiş” (Öztürk, 2008: 234) < *ot+luq* (Pekacar, 2011: 218).

Avamlılıqda avlanma. “Karanlıkta avlanma.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 64) < *Ar. awam+lıq* (Pekacar, 2011: 47).

Ğara haqılğa karañılık da añlaşılmas. “Kara akıllıya, karanlık da anlaşılmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 156) < *karañı+lıq* (Pekacar, 2011: 249).

Saburluğ bulan betyariklik tabar. “Sabır ile yüz aydınlığı bulunur.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 209) < *Ar. sabur+luq* (Pekacar, 2011: 283).

13.Unvan-rütbe ismi yapar

Generallıqğa yetdi. “Generallığa ulaştı” (Öztürk, 2008: 202) < Rus. *general* (Pekacar, 2011: 134).

14.Yer-topluluk ismi yapar:

batmaqlıq “bataklık” < *batmaq+lıq* (Pekacar, 2011: 66), *cığanalıq* “zeytinlik” < *cığana+lıq* (Pekacar, 2011: 91), *çeçeklik* “çiçeklik” < *çeçek+lik* (Pekacar, 2011: 100), *habicaylıq* “mısır tarlası” < *habicay+lıq* (Pekacar, 2011: 149), *tegeneklik* “dikenlik; dikenli çalılarla kaplı yer” < *tegenek+lik* (Pekacar, 2011: 328).

Sıyr ağaçlıqğa girse, *börü günahsız*. “Sığır ağaçlıqğa girse, kurt günahsız.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 214) < *ağaç+lıq* (Pekacar, 2011: 26, 27).

Ağaçlıqda össeñ *töngəkge sır çeçersen*. “Ormanda büyürsen tomruklara sır açarsın.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 42) < *ağaç+lıq* (Pekacar, 2011: 26, 27).

Yaşnamasa yaşlıqda. “Yeşermese yaşlıkta” (Öztürk, 2008: 71) < *yaş+lıq* (Pekacar, 2011: 387, 388).

Men atlandım pastanlıqğa saqlavğa . “Ben atladım bahçeye saklanmaya” (Öztürk, 2008: 36) < *pastan* “kavun” (Pekacar, 2011: 230).

Sabanlıqğa yavup düşgen qar edim. “Tarlalara yağıp düşen kar idim” (Öztürk, 2008: 128) < *saban+lıq* (Pekacar, 2011: 283).

15.Yiyecek ismi ve hayvan ismi yapar:

çişlik “şiş kebabı” < *çiş+lik* (Pekacar, 2011: 106), *aşlıq* “tahıl” < *aş+lıq* (Pekacar, 2011: 44,45), *buwazlıq* “damızlık dişi hayvan” < *buwaz+lıq* (Pekacar, 2011: 84).

Birevnü saqallı çirkiyende, birev oğar çişlik kızartğan. “Birinin sakalı yanınca, biri onda şiş kebab kızartmış.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 89) < *çiş+lik* (Pekacar, 2011: 106).

Ağacı yok kuru yağar, aşlığı yok buday aşar. “Odunu olmayan tezek yakar, ekmeği olmayan buğday yer.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 42) < *aş+lıq* (Pekacar, 2011: 44, 45).

16.Sayı isimleri ve dilbilgisi terimleri yapar:

altılıq “altılık” < *altı+lıq* (Pekacar, 2011: 33), *ekilik* “ikilik” < *eki+lik* (Pekacar, 2011: 118), *segizlik* “sekizlik” < *segiz+lik* (Pekacar, 2011: 291), *toğuzluq* “dokuzluk” < *toğuz+luq* (Pekacar, 2011: 337), *yettilik* “yedili” < *yetti+lik* (Pekacar, 2011: 394), *daracalıq* “fiil çatısı” < *Ar. daraca+lıq* (Pekacar, 2011: 110), *işlik* “fiil” < *iş+lik* (Pekacar, 2011: 167,168), *sanawluq* “sayı sıfatı, sayı ismi” < *sanaw+luq* (Pekacar, 2011: 286), *sıpatlıq* “sıfat” < *Ar. sıpat+lıq* (Pekacar, 2011: 294), *ünlük* “ünlem” (Pekacar, 2011: 359) < *ün* “ün, ses” (Güner, 2020: 298)., *xabarlıq* “yüklem” < *Ar. xabar+lıq* (Pekacar, 2011: 369).

Birlik *bulan el yaşnar*. “Birlik ile yurt parıldar.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 89) < *bir+lik* (Pekacar, 2011: 74,76).

Birlik *bolmay tirlik bolmas*. “Birlik olmadan, dirlik olmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 89) < *bir+lik* (Pekacar, 2011: 74,76) < *tir(i)+lik* (Pekacar, 2011: 335).

17.+*lı*,+*li* ve +*sız*, +*siz* ekinden sonra gelerek soyut isimler yapar:

bilimlilik “aydın olma durumu, bilginlik” < *bilim+li+lik* (Pekacar, 2011: 73).

Alimden bilimsizligin *yaşırgan öz başına hıyanatlık etgen adamdır*. “Alimden bilgisizliğini saklayan kendi başına hıyanatlık eden adamdır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 47) < *bilim+siz+lik* (Pekacar, 2011: 73).

Getgen yañurnu artından yamuçu alıp çapmak haqılsızlık. “Geçen yağmurun ardından yağmurluk alıp koşmak, akılsızlıktır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 124) < *Ar. haqıl+sız+lıq* (Pekacar, 2011:152).

Raziliksiz *biy, halkdan siy almaş*. “Tatminsiz bey, halkdan saygı görmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 207) < *Ar. razi+lik* (Pekacar, 2011: 279)..

Tutumluluk *yaşavnu yartısıdır*. “Tutumluluk hayatın yarısıdır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 237) < *tutumlu+luq* (Pekacar, 2011: 344).

18.Özel isim yapar:

Altınçı Artlux tavdan artılıp. “Altıncı Artluk Dağ’dan çoğalıp” (Öztürk, 2008: 138).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +LIK eki

Gabain, ekin müşahhas ve mücerret isimler ve sıfatlar yaptığını, ekin Moğolcada da aynı görevi üstlendiği ifade etmiştir: *ağılık* < *ağı+lık* “ambar, hazine” (1988: 44).

Eraslan (2012: 100), Eski Uygur Türkçesinde *-lık* eki dört biçimde görülür: *+lık* / *+lik*, *+luk* / *+lük*. *Eski Uygur Türkçesi Grameri* adlı kitabında *-lık* ekine dair şunları ifade etmektedir. Soyut ve somut isimlerle sıfat mahiyetinde gövdeler türeten isimden isim yapma ekidir. Ek Moğolcada da aynıdır: *adgırlık* (< *adgır* “aygır”+*lık*) “hara”, *ağılık* (< *ağı* “mal”+*lık*) “hazine”, *borluk* (< *bor* “şarap”+*luk*) “üzüm bağı”.

Karahanlı Türkçesinde +LIK eki

Hacıeminoğlu’na (2006:14) göre, *+lık* eki, üzerine getirilmiş olduğu ismin bünyesindeki ünlülere göre düz-yuvarlak veya incelik-kalınlık durumu belirlemektedir. Böylece *+lık*/*+lik*/*+luk*/*+lük* olmak üzere dört farklı biçimi ortaya çıkmaktadır. Türkçe ve yabancı kökenli isimlerin üzerine gelerek genellikle soyut bazan da somut isimler yapar. Bir durum bildirdiği gibi; mekan ifadesinde de kullanılmaktadır. Bazı kelimelerde sıfat eki fonksiyonundadır. *ağılık* < *ağı+lık* “hazine”, *ajunluk* < *ajun+luk* “dünyalık, dünyaya aitlik”, *akılık* < *akı+lık* “cömertlik”, *amulluk* < *amul+luk* “sükûnet, sakinlik”, *arıklık* < *arık+lık* “temizlik”, *azlık* < *az+lık* “azlık, az olan, çok olmayan”, *bagırsaklık* < *bagırsak+lık* “merhametlilik”, *baylık* < *bay+lık* “zenginlik”, *bedüklük* < *bedük+lük* “büyüklük”, *beglik* < *beg+lük* “beylik”, *beklik* < *bek+lük* “sağlamlık”, *buşaklık* < *buşak+lık* “hiddet”, *çınlık* < *çın+lık* “doğruluk”, *koşnılık* < *koşnu+lık* “komşuluk”, *könilik* < *köni+lük* “doğruluk”, *odugluk* < *odug+luk* “uyanıklık”, *ögelik* < *öge+lük* “danışmanlık”.

Harezm Türkçesinde +LIK eki

Küçük (2015: 207), *+lık* ekine dair şunları belirtmektedir. Harezm Türkçesinde: *alalık* < *ala+lık* “vücutta lekeler olan bir tür deri hastalığı, cüzzam”, *bahadur+luk* < *bahadurluk* “kahramanlık, yiğitlik” gibi somut ve soyut sözcükler türetir: *aylık* < *ay+lık* “aylık”, *kuş+luk* < *kuşluk* “kuşluk vakti, sabah ile öğle arasındaki vakit”.

Kıpçak Türkçesinde +LIK eki

Karamanlıoğlu (2019: 29-30), Kıpçak Türkçesinde *-lık* ekinin kullanımı hakkında şunları dile getirmektedir. Soyut isim türetimi: Genellikle sıfat durumunda olan sözlerde; *arıklık* < *arık+lık* ‘zayıflık’, *issilik* < *issi+lük* ‘sıcaklık, hararet, sıtma’, *keñlik* < *keñ+lük* ‘genişlik’, Unvan adlarında: *bey+lük* (*biylük*) ‘beylik, emirlik’. Sayı

sözlerinde: *birlik* < *bir+lik* ‘birlik’. Zaman adlarında: *eynelik* < *eyne+lik* ‘haftalık’. Masterlarda: *almaklık* < *almak+lık* ‘almaklık’.

Çağatay Türkçesinde +*LIK* eki

Eckmann’ın (2013: 49-50) Çağatayca *El Kitabı*’nda *-lık* eki dört şekillidir: *+lık* / *+lik* / *+luk* / *+lük*. Sık sık, *+lğ* / *+liğ* / *+luğ* / *+lüg* ekiyle karışmaktadır. Çeşitli fonksiyonlara sahiptir. Vasıf ifade eden mücerret isimler. Bunlardan bazıları, kalıcı isimler olarak da kullanılır. *Āsūdelik* “sessizlik, sakinlik (Fars. *āsūde* “sessiz, sakin”), *baş koyuluk* “talihsizlik, rezillik” (*baş* “baş”, *qoy* “aşağı, aşağıdaki”), *sernigūnluk* “talihsizlik” (Fars. *ser* “baş”, *nigūn* “dönmüş, ters çevrilmiş”), *bīsabrılık* “sabırsızlık” (Fars. *bīsabr* “sabırsız”), *çüçüglük* “tatlılık” (*çüçüg* “tatlı”), *égrilik* “eğrilik” (*éгри* “eğri”), *hemdestlik* “arkadaşlık, ortaklık (Fars. *hemdest* “arkadaş, ortak”), *ḥandānlık* “güler olmaklık”.

Kazak Türkçesinde +*LIK* eki

Kazak Türkçesindeki *+lık* ekine dair Tamir (2007: 438), *+lıq*, *+lik*, *+dıq*, *+dik*, *+tq*, *+tik* biçiminde altı şekilde görülüp mücerret isimler yaptığını belirtir: *camandıq* < *caman+dıq* “kötülük”, *erlik* < *er+lik* “yiğitlik”, *äkimdik* < *äkim+dik* “idarecilik”. Mensupluk ve aitlik bildirir: *qalalıq* < *qala+lıq* “şehirli, şehre ait”, *Qazaqstandıq* < *Qazaqstan+dıq* “Kazakistanlı, Kazakistan’a ait”, *şeşendik* < *şeşen+dik* “hatipliğe ait, hatiplikle ilgili”. Yer isimleri yapar: *qawundıq* < *qawun+dıq* “kavunluk”. Eşya ve alet isimleri yapar: *suwlıq* < *suw+lıq* “el havlusu”, *beldik* < *bel+dik* “kemer”, *tuzdıq* < *tuz+dıq* “tuzluk”.

Koç ve Doğan, *+lıq*, *+lik*, *+dıq*, *+dik*, *+tq*, *+tik* şekillerinde görüldüğünü, anlam bakımından Türkiye Türkçesindeki *+lık* ekinin birebir karşılığı olduğuna değinmişlerdir: *oquwluq* < *oquw+luk* “ders kitabı”, *awızdıq* < *awız+dıq* “ağızlık”. Ancak Türkiye Türkçesinde kullanılan *+sal*, *+sel* eki yerine de bu ekin kullanıldığına vurgu yapmaktadırlar: *bilimdik* < *bilim+dik* “bilimsel” (2022: 239).

Kırgız Türkçesinde +*LIK* eki

Kasapoğlu Çengel, Kırgız Türkçesinde *+lık* ekinin *+L₃lk/ +L₃Uk* biçimlerinde görüldüğünü, çok işlek olan bu ekin, sıfatlardan soyut isimler, şahıslara bağlı olmayan meslek isimleri, topluluk isimleri, nesne isimleri ve yer isimleri yaptığını belirtir: *cakşılık* < *cakşı+lık* ‘iyilik’, *karılık* < *karı+lık* ‘yaşlılık’, *suluuluk* < *suluu+luk* ‘güzellik’, *camandık* < *caman+dık* ‘kötülük’, *keñdik* < *keñ+dik* ‘genişlik’; *akındık* <

akın+dık ‘şairlik’, *adistik* < *adis+tik* ‘uzmanlık’; *caştık* < *caş+tık* ‘gençlik’, *Türktük* < *Türk+tük* ‘Türklük’; *maylık* < *may+luk* ‘peçete’ (2007: 552).

Gülensoy’a göre, Türkiye Türkçesinde *+lık/+lik*, *+luk/+lük* şekillerinde kullanılan isim türetme eki, Kırgız Türkçesinde *+lık/+lik*, *+luk/+lük*; *+dık/+dik*, *+duk/+dük*, *+tık/+tik*, *+tuk/+tük* olarak görülür: *+lık, +lik*; *+luk, +lük*: *agalık* < *aga+lık*, *akuşerkelik* < *akuşerke+lük*, *bakşılık* < *bakşı+lık*, *bedelik* < *bede+lük*, *cakşılık* < *cakşı+lık*, *ceterlik* < *ceter+lük*=*ceter+dik* “yetecek kadar”, *añkooluk* < *añkoo+luk*, *cetişpöölük* < *cetişpöö+lük* “eksiklik”; *+dık, +dik*: *adamdık* < *adam+dık*, *askerdik* < *asker+dik* “askerlik”, *akındık* < *akın+dık*, *birimdik* < *birim+dik* “birlik”; *+duk, +dük*: *akunduk* < *akun+duk*, *bugündük* < *bugün+dük* “bugünlük”, *çukulduk* < *çukul+duk*, *bülgündük* < *bülgün+dük* “yıkma, tahribat”; *+tık, +tik*: *pikirdeştik* < *pikirdeş+tik* “aynı fikirde olmak”, *azattık* < *azat+tık*; *+tuk, +tük*: *boordoştuk* < *boordoş+tuk*, *bölöktük* < *bölök+tük* “ayrı bulunma” (2004: 90, 91, 92).

II.1.1.45. +mAç

Güner, ekin meslek adı türettiğini ifade etmektedir: *tilmaç* ~ *tolmaç* ~ *talmaç* “tercüman” < *til* “dil” +*maç*(2020: 125). Kumuk Türkçesinde işlek bir ek değildir. Birkaç sözcükte görülür.

+maç, +meç biçimi olan ek genellikle ünlü uyumlarına uyar: *uwmaç* “uwmaç şorpa, duru çorba” (Pekacar, 2011: 356) < *uw+maç* (Baykoca, 1998: 72), *tüymeç* “içyağı”.

+maç eki örneğinde ince ünlülü köke, kalın biçimde gelmekte ve ünlü uyumuna uymamaktadır: *tilmaç* “esk. mütercim, çevirmen, tercüman, dilmaç” < *til+maç* (Pekacar, 2011: 334, 335).

Ekin işlevleri

1.Meslek ismi yapar:

tilmaç “esk. mütercim, çevirmen, tercüman, dilmaç” < *til+maç* (Pekacar, 2011: 334, 335).

Birisin miravaynı tilmaçı. “Birisi dünyanın tercümanı” (Öztürk, 2008: 36) *til+maç* (Pekacar, 2011: 334, 335).

2.Yiyecek, yemek isimleri yapar:

tüymeç “içyağı”, *tüymeçge may sürtgendey* (deyim) “yağa yağ sürtmüş gibi” (Pekacar, 2011: 347), *uwmaç* “uwmaç şorpa, duru çorba” (Pekacar, 2011: 356) < *uw+maç* (Baykoca, 1998: 72).

3.Edilgen anlamlı kelimeler yapar:

yırmaç “sökük, delik” (Pekacar, 2011: 396) < *yır+maç* (Baykoca, 1998: 72).

II.1.1.46. +maq

Kumuk Türkçesinde addan ad türeten işlek olmayan bir ektir. TT’de de birkaç kelimedede görülen +mAk eki somut kelimeler yapar: *başmaq* “ayakkabı” (Pekacar, 2011: 65) < *baş+mak* “baş” (Eren, 2020: 55), *toqmaq* “tokmak” < *toq+maq* (Pekacar, 2011: 339) < *toq+ı-* “vurmak” (Güner, 2020: 154).

II.1.1.47. +man

Koraş, doktora tezinde ekin fonksiyonlarını şöyle özetler: Herhangi bir hususta mahir olmayı, uzman olmayı veya isim kökünde belirtilen hususiyete sahip olmayı, onu bünyesinde bulundurmaya abartılı olarak anlatan ve sıfat türeten isimler şeklinde kullanıldığını belirtir: *bilermen* (< *biler+men*): “bilgili”, “bilgiç”, *sözmen* (< *söz+men*): hatip, güzel konuşan. Yiyecek veya yemek isimleri türetir: *lağmân* (< *lağ+mân*): hamurdan yapılan bir yiyecek. Eklendiği tabanlardan alet isimleri türetir: *ketmen* (< *ket+men*): “çapa”. Eklendiği özel isimlerden yine boy, kabile isimleri türetir: *Näymän* (Näymän): Bir Özbek kabilesinin adı. Eklendiği isim tabanlarından kalıcı isimler türetir: *iliman* (< *ili+man*): “ılık orman” (< *or+man*): orman (1998: 294).

Okta’nın, Atalay’dan (1940) “*Türkçemizde +Men, +Man*” adlı çalışmasından aktardığına göre, Fin, Macar, Sümer, Latin, İrlanda, eski Slav, Sanskrit vb. dillerin birinci tekil şahıs zamirlerinde görülen *ma-*’nın ortaklığına dikkat çektiğini ve +mAn, -mAn eklerinin kökenini Türkçe *ben* zamirine bağladığını aktarır (2022: 233). +man eki Kumuk Türkçesinde tek biçimde görülür.

ataman “Kazak reisi, elebaşı” (Pekacar, 2011: 45) < *ata+man* (Tekin, 2022: 82; Baykoca, 2007: 140), **azman* “zayıf, güçsüz” < *az* (Pekacar, 2011: 56).

**batman* “1. balçıktan yapılmış testi (*su koymak için*), 2. eskiden yün ağırlığını ölçmek için kullanılan ölçü birimi” (Pekacar, 2011: 66).

Batman batman bal içip “Batman batman bal içip” (Öztürk, 2008: 53).

şatman “1. 21 mart nevruz bayramında delikanlı veya çocukların bayram kutlaması için şarkı türküyle, oyunlarla danslarla taşıyıp evleri dolaştıkları bezeli, süslü, dallı budaklı gövdesiyle ağaç dalı; 2. ilkbahar bayramı kutlaması” < *şat*+*man* (Pekacar, 2011: 309).

Kumuk Türkçesinde +*man* eki kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *azman* “zayıf, güçsüz” (Pekacar, 2011: 56) *azman* “zayıf, güçsüz” < *az* (Pekacar, 2011: 56).

Kumuk Türkçesinde +*man* ekinin sadece kalın ünlülü kelimelere geldiği örnekler bulunduğundan ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna ilişkin net bir şey söylemek mümkün değildir: *batman* “1. balçıktan yapılmış testi (*su koymak için*), 2. eskiden yün ağırlığını ölçmek için kullanılan ölçü birimi” (Pekacar, 2011: 66).

Ekin işlevleri

1. Nitelik ve ünvan isimleri yapar:

azman “zayıf, güçsüz” < *az* (Pekacar, 2011: 56).

Tuħum azdırğan azman. “İçi boş tohum güçsüz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 236) < *az* (Pekacar, 2011: 56).

ataman “Kazak reisi, elebaşı” (Pekacar, 2011: 45) < *ata*+*man* (Tekin, 2022: 82; Baykoca, 2007: 140).

2. Alet ve somut isimler yapar:

batman “1. balçıktan yapılmış testi (*su koymak için*), 2. eskiden yün ağırlığını ölçmek için kullanılan ölçü birimi” (Pekacar, 2011: 66), *şatman* “1. 21 mart nevruz bayramında delikanlı veya çocukların bayram kutlaması için şarkı türküyle, oyunlarla danslarla taşıyıp evleri dolaştıkları bezeli, süslü, dallı budaklı gövdesiyle ağaç dalı; 2. ilkbahar bayramı kutlaması” < *şat* (Pekacar, 2011: 309).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +*man* eki

+*man* eki ünvan isimleri yapar: *ataman* “yüksek, baş (ünvan)”: *ataman tarkan* < *ata* “baba”; krş. *baga tarkan* (Tekin, 2022: 82).

Eraslan (2012: 100), ekin isimden isim yapma eki olarak benzerlik ve küçültme ifadesiyle belirli kelimelerde görüldüğünü ileri sürer: *kökmen* (<*kök*+*men*) “mavimsi”, *kölmen* (<*köl*+*men*) “gölcük”.

Clauson, ET.de -*man*/-*men* ekinin işlevinin belli olmadığını belirtir: *kö:z* “kor” > *közmen* “közde pişmiş ekmek”. İşlek olmayan bu ek sonraki dönemlerde Farsçadan gelen ve “benzer” anlamı veren *mand* ekinin ikinci şekli olarak karşımıza çıkar: Türk > *Türkmen* örneğinde, bu sonradan ortaya çıkan ek görülür (Clauson, çev. Uluhan Özalan: 6).

Karahanlı Türkçesinde +*man* eki

Küçük (2015: 222), şu örnekleri aktarır: *kekmen* < *kek*+*men* “başından sıkıntı ve zahmetlerle pişmiş, pekleşmiş adam”, *közmen* “közde pişirilen ekmek, közleme” < *köz*, *Türkmen* < *türk*+*man* < *Türk*+*men*.

Harezm Türkçesinde +*man* eki

Harezm Türkçesinde *yas*+*man* (testi, şişe) (Küçük, 2015: 222).

Çağatay Türkçesinde +*man* eki

agırman < *agır*+*man* (ağır, tembel, vakarlı, ‘yavaş kimse’), *çekmen* < *çek*+*men* (uzun çekme çakşır, cepken, çuha) sözcüklerinde görülür (Küçük, 2015: 222).

Kırgız Türkçesinde +*mAn* eki

Kasapoğlu Çengel’e (2020: 123) göre Farsça –*mänd* ekinden gelişen bu ek, isimlere gelerek vasıf isimleri yapar: *önörman* < *önör*-*man* < *Far. hüner* “hünerli”, *kadırman* < *Ar. kadir* < *kadir*-*man* “kadirli, kıymetli”, *akılman* < *Ar. akıl* < *akıl*-*man* “akıllı, kavrayışlı”, *kayratman* < *Ar. kayrat* < *kayrat*-*man* “gayretli”, *daanışman* < *Far. daanış*-*man* “danişmend, bilgili”, *şatman* < *Far. şat*-*man* “sevinçli, şen”, *dartman* < *Far. dart*-*man* “hastalıklı; kaygılı, kederli”.

II.1.1.48. +*mİş*

Kumuk Türkçesinde sayı ismi türetmeye yarayan işlek olmayan bir ektir. Clauson, Türk dilinde sadece altmış ve yétmış sözcüklerinde geçtiğini bildirir (2017: 129). Eren, +*mış* ekinin gelişimine dair şunları ileri sürer: *altı*+*mış*, *yedi*+*mış*

biçimlerinde olduğunu ve Ural dillerinin bir kolunda “on” olarak kullanılan *mis* sözü göz önünde tutulması gerektiğini belirtmektedir (2020: 14,15).

**altmış* “sayı is. altmış” (Pekacar, 2011: 33) < *altı* (Eren, 2020: 14,15; Küçük, 2015: 224).

Altmış yara tiygen soŋ “Altmış yara değince” (Öztürk, 2008: 82) < *altı* (Eren, 2020: 14,15; Küçük, 2015: 224).

Ata ananı altmışında art edip “Ana babayı altmışında geri koyup” (Öztürk, 2008: 140) < *altı* (Eren, 2020: 14,15; Küçük, 2015: 224).

Ataŋ altmış türlü maslahat bere “Atan altmış türlü fikir verir” (Öztürk, 2008: 242) < *altı* (Eren, 2020: 14,15; Küçük, 2015: 224).

**yetmiş* “sayı is. yetmiş” (Pekacar, 2011: 394) < *yetti+miş* (Eren, 2020: 573; Küçük, 2015: 224).

İgitge *yetmiş* türlü hüner az. (Yiğide yetmiş türlü hüner az.) < *yetti+miş* (Eren, 2020: 573; Küçük, 2015: 224).

II.1.1.49. +muq

İşlek olmayan bir ektir. Clauson, eki ET.de işlevi belli olmayan bir ek olarak tanımlar ve muhtemelen aşağılama anlamı kattığına değinir: *sola:muk* “solak” (2017: 126).

**qaramuq* “toprakta açılmış ark” (Pekacar, 2011: 249) < *kara+muk* (Küçük, 2015: 228).

II.1.1.50. +(I)nçI

Kumuk Türkçesinde ekin sadece ‘ç’li biçimleri kullanılmaktadır ve ünsüz uyumlarına uyması söz konusu değildir.

Yüksekkaya’ya göre, Harezmi Türkçesinde sıra sayıları türeten bu ek aslında +nç’dır. +nçI biçimi 3. tekil kişi iyelik ekinin kalıplaşması ile oluşmuştur (2011: 138).

Ekin, Türk dilinde eskiden beri işlek bir ek olduğunu bildiren Ergin, sayı isimleri yaptığını belirtir. Görevinin asıl sayı isimlerinden sıra, derece ifade eden sayı isimleri yapmak olduğunu vurgulamaktadır (1993: 159).

+nçı: *altınçı* “sayı is. altıncı” < *altı*+*nçı* (Pekacar, 2011: 33).

+ınçı: *altmışınçı* “sayı is. altmışıncı” < *altmış*+*ınçı* (Pekacar, 2011: 33).

+nçi: *ekinçi* “sayı is. ikinci” < *eki*+*nçi* (Pekacar, 2011: 118), *neçençi* “soru zam. kaçınıcı” < *neçe*+*nçi* (Pekacar, 2011: 208).

+inçi: *beşinçi* “sayı is. beşinci” < *beş*+*inçi* (Pekacar, 2011: 71).

+unçu: *onunçu* “sayı is. onuncu” < *on*+*unçu* (Pekacar, 2011: 213).

+ünçü: *yüzünçü* “sayı is. yüzüncü” < *yüz*+*ünçü* (Pekacar, 2011: 404).

Kumuk Türkçesindeki “*ekinçi*” kelimesi, Clauson’a (2017: 128) göre 8. yy. öncesinde *ékkinti* (ikinci) biçiminde geçmektedir. -*nti* eki yalnızca *ékki* (iki) < *ékkinti* (ikinci) kelimesinde yer alır ve sıra bildiren asıl ekin bu ek olabileceğini ileri sürer.

İnce ünlülerden sonra ekin ince, kalın ünlülerden sonra kalın biçimi gelir. Böylece ek kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *neçençi* “soru zam. kaçınıcı” < *neçe*+*nçi* (Pekacar, 2011: 208).

Ekin geçtiği kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumu vardır: *toğuzunçu* “sayı is. dokuzuncu” < *toğuz*+*unçu* (Pekacar, 2011: 337).

Ek sayı isimleri dışında *neçe* “ne kadar” soru kelimesine ve *orta* kelimesine de gelir: *neçençi* “soru zam. kaçınıcı” < *neçe*+*nçi* (Pekacar, 2011: 208), *ortançi* “ortanca” (Pekacar, 2011: 216).

Ekin işlevleri

1.Sıra sayı ismi yapar:

altınçı < *altı*+*nçı* “sayı is. altıncı” (Pekacar, 2011: 33).

Altınçı Artlux tavdan artılıp “Altıncı Artluk Dağ’dan çoğalıp” (Öztürk, 2008: 138) < *altı*+*nçı* (Pekacar, 2011: 33).

altmışınçı < *altmış*+*ınçı* “sayı is. altmışıncı” (Pekacar, 2011: 33), *beşinçi* < *beş*+*inçi* “sayı is. beşinci” (Pekacar, 2011: 71), *onunçu* < *on*+*unçu* “sayı ismi onuncu” (Pekacar, 2011: 213), *otuzunçu* < *otuz*+*unçu* “sayı is. otuzuncu” (Pekacar, 2011: 218),

segizinçi < *segiz+inçi* “sayı is. sekizinci” (Pekacar, 2011: 291), *sekseninçi* < *seksen+inçi* “sayı is. sekseninci” (Pekacar, 2011: 291), *toğuzunçu* < *toğuz+unçu* “sayı is. dokuzuncu” (Pekacar, 2011: 337), *üçünçü* < *üç+ünçü* “sayı is. üçüncü” (Pekacar, 2011: 359), *yetmişinçi* < *yetmiş+inçi* “sayı is. yetmişinci” (Pekacar, 2011: 394), *yettinçi* < *yetti+nçi* “sayı is. yedinci” (Pekacar, 2011: 394), *yigirmançı* < *yigirma+nçı* “sayı is. yirminci” (Pekacar, 2011: 396), *yüzünçü* < *yüz+ünçü* “sayı is. yüzüncü” (Pekacar, 2011: 404).

Ekinçisi altı erkeğe bir kişi “İkincisi altı erkeğe bir kişi” (Öztürk, 2008: 92) < *eki+nçi* (Pekacar, 2011: 118).

Üçünçüsü erkektir “Üçüncüsü erkektir” (Öztürk, 2008: 92) < *üç+ünçü* (Pekacar, 2011: 359).

Yettinçi Çaçan tavğa yetginçe “Yedinci Çaçan Dağ’a yetişince” (Öztürk, 2008: 138) < *yetti+nçi* (Pekacar, 2011: 394).

Ekinçi arza berdi “İkinci arzı verdi” (Öztürk, 2008: 204) < *eki+nçi* (Pekacar, 2011: 118).

Pitneçi kılda ekinçi yılda. “Fitneci kılda ikinci yılda” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 205) < *eki+nçi* (Pekacar, 2011: 118).

2.Somut isim yapar ve sıra ifade eder: (önce, sonra vb.)

ortançı “ortanca” < *orta+nçı* (Pekacar, 2011: 216).

El namusun birinçi küt. “Halk namusunu önce koru.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 112) < *bir+inçi* (Pekacar, 2011: 74,76).

3.Soru zamiri yapar:

neçençi “soru zam. kaçınıcı” < *neçe+nçi* (Pekacar, 2011: 208).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +(I)nçI eki

Ek, ET’de +(X)nç biçimindedir. Tekin’e göre sıra sayıları ekidir: *törtünç* “dördüncü” < *tört* “4”, *bişinç* “beşinci” < *bêş* “5” (Tekin, 2022: 82).

Eraslan (2012:101) sıra sayı sıfatları teşkil eden isimden isim yapım eki olduğunu belirtmiştir: *altınç* (< *altı+nç*) “altıncı”, *birinç* (< *bir + i + nç*) “birinci”, *üçünç* (< *üç + ü + nç*) “üçüncü”.

Karahanlı Türkçesinde +(I)nçI eki

Karahanlı Türkçesinde *birinç* < *bir+inç*, *ikinç* < *iki+nç* ~ *iki+nci* ~ *iki+nçi* biçiminde yazımlarına rastlanmıştır (Küçük, 2015: 234).

Edip Ahmet Yükneki'nin *Atabetü'l Hakayık* adlı eserini çalışan Arat, +nçI ekiyle ilgili olarak *törtlençi* “dördüncüsü” (veya “dördüncü” anlamında) kullanıldığına değinilir. Benzer örneklerin Kutadgu Bilig’de *ikilinç* ~ *iklinç* şekillerinde görüldüğünden bahsedilmektedir (Arat, 1992:136).

Harezmi Türkçesinde +(I)nçI eki

Yüksekkaya’ya (2011: 138) göre, Harezmi Türkçesinde sıra sayıları türeten bu ek aslında +nç’dir. +nçI biçimi 3. tekil kişi iyelik ekinin kalıplaşması ile oluşmuştur: *ottuzinç* < *ottuz+inç*, *üçinç* < *üç+inç*, *üç+inçi*.

Kıpçak Türkçesinde +(I)nçI eki

Güner’in (2020: 125), Korkmaz’dan (2003: 343) aktardığına göre, sayı adlarına eklenerek onlardan sıra sayı sıfatları türetir: *altı+nç* ~ *altı+nci* “altıncı”. Küçük (2015: 234), ekin “*birinci* < *bir+inci* ~ *bir+inçi* ~ *bir+ingı*, *ekinci* < *eki+nci* ~ *eki+nçi* ~ *iki+nci* ~ *ikki+nçi* ~ *iki+nç*, *üçinç* < *üç+inç* ~ *üç+ünçi* ~ *üç+üncü* ~ *üş+ünşü* ~ *üş+inci*” biçimlerini Clauson (1972); ve Eckmann’dan (2003: 278) aktarmaktadır.

Çağatay Türkçesinde +(I)nçI eki

Eckman, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* adlı eserinin “Küçük Çağatay Grameri” kısmında, -(ı,u)nç / -(i,ü)nç eki bölümünde, sıra sayıları (numeralia ordinalia) eki olarak bahsetmektedir: *birinç* < *bir+inç*, *ikinç* *iki+nç* / *ikkinç*, *üçünç* < *üç+ünç* (1996: 121).

Kazak Türkçesinde +(I)nçI eki

+nşı, +nşi biçimlerinin olduğunu bildiren Koç ve Doğan (2022: 241), sayılara eklenerek sıra sayı sıfatları türetmekte olup Türkiye Türkçesinde yer alan +ncı, +nci, +ncu, +ncü eklerinin karşılığı olduğunu belirtirler: *üş+inşı* < *üş+inşi* “üçüncü”, *törtinşı* < *tör+tinşı* “dördüncü”, *besinşı* < *bes+inşı* “beşinci”, *altınşı* < *altı+nşı* “altıncı”, *jetinşı* < *jeti+nşı* “yedinci”, *segizinşı* < *segiz+inşı* “sekizinci”, *toğızınşı* < *toğız+inşı* “dokuzuncu”, *onunşı* < *on+unşı* “onuncu” .

Kırgız Türkçesinde +(I)nçI eki

Kasapoğlu Çengel'e (2020: 117) göre ek, ünlüyle biten isimlere *+nçı / +nçi*, *+nçu / +nçü*, ünsüzle biten isimlere ise */ı/*, */i/*, */u/*, */ü/* gibi bağlama ünlülerinden birini alarak eklenir. Asıl sayı isimlerinden sıra ve derece ifade eden sayı isimleri yapar: *ekinci* < *eki-nçi* "ikinci", *toguzunçu* < *toguz-u-nçu* "dokuzuncu".

II.1.1.51.+In

+In ekini iki başlıkta inceleyen Korkmaz, (*+in*, *+un*) ve (*+in*, *+an*). (*+in*, *+un*) için adlardan sıfat türeten vurgulu bir ek olduğunu belirtir. (*+in*, *+an*) hakkında ise ekin eski Türkçede ad ve sıfatlardan "ilgili olma, akrabalık bildirme" anlamlarını verdiğini belirtir (2019: 138). Ekin Kumuk Türkçesindeki biçimleri şunlardır:

+in: **yaşın* "yıldırım, şimşek" < *yaş* (Pekacar, 2011: 388).

+in: *erkin* "1. hür, erkin, özgür, serbest, 2. geniş, ferah, rahat" < *erk* (Pekacar, 2011: 122).

+un: *boyun* "boyun" (Pekacar, 2011: 80) < *boy+un* (Eren, 2020: 73,7 4).

+ün: *üstün* "başarı, muvaffakiyet, zafer" < *üst* (Pekacar, 2011: 360) < *üst+ün* (Küçük, 2015: 230, 231).

+an: *ulan* "1. oğul, erkek evlat, 2. erkek çocuk, oğlan" (Pekacar, 2011: 352) < *ul+an* < *oğlan* (Eren, 2020: 383).

+en: *eren* "1.eş, koca, zevç, 2. er, erkek, adam, 3. mert, erkek, cesur, yiğit" < *er* (Pekacar, 2011: 121).

Ek, Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *ulan* "1. oğul, erkek evlat, 2. erkek çocuk, oğlan" (Pekacar, 2011: 352) < *ul+an* < *oğlan* (Eren, 2020: 383), *eren*.

Ek, Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *üstün* "başarı, muvaffakiyet, zafer" < *üst* (Pekacar, 2011: 360) < *üst+ün* (Küçük, 2015: 230, 231), *eren* "1.eş, koca, zevç, 2. er, erkek, adam, 3. mert, erkek, cesur, yiğit" < *er* (Pekacar, 2011: 121)

Ekin işlevleri

1.Nitelik ismi ve durum bildiren isim yapar:

eren “1.eş, koca, zevç, 2. er, erkek, adam, 3. mert, erkek, cesur, yiğit” < *er* (Pekacar, 2011: 121), *erkin* “1. hür, erkin, özgür, serbest, 2. geniş, ferah, rahat” < *erk* (Pekacar, 2011: 122).

Erenleri *aldınğısı er gişi*. “Erenlerin birincisi er kişi” (Öztürk, 2008: 92) < *er* (Pekacar, 2011: 121).

Erenlere *emsiz günler köp bolur*. “Erenlere kötü günler çok olur” (Öztürk, 2008: 94) < *er* (Pekacar, 2011: 121).

Erenler *bir de ozdurur bir de ozar* “Erenler bir geçilir bir geçer” (Öztürk, 2008: 95) < *er* (Pekacar, 2011: 121).

Erenler *bir de aldırır bir de alar*. “Erenler bir aldırır bir alır” (Öztürk, 2008: 95) < *er* (Pekacar, 2011: 121).

Qazaplanmay erkin qoyma parz edi. “Öfkelenmeyip rahat durmak gerekli idi” (Öztürk, 2008: 138) < *erk* (Pekacar, 2011: 122).

2.Organ ismi yapar:

boyun “boyun” (Pekacar, 2011: 80) < *boy+un* (Eren, 2020: 73, 74).

Boynubuzğa *mindı deyüp ağlaram* “Boynumuza bindi deyip ağlarım” (Öztürk, 2008: 164) < *boy+un* (Eren, 2020: 73, 74).

Yarnı yimik boynubuzğa mingen soñ “Kaya gibi boynumuza bindikten sonra” (Öztürk, 2008: 184) < *boy+un* (Eren, 2020: 73, 74).

Mingen busa boynubuzdan yar yimik “Çıkış ise boynumuzda yara gibi” (Öztürk, 2008: 184) < *boy+un* (Eren, 2020: 73, 74).

Boylulağa boyun çüyürtmas “Boylulara boyun eğdirmez” (Öztürk, 2008: 202) < *boy+un* (Eren, 2020: 73, 74).

Buğalayın boynulum. “Boğa gibi boynulum” (Öztürk, 2008: 202) < *boy+un* (Eren, 2020: 73, 74).

gözen “1. ağaç sansarı, 2. atlar için ağıl” (Pekacar, 2011: 144), *ulan* “1. oğul, erkek evlat, 2. erkek çocuk, oğlan” (Pekacar, 2011: 352) < *ul+an* < oğlan (Eren, 2020: 383), *yalın* “alev” (Pekacar, 2011: 379) < *yal+ın* (Korkmaz, 2019: 138), *yaşın* “yıldırım, şimşek” < *yaş* (Pekacar, 2011: 388).

*Çarhıña **erkinlik** berseñ, dağı da talep eter.* “Vücuduna (nefsine) serbestlik versen daha da ister.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 99) < *erk* (Pekacar, 2011: 122).

*Erni eri bolmasa **erkinlik** şodur.* “Erin eri olmazsa hürriyet odur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 117) < *erk* (Pekacar, 2011: 122).

3.Yer ismi ve eşya, araç, gereç ismi yapar:

özen “nehir, ırmak” (Pekacar, 2011: 226).

*Erkekleri özeği **özen** suvları süzüğü.* “Erkeklerin özü, ırmak sularının süzölmüşü” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 116).

***Özenden** çabaq tutğan avçuday.* “İrmaktan balık tutan avcı gibi” (Öztürk, 2008: 130).

xurcun “heybe, hurç” (Pekacar, 2011: 376).

4.Hayvan ismi yapar:

gözen “1. ağaç sansarı, 2. atlar için ağıl” (Pekacar, 2011: 144).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +In eki

+an, +en biçiminde görölen ek, sadakat ve kuvvetlendirme anlamı verir: *eren* “er, erkek, yiğit” (er “erkek, adam”; *eren kıtkın* “genç kızlar ve genç oğlanlar”), *oğlan* “küçük çocuk, oğlan” (oğul “oğlan, oğul”) (Gabain, 1988, 44)

+un eki, bir örnekte topluluk ismi yapar: *bodun* “boyılar, kabileler, halk” < *bod* “boy, kabile” (Tekin, 2022: 82).

Eraslan’a (2012:100) göre, yalnızca belirli organ adlarında görölen isimden isim yapma ekidir: *alın* (< *al* “ön” + *ı* + *n*) “alın”, *boyun* (< *boy* “boy” + *u* + *n*) “boyun”.

Karahanlı Türkçesinde +In eki

Hacıeminoğlu (2006: 14), önceki örneklerden de yola çıkarak –an, –en ekinin iki ekin birleşmesi olarak görmektedir. İsimden fiil yapan –a, –e eki ile fiilden isim yapan –n ekinin birleşmesiyle meydana geldiğini düşünmektedir. ör: er kelimesinden *er-e-* “erleşmek” şeklinde fiil türetilmiş olup sonra *er-e-n* şekline ulaşılıp yiğit kelimesini oluşturduğuna inanmaktadır.

Harezmi Türkçesi’nde +In eki

Küçük'e (2015: 231) göre, Harezmi Türkçesinde *eren* < *er+en* ve *oğlan* < *oğl+an* kelimelerinde çokluk şekillerinde, *alın* < *al+ın* ve *boyun* < *boy+un* gibi organ adlarının yanında *arkun* < *ark+un* “yavaş yavaş”, *terkin* < *terk+in* “tez, çabuk” kelimelerinde bulunmaktadır.

Kıpçak Türkçesinde +In eki

Karamanlıoğlu (2019: 32), Kıpçak Türkçesinde *eren* < *er+en*, *oğlan* < *oğl+an* kelimelerinde yer aldığı fakat *oğul* sözünün çoğul biçimi *oğlan*'ın da çokluk şekli *oğlanlar*'ın kullanıldığını bildirir. Bunların yanı sıra *ileyin* “ileri” < *ileg* “ön”, *ögle+n* “eylen” sözlerinde +n ekinin kalıplaşmış vasıta hâli olduğunu tahmin etmektedir. ‘*koy*’dan türemiş olan ‘*koyun*’ sözündeki +n ekinin +an, +en ile alakalı olduğunu tahmin etmenin zor olduğuna kanaat getirmektedir.

Çağatay Türkçesinde +In eki

Küçük (2015: 44, 231), *er+en* “eren, yiğit, erkek” ve *oğl+an* “oğlan, erkek evlat” sözcüklerinde görüldüğünü aktarır. Ayrıca *alın*, *ast+ın* (alt, aşağı), *boy+un*, *öğ+in* (başka, başkası), *üstün* (üst, üst taraf) ve *yağ(ı)ın* (omuz) kelimelerinde görüldüğünü bildirir.

Kazak Türkçesinde +In eki

Tamir'e (2007: 441) göre, -añ, -eñ biçimlerinde görülen ek, “ilgi ve benzerlik ifade eder: *qat(ı)añ* < *qat(ı)+añ* “sert, merhametsiz”, *sorañ* < *sor-añ* “kireçli yer”, *beleñ* < *bel+eñ* “sırt”.

Kırgız Türkçesinde +In eki

Kasapoğlu Çengel (2020: 106), ekin Kırgızca'da ünlü uyumuna girerek +aŋ / +eŋ, +oŋ / +öŋ biçimlerinde kullanıldıklarını aktarır. Ek muhtemelen +a- / +e- isimden fiil yapma eki ile -ŋ fiilden isim yapma ekinin birleşmiş şeklidir: *kartaŋ* < *kart+aŋ* “yaşlı, kocamış”, *caşaŋ* < *caş-aŋ* “yeşil, taze (ot hakkında)”, *kezeŋ* < *kez+eŋ* “kez, zaman”, yarık, çatlak (dağ hakkında), *boşoŋ* < *boş+oŋ* “çok gevşek, hafif”, *tüzöŋ* < *tüz+öŋ* “dümdüz yer”.

II.1.1.52. +nek

İşlek olmayan bu ek, taradığımız metinlerde sadece bir örnekte rastlanmıştır.

**tüyne* “bot. tane bağlamış yumurtalık” (Pekacar, 2011: 347).

II.1.1.53. +*qar*

İşlek olmayan bu ek, Kumuk Türkçesinde tek örnekte rastlanmıştır.

qoçqar “koç”, *qoçqar et* “koç eti” (Pekacar, 2011: 266) < *koç* (Toparlı vd, 2019: 152).

II.1.1.54. +*ra*

Clauson, ekin “içinde” anlamı veren bir çekim eki olabileceğini, *içre* “içinde” örneğinde görülüp işlek olmadığını savunur (2017: 124).

iç “iç kısım, boşluk” (Pekacar, 2011: 161) < *içeri*, *içerü*: “içre” (Toparlı vd, 2019: 105).

II.1.1.55. +*rAk*

Frankle’a göre, *-rak*, *-rek* eki, *+re*, *+ra* ile *-q*, *-k* eklerinin birleşmesiyle oluşan ve karşılaştırma anlamı veren bir ektir. Ramsted’in ekin bir şekilde tam olmayan bir üstünlük fikrini belirttiğini ifade eder. Genellikle güneybatı lehçeleri hariç Türk dillerinde kökün sonunda *-ı* sesi türer: *sıyıǵıraq* < *sıyıǵı+raq* (Kklp. T) “oldukça sıvı, akıcı, sıvı, sulu”, *arturaq* < *artu+raq* “daha iyi”, *azraq* < *az+raq* “nadir bulunan” (1948: 85-86).

Yalçın’a göre, sıfatlarda karşılaştırma yapan bir ek olup, Arıkoğlu’ndan aktardığı bilgide *-rak* ekinin işlevine yakın olan Tuva Türkçesinde kullanılan *ārak* ve Hakas Türkçesi’nde kullanılan *arax* kelimelerinden yola çıkılarak Türkçedeki *-rak* karşılaştırma ekiyle *-arak* zarf fiil ekinin bir edattan oluştuğunu, bunun da *ara+ok* ‘tan gelebileceğini bildirir (2018: 184).

Clauson, ekin sıfatlarda karşılaştırma biçimi yaptığını, on beşinci yüzyıla ve belki de biraz daha sonrasına kadar üretkenken daha sonra işlekliğini yitirdiğini belirtmektedir (2017, 126). Ek, Kumuk Türkçesinde aşağıdaki biçimlerde görülür:

+*raq*: *qısǵaraq* “kısarık, kısa, kısaca” < *qısǵa+raq* (Pekacar, 2011: 262).

+rek: *giççirek* “ giççi’den küçültme şekli. 1. daha küçük, daha ufak, ufarak, 2. yaşça daha küçük” < *giççi+rek* (Pekacar, 2011: 137).

Kumuk Türkçesinde *+raq*, *+req* eki kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *gısğaraq* “kısarık, kısa, kısaca” < *qısğa+raq* (Pekacar, 2011: 262).

Kumuk Türkçesinde *+raq*, *+req* eki düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *giççirek* “giççi’den küçültme şekli. 1. daha küçük, daha ufak, ufarak, 2. yaşça daha küçük” < *giççi+rek* (Pekacar, 2011: 137), *opuraq* “elbise, giysi, giyecek < *opu+raq*. (Pekacar, 2011: 215)

Ekin işlevleri

1. Benzerlik ismi ve karşılaştırma ismi yapar:

alaşaraq “alçak, düşük, alçakça” (Pekacar, 2007: 967) < *alaşa* (Pekacar, 2011: 29), *giççirek* “ giççi’den küçültme şekli. 1. daha küçük, daha ufak, ufarak, 2. yaşça daha küçük” < *giççi+rek* (Pekacar, 2011: 137), *gısğaraq* “kısarık, kısa, kısaca” < *qısğa+raq* (Pekacar, 2011: 262).

2. Durum bildiren zarflar yapar:

astaraq “Far. sessizce, gürültüsüzce, yavaşça, yavaştan, usulca, yavaş, ağır, sessiz, uslu, ihtiyatlı” < *Far. asta+raq* (Pekacar, 2011: 44).

Astaraq söylep *qara yamanğa*. “Yavaşça söyleyip bak kötüye” (Öztürk, 2008: 114) < *Far. asta+raq* (Pekacar, 2011: 44).

3. Eşya, araç, gereç ismi yapar:

cıncıraq “topaç” (Pekacar, 2011: 91) < *cıncı+raq* (Baykoca, 1998: 63), *çüpürek* “paçavra, çaput”, *çüpürek* baş “beyinsiz, et kafalı, ahmak kadınlar hak.” (Pekacar, 2011: 108) < *çöp+rek* “bez parçası, paçavra” (Küçük, 2015: 245,249), *opuraq* “elbise, giysi, giyecek < *opu+raq* (Pekacar, 2011: 215).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +rAk eki

Eraslan, ekin kuvvetlendirme eki olup daha çok sıfat ve zarflara getirildiğini açıklar: *artukrak* (< *artuk* + *rak*) “çok fazla, mükemmel”, *aşnurak* (< *aşnu* + *rak*) “daha önce, çok önce”, *küçlügrek* (< *küçlüg* + *rek*) “çok güçlü, daha güçlü”, *öküşrek* (< *öküş* + *rek*) “pek çok” (Eraslan, 2012: 101).

Karahanlı Türkçesinde +rAk eki

Küçük'e (2015: 245) göre, işlek bir ek olup yeni kelimeler türettiği görülür: *aşağarak* < *aşağa+rağ* “en bayağı, en kötü”, *azrak* < *az+rağ* (daha az), *bedürek* < *bedük+rek* (daha büyük, en büyük), *edgürek* < *edgü+rek* (daha iyi), *kerimrek* < *kerim+rek* (daha cömert, çok cömert) gibi pekiştirme adları türetir. Bu dönemde ek, Arapça ve Farsçadan giren yabancı kelimelere de getirilir: *çöprek* < *çöp+rek* “bez parçası, paçavra”.

Harezm Türkçesinde +rAk eki

Küçük (2015: 245), ekin işlek olduğunu, sıfatların sonuna eklenerek üstünlük anlamı kattığını bildirir. Ayrıca karşılaştırma yaptığını kalınlık-incelik durumuna göre iki şeklinin görüldüğüne değinir: *‘alim+rek* < *‘alim+rek* (çok bilen, çok bilgili), *astınrak* “daha aşağı, daha az < + *astın*”, *burunrak* < *burun+rağ* (en öndeki, en önceki, daha önde olan), *cüvanmerdrağ* < *cüvanmerd+rağ* (daha cömert, daha eli açık).

Kıpçak Türkçesinde +rAk eki

Öner'e göre, vasıf adlarının karşılaştırılmasında kullanılan ek, eski Türkçe döneminde *+rak*, *+rek* şeklinde idi. (*artukrak* < *artuk+rağ*, *öngrerek* < *öngre+rek*, *yagukrak* < *yaguk+rak*, , *yigrek* < *yig+rek*). Bu dönemden sonraki lehçelerde, aynı biçimde devam etmiştir. Kıpçak Türkçesinde, *+rağ/ +rek* (*kiçirek* < *kiçi+rek*, *ulurak* < *ulu+rak*, *yazuçırak* < *yazuçı+rak*, *bilgerek* < *bilge+rek*, *kattırak* < *kattı+rak*, *yakşıçarak* < *yakşıça+rak*, *yamançarak* < *yamança+rak*) (2013: 50).

Çağatay Türkçesinde +rAk eki

Eckman, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* adlı eserinin “Küçük Çağatay Grameri” kısmında, *+raq / +req* eki bölümünde, ekten karşılaştırma, orta derece (gradus comparativus) eki olarak bahsetmektedir: *azraq* < *az+raq* “daha az”, *kiçigrek* < *kiçig+rek* “daha küçük”, *köprek* < *köp+rek* “daha çok”, *savugraq* < *savug+raq* “daha soğuk” (1996: 121).

Kazak Türkçesinde +rAk eki

Tamir (2007: 439), ekin “sıfatların kıyaslı biçimlerini yaptığını”, “daha fazla olma” ifade ettiğini dile getirir: *naqtıraq* < *naqtı+raq* “daha keskin”, *kişirek* < *kişi+rek* “daha küçük”, *ülkenirek* < *ülken-i-rek* “daha büyük”, *uzınıraq* < *uzın+ıraq* “daha uzun”.

Kırgız Türkçesinde +rAk eki

Kasapoğlu Çengel, ekin tarihî yazı dillerinde *+raq/ +rek* biçiminde olduğunu Kırgız Türkçesinde ise uzun ünlülü olduğunu bildirir. Ünlüyle biten isimlere *+raak / +reek, +rook/ +röök*, ünsüzle biten isimlere ise */ı/, /i/, /u/ ve /ü/* bağlama ünlülerinden birini alarak eklendiğini belirtir. Ekin sıfatlara gelerek karşılaştırma ve dereceleme bildirdiğinden söz etmektedir: *cakşıraak < cakşı-raak* “daha iyi”, *tattuuraak < tattuu-raak* “daha tatlı”, *muzduuraak < muzduu-raak* “daha buzlu”, *ıçkereek < ıçke+reek* “daha ince”, *küçtüüröök < küçtüü+röök* “daha güçlü”, *caşılıraak < caşıl+ıraak* “daha yeşil”, *köpüröök < köp+üröök* “daha çok” (2020: 117-118).

II.1.1.56. +sak

+sAk eki, addan “istek” bildiren fiil yapma *+sa* ekiyle, fiilden ad ve sıfat türeten *-k* ekinin kaynaşmasından oluşan birleşik bir ektir (Korkmaz, 2019: 139). Kumuk Türkçesinde ekin sadece kalın *+saq* biçimi vardır:

**bawursaq* “işkembe” *< bawur* “karaciğer” (Pekacar, 2011: 66) *< bağır* “ciğer” (Toparlı vd, 2019: 21).

qursaq “karın” (Pekacar, 2011: 272) *< kur+sak* (Korkmaz, 2019: 139).

Erini zurnayı soğula, qatınıni kursağı kıçıra. “Erinin zurnası çalınır, kadınının karnı guruldar” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 116) *< kur+sak* (Korkmaz, 2019: 139).

**qurumsaq* “küfür. alçak herif, alçak, namussuz, hergele” (Pekacar, 2011: 273) *< kurumsak* “pezevenk, deyyus” (YTS, 149) *< kurum* “büyüklenme, azamet” (TDK, 1994: 487).

Yeşsiz qurumsaq busa. “Susmaz gürültülüyse” (Öztürk, 2008: 79) *< kurumsak* “pezevenk, deyyus” (YTS, 149) *< kurum* “büyüklenme, azamet” (TDK, 1994: 487).

II.1.1.57. +sıq

-dek, -lek, -sek, isimleri gibi *-si-* isimden fiillerine gelmiş düşmeli *-ik* ekinin meydana getirdiği benzerlik sıfatlarından kopmuş ve doğrudan doğruya isimlere gelmiş eski bir ektir (Banguoğlu, 2019: 201). Kumuk Türkçesinde ekin tek örneğine rastlanmıştır olup işlek bir ek değildir.

**tımrısıq* “etli” (Pekacar, 2011: 332) *< tımur+sıq*.

II.1.1.58. +sIz

Akavoviç'e göre çağdaş ve eski Türk dillerinde +sIz eki Kumuk Türkçesinde en eski yapım eklerinden biridir. Anlamına göre +Iı ekinin tersidir. Ek, en üretken eklerden olup isimlerden, sıfat-fiillerden, zamirlerden şu türevleri oluşturur: *adamsız* < *adam*+sIz “köksüz, insansız” (Azerb.), *adamsız* < *adam*+sIz, (Kırgız.). ‘adam’ sözü Arapçadan Türk dillerine geçmiştir; *arkasız* < *arka*+sIz “desteğe sahip değil” *arka* “geri, destek, evlenmek” (Azerb). *busuz* < *bu*+suz) < *bu(n)suz* “onsuz, aksi halde” (Azerb. “onsuz” (2002: 38). Ek, Kumuk Türkçesinde dört biçimde görülür:

+sIz: *mazasız* “1. tatsız, lezzetsiz, 2. neşesiz, keyifsiz” < *Far. maza*+sIz (Pekacar, 2011: 197).

+sIz: *mesepsiz* “vicdansız, namussuz, utanmaz, küstah” < *Ar. mesepe*+sIz (Pekacar, 2011: 198).

+suz: *ayawsuz* “gaddar, acımasız” < *ayaw* “aman, merhamet, acıma” < *ayaw*+suz (Pekacar, 2011: 51, 52).

+süz: *pisirewsüz* “1.saygısız, 2. kayıtsız, aldırmaz” < *pisirew* “yüze gülme, yılışkanlık” < *pisirew*+süz (Pekacar, 2011: 233).

Ek, kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *ayawsuz* “gaddar, acımasız” < *ayaw* “aman, merhamet, acıma” < *ayaw*+suz (Pekacar, 2011: 52), *Ar. mesepe*+sIz “vicdansız, namussuz, utanmaz, küstah” (Pekacar, 2011: 198).

+sIz eki, düzlük- yuvarlaklık uyumuna tabi değildir: *ayawsuz* “gaddar, acımasız” < *ayaw*+suz (Pekacar, 2011: 52), *sorğusuz* < *sorğu*+suz (Pekacar, 2011: 299).

Ekin işlevleri

1.Olumsuz alışkanlık, huy ve karakter bildiren isimler yapar:

ayaw+suz “gaddar, acımasız” (Pekacar, 2011: 52).

Ayavsuz çok berme mal gerek “Düşüncesiz çok vermeye mal gerek” (Öztürk, 2008: 98) < *ayaw*+suz (Pekacar, 2011: 51, 52).

adilsiz < *Ar. adil+siz* “haksız” (Pekacar, 2011: 25,26), *mazasız* < *maza+siz* “1. tatsız, lezzetsiz, 2. neşesiz, keyifsiz” (Pekacar, 2011: 197), *asilsiz* < *Ar. asıl+siz* (Pekacar, 2011: 43).

Asilsiz, atğa minse atasın da tanımas. “Asaletsiz, ata binse atasını da tanımaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 55).

Asilsızğa dos bolma. “Soysuzla dost olma.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 56).

mesepsiz < *Ar. mesep+siz* “vicdansız, namussuz, utanmaz, küstah” (Pekacar, 2011: 198), *paydasız* < *Ar. payda+siz* “faydasız, boş, nafile, beyhude” (Pekacar, 2011: 230), *pisirewsüz* < *pisirew+süz* “1. saygısız, 2. kayıtsız, aldırma” (Pekacar, 2011: 233), *qalipsiz* < *Ar. qalip+siz* “1. biçimsiz, kalıpsız, 2. *mec. küfür.* utanmaz, hayasız, perdesi yırtık” (Pekacar, 2011: 243), *qılıqsız* < *qılıq+siz* “ahlaksız” (Pekacar, 2011: 260)

Tiyyisizden gelip bizge söz tiyse “Boşboğazdan gelip bize söz değse” (Öztürk, 2008: 122) < *tiyış+siz* (Pekacar, 2011: 36).

2. Nitelik ve durum bildiren isim yapar:

Añlawsuz “anlayışsız, kalın kafalı” < *añlaw+suz* (Pekacar, 2011: 36).

arsarsız “korkusuz” < *arsar+siz* (Pekacar, 2011: 40).

Arsarsız gişi accalsız öler. “Korkusuz kişi ecelsiz ölür.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 54) < *arsar+siz* (Pekacar, 2011: 40).

dığıcarsız “son derece fakir” < *dığıcar+siz* (Pekacar, 2011: 113), *gişisiz* “1. ıssız, تنها; gişisiz oram “ıssız sokak” 2. kimi kimsesi olmayan” < *gişi+siz* (Pekacar, 2011: 138), *kepsiz* “keyifsiz” < *Ar. kep+siz* (Pekacar, 2011: 177), *pakarsız* “özensiz, ihmalkar” < *Ar. pakar+siz* (Pekacar, 2011: 227), *tariqsız* “gereksiz, lüzumsuz, faydasız” < *tariq+siz* (Pekacar, 2011: 323), *zaralsız* “zararsız” < *Ar. zaral+siz* (Pekacar, 2011: 406), *çaqsız* “vakitsiz, münasebetsiz olarak” < *çaq+siz* (Pekacar, 2011: 98), *hawqatsız* “bitap, bitkin” < *Ar. hawqat+siz* (Pekacar, 2011: 155), *ölçewsüz* “1. ritimsiz, ahenksiz, düzensiz, 2. ölçüsüz, ölçüsü olmayan, 3. *mec.* oldukça, oldukça güçlü, aşırı” < *ölçew+süz* (Pekacar, 2011: 222), *udareniyasız* “vurgusuz, vurgusu olmayan” < *Rus. udareniya* (Pekacar, 2011: 352), *zakonsuz* “kanunsuz” < *Rus. zakon* (Pekacar, 2011: 405).

Adilsiz yurtta accalsız öler. “Adaletsiz yurttan ecelsiz ölünür.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 41) < *adil+siz* (Pekacar, 2011: 25, 26).

Ayıpsız dos izlegen dossus kalır. “Ayıpsız dost arayan dostsuz kalır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 69) < *ayıp+sız* (Pekacar, 2011: 52).

Bir *hökünçsüz* ölüm bolmas. “Bir pişmanlıksız ölüm olmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 86) < *hökünç* (Pekacar, 2011: 158).

3.Somut ve soyut isim yapar:

üzürsüz < *üzürü+süz* “1. lüzumsuz, gereksiz, gerekli olmayan, 2. affedilmez, bağışlanmaz, mazur görülemez, 3. özür sayılmaz, mazeret sayılmaz, mazeretsiz, özürsüz” (Pekacar, 2011: 362), *inamsız* “güvenilmez, şüpheli” (Pekacar, 2011: 163) < *inam+sız* (Pekacar, 2011: 163) < Ar. *inam* (Devellioğlu, 2000: 435).

Tengsiziñ bulan görüşme, görüşgen soñ öbüşme. (Dengin olmayanla görüşme, görüşünce öpüşme.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 230) < *teñ+siz* (Pekacar, 2011: 329, 330).

Tengsiziñ bulan görüşme, görüşgen soñ yığılma. (Dengin olmayanla görüşme, görüştükten sonra yıkılma.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 230) < *teñ+siz* (Pekacar, 2011: 329, 330).

Añlavsuznu yiberip, tıñlay barğan artından. (Anlayıssızı gönderip kendi gider ardından.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 52).

Dünyanı çetim işi *añlavsuzğa* söz aňlatmaqdır. (Dünyanın çetin işi anlamayana söz anlatmaktır.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 107) < *añlaw+suz* (Pekacar, 2011: 36).

Tatıvsuzluq taymasa (Geçimsizlik gitmese) (Öztürk, 2008: 78) < *tatıw+suz* (Pekacar, 2011: 325).

4.Yoksunluk bildiren isim yapar:

purmansız < Ar. *purman+sız* “izinsiz, müsaadesiz” (Pekacar, 2011: 238), *wa'dasız* < Ar. *wa'da+sız* “vaatsiz, anlaşmasız” (Pekacar, 2011: 365).

Artık atı maqtalmaq bir, birde *talaysızlık*. (Adın fazla övülmesi, her defasında talihsizlik.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 55) < *talay+sız* (Pekacar, 2011: 319).

Barmağım hıyar deseñ, *edepsiz* tuz alıp çabar. (Parmağım hıyar desen, edepsiz tuz alıp koşar.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 77) < Ar. *edep+siz* (Pekacar, 2011: 117).

Bilimsizlik gözleri baylangandan da yaman. (Bilgisizlik gözlerin bağlanmasından da yaman.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 85) < *bilim+siz* (Pekacar, 2011: 73).

Çarasızğa bir manat da akça. (Çaresize bir kuş da akçe.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 99) < *Far. çara+siz* (Pekacar, 2011: 98).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +sIz eki

Gabain, -sIz ekinin yokluk bildirdiğini belirtir: *yazuksuz* “günahsız” (*yazuk* “günah, suç”), *ağısız* “değersiz, malsız” (*ağı* “hazine, mal”), *ilkisiz* “ezeli, başlangıcı olmayan” (*ilk* “ilk” ve iyelik eki) (1988: 48).

Tekin (2022: 83), +sIz, +suz ekinin yokluk sıfatları türeten ek olduğunu dile getirir: *aşsız* “yiyeceksiz, yemeksiz” < *āş* “yiyecek, yemek”, *tons(ı)z* “giyeceksiz, fakir”, < *tōn* “üst giyimi”, *subsuz* < *sub+suz* “susuz”.

Karahanlı Türkçesinde +sIz eki

Hacıeminoğlu’na (2006: 15) göre, Türk dilinin her devresinde karşımıza çıkan bu ek olumlu sıfat yapım ekinin (+lı/+li; +lıg/+lig) olumsuz şeklini meydana getirir. Ayrıca ekin yuvarlak ünlülü kelimelerde +su/ +sü şeklinde olduğunu bildirir: *başsız* < *baş+siz* “başsız, önsüz, uçsuz”, *biligsiz* < *bilig+siz* “biligsiz, hikmetsiz”, *keçiksiz* < *keçik+siz* “köprüsüz, geçitsiz”.

Harezmi Türkçesi’nde +sIz eki

Ekin, Harezmi Türkçesinde, olumsuzluk bildiren sözcükler türettiğini belirten Küçük (2015: 264), ekin çok kullanıldığını ve bu dönemde düzlük-yuvarlaklık; incelik-kalınlık uyumuna bağlı olarak ekin dört şekilli olduğuna dikkat çekmektedir: *arusuz* < *aru+suz* (temiz olmayan, pis, murdar, necis), *çibinsiz* < *çibin+siz* “sineksiz, arısız”, *yalavaçsız* < *yalavaç+siz* gibi. Bunun yanında Harezmi Türkçesinde ekin vasıta durum eki ile birleşerek *cansızın* < *can+sızın*, *kılavuzsuzun* < *kılavuz+suzun* şekillerinde de görüldüğünü ifade etmektedir.

Kıpçak Türkçesinde +sIz eki

İsimlerden olumsuz sıfat yapmakta kullanıldığını, Arapça “*bilâ*” karşılığı olarak gösterilip olumsuz yapan beş “alametten” biri olarak zikredildiğini belirten Karamanlıoğlu, birkaç örnekte ses uyumuna tabi olarak ünlüsünün yuvarlaklaştığı ve bu şeklin +lık ekinde olduğu gibi, gene aynı eserlerde, nadiren uyuma aykırı olarak

kullanıldığına dikkat çekmektedir: *arıksuz* < *arık+suz* ‘pis’, *kımatsız* < *kımat+sız* ‘çok kıymetli, paha biçilemeyen’, *körksüz* < *körk+siz* ‘çirkin’, *kıtsız* < *kut+sız* ‘uğursuz’, *tilsüz* < *til+süz* ‘dilsiz’, *tüksüz* < *tük+süz* ‘tüysüz, tıraşlı’ (Karamanlıoğlu, 2019: 33).

Çağatay Türkçesinde +sIz eki

Ekin olumsuzluk bildirdiğini belirten Eckmann, şu örnekleri gösterir: *kücsüz* “zayıf, güçsüz” *küç* “güç”, *sansız* “sayısız” *san* “sayı”, *yağinsız* “yağışsız” *yağın* “yağış” (2013: 50).

Kazak Türkçesinde +sIz eki

Tamir (2007: 439), *Türk Lehçeleri Grameri* adlı eserde Kazak Türkçesindeki +sız ekinin sahip olmama, var olmama, bulunmama ifade ettiğini, olumsuz manalı sıfatlar türettiğini belirtir: *bultsız* < *bult+sız* “bulutsuz”, *dawsız* < *daw+sız* “dâvâsız, tartışmasız”, *bilimsiz* < *bilim+siz* “bilgisiz”, *sözsiz* < *söz+siz* “şüphesiz, kesin”.

Kırgız Türkçesinde +sIz eki

Kasapoğlu Çengel’e (2020: 118) göre, +Lı ekinin olumsuzu olan ek, Kırgız Türkçesinde +sız/+siz, +suz/+süz şeklinde hem damak hem de dudak uyumuna bağlı olarak kullanılır. Bir nesnenin yokluğunu bildirir: *malsız* < *mal+sız* “hayvansız”, *caysız* < *cay+sız* “yersiz”, *acalsız* < *acal+sız* “ölümsüz”, *acarsız* < *acar+sız* “dermansız, gevşek”; Tabanın anlamına bağlı olarak çokluk ve bolluk ifade eden vasıf isimleri yapar: *sansız* < *san+sız* “sayısız”, *ebegeysiz* < *ebegey+siz* “pek çok, aşırı”, *esepsiz* < *Ar. esep-siz* “hesapsız, sayısız”.

II.1.1.59. +suw

Tek şekli olan ek işlek değildir. Durum zarfı olarak da kullanılabilen sıfatlar türetir (Pekacar, 2007: 968). Derece bildiren sıfat ve isimler yapan ek, muhtemelen Moğolca, isimlere kuvvetlendirme görevi katan +msuy ekinin +msuy > +suy > +suw biçiminde Kumuk Türkçesinde geliştiği görülür (Baykoca, 1998: 64). +suw eki, tespitlerimize göre Kumuk Türkçesine özgü bir ek olup diğer Türk lehçelerinde görülmez.

atirsuw “çok güzel koku” (Baykoca, 1998: 64) < *Ar. atir* “1.güzel koku, ıtır, hoş koku, 2.parfüm, esans” (Pekacar, 2011: 46), *bazıqsuw* “çok kalın, şişman” (Baykoca, 1998: 64) < *bazıq* “kalın, şişkin” (Pekacar, 2011: 68), *günesuw* “civa” (Pekacar, 2011:

147) < *güne+suw* (Baykoca, 1998: 64), *öktemsüw* “gururlu, kurumlu, çalımlı, kibirli, mağrur” < *öktem+suw* (Pekacar, 2011: 222), *salqınsu* “hevessiz, istemeye istemeye, isteksizce, soğuk bir şekilde, soğuk bir eda ile” < *salqın* “serinlik, serin” (Pekacar, 2011: 285) < *salqın+suv* (2019: 522), *üstdensu* “1.üzerinde durmaksızın, sathi olarak, üstünkörü, gelişigüzel 2.kibirli, mağrur, burnu büyük, kibirle” (Pekacar, 2011: 360) < *üstden+suv* (Buran ve Alkaya, 2019: 522).

II.1.1.60. +İş

Nadir kullanılan addan ad yapma eki olup, renk isimlerine getirildiğinde sıfat teşkil etmektedir (Eraslan, 2012, 102).

ödüş, bağış, ba:ş, kökiş (çok nadir kullanılır) (Clauson, 1972: XLII).

**bağış* “gr kip” (Pekacar, 2011: 57) < *bağ* “bağ, ip” (Toparlı vd, 2019: 21) < *bağ+ış, baş* “1. baş, kafa, kelle, 2. başkan, reis, şef, 3. baş, asıl” (Pekacar, 2011: 63) < *ba:ş* (Clausen, 1972: XLII).

II.1.1.61. +şilt

Renk isimlerine gelip o renge benzerlik, yakınlık anlamı katan ekin sadece kalın ünlülü şekli vardır (Pekacar, 2007: 968). *aqşilt* “beyazımsı, beyazımtırak, beyaza çalan” < *aq+şilt* (Pekacar, 2011: 37).

Ek ince sıradan kelimelere geldiğinde ünlü uyumunu bozar: *gökşilt* “mavimsi,” < *gök+şilt* (Pekacar, 2011: 139).

II.1.1.62. +şumal

+*şilt* ekinin görev ve anlamını taşıyan bu ekin de tek biçimi bulunmaktadır (Pekacar, 2007: 968). *aqşumal* “beyazımsı” < *aq+şumal* (Pekacar, 2011: 37).

Ek ince sıradan kelimelere geldiğinde ünlü uyumunu bozar: *gökşumal* “mavimsi, mavımtırak; yeşilimsi, yeşilımtırak” < *gök+şumal* (Pekacar, 2011: 139).

II.1.1.63. +tış

İşlek olmayan ekin Kumuk Türkçesinde kullanımı azdır.

**qırtış* “sathi, yüzeysel, derin olmayan” < *qırt*+ı_ş; *qırtış yara tiymek* “hafif yara almak” (Pekacar, 2011: 261).

II.1.1.64. +üldür

Kumuk Türkçesinde tek örneğine rastlanmıştır. İşlek değildir. Renk ismine gelerek o renge benzer anlamı katmaktadır.

**gögüldür* < *gög*+*üldür* “1. mavimsi, mavimtırak, 2. yeşilimsi, 3. gri, kül rengi, 4. mavimsi kır renkte” (Pekacar, 2011: 139).

II.1.1.65. +w

Sayı isimlerine gelen ek topluluk anlamı katar (Koç ve Doğan, 2022: 241). İnsan ve hayvan isimlerine gelerek küçültme ve sevgi anlamları katar, tek şekilli bir ektir (Pekacar, 2007: 968).

ağaw “1. yaşça büyük olan erkeklere saygılı hitap amca, dayı, 2. erkek öz. is. Agav” < *ağa*+*w* (Pekacar, 2011: 27).

Anaŋ ölse ataŋ ağavdur. “Anan ölse atan ağadır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 50) < *ağa*+*w* (Pekacar, 2011: 27).

altaw “altı kişi” < *altı*+*aw* < *altØ*+*aw* (Pekacar, 2011: 33), *anaw* “1.çabuk anlamak, 2.kadın özel isim” (Pekacar, 2011: 35) < *ana*+*w* (Pekacar, 2007: 968), *apaw* “nine” < *apa*+*w* (Pekacar, 2011: 36), *birew* “biri, birisi” (Pekacar, 2011: 75).

Birev-birevge aççı da dur, tatlı de. “Biri, birine acıdır da tatlıdır da” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 88) < *bir*+*ew* (Pekacar, 2011: 74, 75).

dörtew “dört kişi, dörder” < *dört*+*ew* (Pekacar, 2011: 115), *ekew* “sayı is. iki kişi, ikisi” < *ek(i)Ø* < *eke*+*w* (Pekacar, 2011: 118), **güçew* “tıp kolit” < *güç*+*ew* (Pekacar, 2011: 145), *yama*+*w* (Pekacar, 2011: 380) < **yama(w)* kelimesi hem isim kökü hem de fiil kökü olduğundan ortak köktür.

Yamavlu *qara çepgen giysem de*. “Yamalı kara cepken giysem de” (Öztürk, 2008: 124) < *yama*+*w* (Pekacar, 2011: 380).

Yav’yorme de *yolavçuğa* azıktır. (Direksiyon da yolcuya azıktır.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 266) < *yol*+*aw* (Pekacar, 2011: 397).

Yılkıçı kırdan, yıravçu- üyde. “Yılkıçı kırdan, şarkıcı evde” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 272) < *yır*+*aw* (Pekacar, 2011: 395,396).

Ağuvlar *çaynap uv da içdik* “Ağular çiyneyip zehir de içtik” (Öztürk, 2008: 146) (Öztürk, 2008: 146) < *ağu* (Pekacar, 2011: 27).

Ağuvlar *aççı uv güçlü* “Ağular acı zehir güçlü” (Öztürk, 2008: 146) < *ağu* (Pekacar, 2011: 27).

Haqlaşma dazuvu yok, paqarlı yazuvu yok. “Paylaşmanın sınırı yok, düzenin yazısı yok” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 139) < *dazu* (Pekacar, 2011: 111).

Yırav *toydan, molla yasdan süyüner*. “Şarkıcı düğünden, molla yasdan sevinir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 273) < *yır*+*aw* (Pekacar, 2011: 395, 396).

II.1.1.66. +y

Akrabalık isimlerine gelerek saygı ve sevgi ifadesi katan ek, küçültme görevinde kelimeler türetir (Buran ve Alkaya, 2019: 522).

abay-apay “nine, büyük anne” < *aba*+*y* ~ *apa*+*y* (Pekacar, 2011: 21, 36).

Abay urgan avurtmas (Ninenin vurduğu ağrıtmaz) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 37) < *aba*+*y* ~ *apa*+*y* (Pekacar, 2011: 21, 36).

ağay “1. büyük erkek kardeşe veya yaşça büyük başka erkeklere saygılı hitap ağabey, amca, 2. erkek öz. is. Ağay” < *ağa*+*y* (Pekacar, 2011: 27).

Ağay da *gağay* da yimikler. (Ağabey baba gibiler.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 42) < *ağa*+*y* (Pekacar, 2011: 27).

anay “anne” < *ana*+*y* (Pekacar, 2011: 34,35), *aqay* “ağa” < *a(ğ)a*+*y* (Pekacar, 2011: 26, 37).

Anay desem ananay (Ana desem ananay) (Öztürk, 2008: 50) < *ana*+*y* (Pekacar, 2011: 34, 35).

II.1.1.67. +(X)z

Eraslan’a göre işlekliğini kaybeden ve ikilik ya da çokluk ifadeli gövdeler türeten isimden isim yapan ektir (2012: 103).

biz “*şahıs zamiri. biz*” (Pekacar, 2011: 77) < *bi+z* (Küçük, 2015: 277).

Ot yalınday qaynay bizin qanıbiz “Ateş alevi gibi kaynar bizim kanımız” (Öztürk, 2008: 132) < *bi+z* (Küçük, 2015: 277).

Anadaşlar haray çetde biz dertde “Kız kardeşler çığlık figanda biz dertte” (Öztürk, 2008: 150) < *bi+z* (Küçük, 2015: 277).

Bizden salam bolsun Abdulmanapğa “Bizden selam olsun Abdülmanap’a” (Öztürk, 2008: 170) < *bi+z* (Küçük, 2015: 277).

egiz “ikiz”, *egizler* yimik yaşlar “ikiz gibi çocuklar” < *eki+z* (Pekacar, 2011: 117, 118).

Gelme başlasa egiz-egiz getme başlasa segiz segiz. “Gelmeye başlasa ikişer ikişer, gitmeye başlasa sekizer sekizer” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 124) < *eki+z* (Pekacar, 2011: 117, 118).

Uruçunu antı da, sayaknı kantı da egizler. “Hırsızın andı da serserinin bağı da birdir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 243) < *eki+z* (Pekacar, 2011: 117, 118).

Eğiz eki kuş yürek “İkiz iki kuş yürek (Öztürk, 2008: 216) < *eki+z* (Pekacar, 2011: 117, 118).

göz “anat. göz” (Pekacar, 2011: 142) < *köz* (Eraslan, 2012: 103) < *köz =göz < kör-* (Küçük, 2015: 277).

Oylap oylap qara gözden qan töğüp “Düşüne düşünə kara gözden kan döküp” (Öztürk, 2008: 130) < *köz* (Eraslan, 2012: 103) < *köz =göz < kör-* (Küçük, 2015: 277).

Didarlar tizge, tiz gözge “Didarlar dize, diz göze” (Öztürk, 2008: 166) < *tiz* (Eraslan, 2012: 103), < *köz* (Eraslan, 2012:103) < *köz =göz < kör-* (Küçük, 2015: 277).

müyüz “boynuz” (Pekacar, 2011: 204) < *mühüz ~ miñiz~ müyüz* (boynuz < beñi) (Küçük, 2015: 277), *tiz* “bk. tobuq” (Pekacar, 2011: 336) < *tiz* (Eraslan, 2012: 103), *yañız* “1. yalnız, tek, yalnız yalnız, 2. ancak, sadece, sırf” (Pekacar, 2011: 383) < *yal[an=Ø]guz* (Küçük, 2015: 277).

Yalnız *görüp taşlama* “Yalnız görüp taşlama” (Öztürk, 2008: 87) < *yal[an=Ø]guz* (Küçük, 2015: 277).

Yabularda yalnız biri yoluqsa “Zayıflardan yalnız biri rastlasa” (Öztürk, 2008: 168) < *yal[an=Ø]guz* (Küçük, 2015: 277).

Yavğa yalnız bir özü “Düşmana karşı bir kendi” (Öztürk, 2008: 203) < *yal[an=Ø]guz* (Küçük, 2015: 277).

İsimden İsim Yapma Ekleri Konusunda Değerlendirme

İsimden isim yapım ekleri, isim kök ve gövdelerinden başka isimler yapmak için kullanılan eklerdir. Ekler alfabetik olarak sıralanmıştır. Yapım ekleri isim ve fiil kök ve gövdelerine getirilmektedir. Onlarla ilgili yer, meslek, topluluk vasıf, bağlılık, aitlik vb. nesneler ifade ederler. Kökten türeyen kelimeler kök anlamını koruyan, kökle ilgili kelimelerdir. Kumuk Türkçesindeki isimden isim yapım ekleri, Türk dilinin diğer lehçelerindeki İİYE ile ses benzerliği olduğu gibi ses farklılığının da olduğu görülmektedir. Ünlü ve ünsüz uyumlarına uyum sağlayıp sağlamadıkları incelenmiş çoğunlukla uydukları gözlemlenmiştir. Eklerin incelik-kalınlık ve düzlük- yuvarlaklık uyumlarına uyup uymadığı incelenmiştir. Eklerin çağdaş ve tarihî Türk lehçeleriyle karşılaştırması yapılmıştır. Eklerin işlevleri, görevleri üzerinde durulmuştur. Kumuk Türkçesinde isimden isim yapım ekleri yaklaşık 67 (altmış yedi) ekten oluşmaktadır. İsimden isim yapan ekler şunlardır:

Tablo 1. Kumuk Türkçesinde isimden isim yapım ekleri

<i>isimden isim yapım ekleri</i>	<i>isimden isim yapım ekleri</i>
+A (+a, +e)	+Kİ (+ki, +gi, +ğı, +gu, +gü, +dagi, degi)
+Aç (+aç, +eç)	+lAQ(+lak, +lek)
+ağay	+lama
+aq (+q, +aq)	+lAp(+lap, +lep)
+An	+lAy(+lay, +ley)
+(ş)Ar, +(ş)Er	+lAyIn (+layın, +leyin)
+az	+II
+çA (+ça, +çe)	+II +II

+çAk	+ll(+h, +li, +l ^ü , +lu)
+çakı	+llk (+h ^q , +lik, +lu ^q , +l ^{ük})
+çI	+mAç
+çlk	+maq
+(X)ç	+man
+çAn	+mIş
+çıl	+muq
+çIn	+(I)nçI
+dak	+In (+in, +in, +un, + ^{ün} , +an, +en)
+Dem	+nek
+den	+qar
+dAş	+ra
+dUrUk	+rAk (+raq, rek)
+dUz	+sak
+eş	+sıq
+gA	+sIz (+sız, +siz, +suz, +s ^{üz})
+ğaç	+suw
+ĞAk	+Iş
+GAn	+şılt
+ğay	+şumal
+gArI (+garı, +geri)	+tış
+GI (+gı, +gi, +gu, +g ^ü)	+öldür
+gIl	+w
+gılt	+y
+QIn	+(X)z
+(X)K	

II.1.2. İsimden Fiil Yapım Ekleri

Ekler yardımıyla diğer kelime türlerinden fiil türetme, Kumuk Türkçesinde çok gelişmiştir. Fiil yapım ekleri işlek, az işlek ve işlek olmayan ekler biçiminde kendini gösterir. Çağdaş Kumuk Türkçesinde en işlek fiil yapma ekinin *+la-*, *+le-* olduğu görülmektedir. Kumuk Türkçesinde kullanılan diğer yapım ekleri, diğer Türk lehçelerinde de olduğu gibi az çok eskimiştir (Bammatov, 1969: 234).

II.1.2.1. +A-

+a-, *+e-* eki işlek değildir. Bu ekle türetilmiş fiiller tek tip anlama sahip değildirler. *+a-*, *+e-* ile kurulan türevler *+la-*, *+le-* ile kurulanlarla aynı şartlarda ortaya çıkmış ve aynı işleve sahiptirler. *+a-*, *+e-* ekiyle kurulmuş fiiller isme ne olduğunu ve ismin nasıl tesir ettiğini ifade ederler. Bu ek ile türemiş fiillerin bazıları türedikleri isimlerle ilgili bir anlam taşırlarken bazıları da farklı anlam taşırlar: *at+a-*, *boş+a-*, *yaş+a-*, *yaz+a-*, *tün+e-*, *kış+a-* (İshaki, 1933: 18).

aşamaq “yemek yemek” < *aş+a-maq* (Pekacar, 2011: 44).

Adamı bir kap tuz *aşamay* tanıma kıyın. “Adamı bir kap tuz yemeden tanımak zor” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 41) < *aş+a-maq* (Pekacar, 2011: 44).

boşamaq “boşalmak” < *boş+a-maq* (Pekacar, 2011: 79).

oynamaq “oynamak, eğlenmek” < *oyun+a-maq* (Pekacar, 2011: 219).

İgit ne at oynatar, ne de yer hırmay yatar. “Yiğit ne at oynatır, ne de yeri elle yoklayıp durur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 145) < *oyun+a-maq* (Pekacar, 2011: 219).

qınamaq “bilemek” < *qın+a-maq* (Pekacar, 2011: 260), *tişemek* “1. yontmak, yonmak, 2. saldırtmak, kışkırtmak” < *tiş+e-mek* (Pekacar, 2011: 335), (Uygurcada “dış çıkarmak” anlamında kullanılır; Öztürk, 1997: 20), **tonamaq* “yağma etmek, soymak” < *ton+a-maq* (Pekacar, 2011: 338), *yaşamaq* “yaşamak, geçimi iyi olmak” < *yaş+a-maq* (Pekacar, 2011: 387).

aşa- (< aş) “yemek”, *oynat-* (< oyun) “oynatmak”, *yaşa* (< yaş) “yaşamak”, *tile-* (< til) “dilemek, rica etmek” (Merhan, 2008, 49).

Kumuk Türkçesinde +A-ekinin biçimleri

+**a-**: *aşamaq* “yemek yemek” < *aş+a-maq* (Pekacar, 2011: 44) (Pekacar, 2011: 44)

+**e-**: *tilemek* “dilemek” < *til+e-mek* (Pekacar, 2011: 334)

Kumuk Türkçesinde +*a-* eki kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *yaşamaq* “yaşamak, geçimi iyi olmak” < *yaş+a-maq* (Pekacar, 2011: 387), *tilemek* “dilemek” < *til+e-mek* (Pekacar, 2011: 334)..

Kumuk Türkçesinde –*a* eki düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *qınamaq* “bilemek” < *qın+a-maq* (Pekacar, 2011: 260), *tonamaq* “yağma etmek, soymak” < *ton+a-maq* (Pekacar, 2011: 338).

Ekin işlevleri

1.Olma, oluş bildirir:

qanamaq “kanamak” < *qan+a-maq* (Pekacar, 2011: 244).

*Pitneçini başı başda **kanamasa** da artta **kanar***. “Fitnecinin başı başta kanamasa da sonra kanar” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 205) < *qan+a-maq* (Pekacar, 2011: 244).

2.Yapma bildiren geçişli fiiller türetir.

boşamaq “1. boşalmak, tenhalaşmak, 2. zayıflamak, takati kesilmek” < *boş+a-maq* (Pekacar, 2011: 79), *tilemek* “dilemek” < *til+e-mek* (Pekacar, 2011: 334).

*Özengiler başgan ayak **boşağan*** “Üzengilere basan ayak boşa çıkmış” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 201) < *boş+a-maq* (Pekacar, 2011: 79).

*Almağanıñnı tölegir, **aşamağanıñnı** kusgur*. “Almadığını ödetir, yemediğini kusturur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 47) (Pekacar, 2011: 44).

***Aşağan** kutulğan, yalangān tutulğan*. “Yiyen kurtulmuş, yalanan tutulmuş” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 56) (Pekacar, 2011: 44).

Biçen çalmak, çaykalmak, orağ ormağ oynamak. “Kuru ot kesmek çalkalanmak, orak vurmak oynamak.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 84) < oyn+a-maq (Pekacar, 2011: 219).

Börü aşamağan ečki kabağa barır. “Kurdun yemediği keçi eşiğe gider” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 92) < aş+a-maq (Pekacar, 2011: 44).

İş tüşgen yerdeişle, aş tüşgen yerde aşıa. “İş düşen yerde işle, aş düşen yerde ye” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 148) < aş+a-maq (Pekacar, 2011: 44).

Kağız oynaldı, yaşav çaynaldı. “Kağıt oynandı, hayat çiğnendi” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 154) < oyn+a-maq (Pekacar, 2011: 219).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +A- eki

Gabain, ekin Eski Türkçede +a-, +ä-; +ı-, +i-; +u-, +ü- biçimlerinde var olduğunu belirtir: *küçä-* “çabalamak, zorlamak” (*küç* “güç, kuvvet”), *ata-* “çağırarak, seslenmek” (at “ad”), *münä-* “tekdir etmek, azarlamak, suçlamak” (*mün* “suç”), *öli-* “nemlenmek, ıslanmak” (*öl* “nem, ıslaklık”), *boşu-* “kurtarmak” (*boş* “serbest”) (1988: 48).

Tekin, ekin daha çok geçişsiz fiiller türettiğini ileri sürer: *ata-* “ünvan vermek, tayin etmek” < āt “ünvan”, *bädzä-t-* “resim ve heykellerle bezemek, süslemek” eylemindeki *bädzä-* < *bädiz* “resim, heykel” (2022: 84).

Eraslan, ekin +a- / +e-, +ı- / +i-, +u- / +ü- biçimlerinde görüldüğünü belirterek kullanımı yaygın isimden fiil yapım eki olduğuna dikkat çeker: *ata-* (<at + a-) “çağırarak, seslenmek”, *baça-* (< Sogd. paç + a-) “oruç tutmak”, *çinu-* (< çın+ u-) “araştırmak”, *küçe-* (< küç + e-) “çabalamak, zorlamak”, *müne* (< mün + e-) “azarlamak, suçlamak”, *öli-* (< öl + i-) “nemlenmek” (2012: 113).

Erdal, +a eki ile ilgili olarak *aş+a-* örneğinde “yemek” biçiminde pratik olarak *ye-*, bazen de silip süpürmek, yutmak gibi olumsuz anlamlarda iken, *aşa-* olumlu anlamda kullanıldığını belirtir: *māñz+ä* 'benzemek' ise sadece DLT ve KB'de bulunur, ancak *māñze-t-* gövdesinin Uygur Türkçesinde kullanıldığının kanıtlandığını ifade etmiştir (1991: 418).

Karahanlı Türkçesinde +A- eki

Hacıeminoğlu, ekin Karahanlı döneminde kullanımının işlek olduğuna vurgu yapmaktadır. Kök isimlere gelip daha çok geçişli etken fiiller oluşturduğunu,

sıfatlardan yapılan fiillerin oluş bildirdiğini ve geçişsiz olduğunu ifade etmektedir: *aş* “yemek”; *aş-a-* “aş yemek, yemek yemek”, *er aş aşadı* “adam yemek yedi”, *bez* “bez, nakış”; *beze-* < *bez-e-* “süslemek, bezemek, nakış yapmak”, *bu begler kapugun siyaset / siyaset bile beg ilini tüzer* “bu beylerin kapısını siyaset süsler / bey ülkesini siyaset ile düzene sokar” (2006: 148).

Ercilasun, “*Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*” adlı çalışmasında, bugünkü Türkiye Türkçesine göre Kutadgu Bilig’de ekin çok işlek olduğunu belirtir. Sadece ünsüzle biten isim kök ve gövdelerine eklenmiş olup isimlerden geçişli ve geçişsiz isimler türettiğine değinir: *aş-a-* “yemek, mec. hakim olmak”, *kor-a-* “azalmak”, *küç-e-* “zulmetmek, zorbalık etmek”, *ot-a-* “tedavi ettirmek”, *tün-e-* “gecelemek”, *tüş-e-* “rüya görmek” (2020: 34).

Harezmi Türkçesinde +A- eki

Yüksekkaya, ekin isimlerden hem geçişli hem geçişsiz fiiller türettiğini belirtir: *boşa* < *boş+a-*, *kına* < *kın+a-* (2011: 140).

Kıpçak Türkçesinde +A- eki

ada- “ad vermek” (ad ‘isim’) (adan- ‘ad verilmek’), *aşa-* “yemek yemek” (*aş* ‘yemek’), *boşa-* “boşamak” (*boş* ‘boş’), *kulna-* (< *kulun+a-*) “tay doğurmak” (*kulun* “tay”) (Karamanlıoğlu, 2019: 45).

Çağatay Türkçesinde +A- eki

Eckmann, ekin *+a-* / *+e-*, *+ı-* / *+i-* / *+u-* / *+ü-* biçimlerinde görüldüğünü ve geçişli ve geçişsiz fiiller türettiğine değinir: *ménze-* “benzemek” < *méniz* “yüz rengi”, *orna-* “yer tutmak, yerleşmek” < *orun* “yer”, *örte-* “yakmak, ateşlemek” < Esk, T. ört “ateş, alev”), *tona-* “elbisesini çıkarmak”, *bayı-* “zengin olmak” < bay “zengin”, *karı-* “yaşlanmak, ihtiyarlamak” (kar “kar”), *ölü-t-* “ıslatmak, nemlendirmek” (öl “yaş, nem, ıslaklık”, *öli-* “yaşlanmak, nemlenmek”) (2013: 56).

Kazak Türkçesinde +A- eki

Tamir, ekin yapma ifade ettiğini bildirir: *ata* < *at+a-* “ad vermek, adlandırmak”, *örte* < *ört-e-* “ateşe vermek, yakmak”, *oy(ı)na* < *oy(ı)n-a-* “oynamak” (2007: 446).

Kırgız Türkçesinde +A- eki

Kasapoğlu Çengel, Eski Türkçe döneminden beri kullanılan ekin Kırgız Türkçesinde işlek olduğunu, dudak uyumuna göre yuvarlak ünlülü biçimlerinin de meydana geldiğini belirtir. Böylece, /a/, /ı/, ve /u/ bulunan isimlere +a-; /e/ ve /i/ ünlüsü taşıyan isimlere +e-, /o/ ünlüsü taşıyan isimlere +o-; /ö/ ve /ü/ ünlüsü taşıyanlara ise ekin +ö- biçiminde geldiğini ifade etmektedir. Ünsüzle biten isimlere eklenerek yapma ve olma anlatan fiiller oluşturduğuna değinir: *caşa* < *caş-a-* “yaşamak”, *çıña* < *çıñ-a-* “sağlam yapmak”, *aşa* < *aş-a-* “tatmak, yemek”, *keke* < *kek+e-* “azarlamak” (*kek*: kin), *boşo* < *boş-o-* “serbest kalmak”, *colo* < *col+o-* “yakın gelmek, yaklaşmak”, *oto* < *ot-o-* “zararlı bitkilerden ayıklamak”, *tüzö* < *tüz-ö-* “düzeltmek”, *bögö* < *bök-ö-* “suyun önüne set çekmek; yolu kapatmak” (*bök*: “tepe”, “yükseklik”), *üstö* < *üst+ö-* “katmak, ilave etmek”, *közö* < *köz+ö-* “delmek, delik açmak” (2020: 123-124).

II.1.2.2. +ay-

Eski Türkçedeki –ad-/ed- isimden fiil yapma ekinin devamı olan +ay-/+ey-, +äy-, +y- eki her iki lehçede (U, Ö) işlek ve canlı bir isimden fiil yapma ekidir (Öztürk, 1997: 25). Ergönenç, ekin Eski Türkçede bir pekiştirme eki olan -d- ekinin değişmesi sonucu ortaya çıktığı görüşünü savunur. Genellikle ünlüyle biten fiil tabanlarına gelmektedir (2019: 95). Kumuk Türkçesinde işlek değildir ve isimlerden geçişsiz fiiller türetir.

çonqaymaq “eğilmek” < *çonq+ay-maq* (Pekacar, 2011: 106).

muñaymaq “kederlenmek, mahzun olmak, efkarlanmak, üzülmek” < *muñ+ay-maq* (Pekacar, 2011: 203).

Tışğariden qurdaşını muñaytma “Dışarıdan yoldaşını küstürme” (Öztürk, 2008: 84) < (Pekacar, 2011: 203).

qartaymaq “ihtiyarlamak, yaşlanmak” < *qart+ay-maq* (Pekacar, 2011: 252).

Er kartaısa, ertedegin saylar. “Er yaşlanırsa, öncekini seçer” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 114) < (Pekacar, 2011: 252).

Karçıga kartaısa, karğanı güller. “Doğan yaşlansa, kargayı kıskanır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 157) < *qart+ay-maq* (Pekacar, 2011: 252).

Zahmat yaşnatır, erinçeklik kartaytar. “Zahmet çiçek açtırır, erinceklik yaşlandırır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 278) < *qart+ay-maq* (Pekacar, 2011: 252).

Atlanğanıq yaz qartayğan güz edi. “Geçmiş yaz gitmiş güz idi” (Öztürk, 2008: 136) < (Pekacar, 2011: 252).

qıyıraytmaq “eğrileştirilmek” < *qıyır+ay-t-maq* (Pekacar, 2011: 260).

qıtaymaq “eksik olmak, yetişmemek, yetmemek, kâfi gelmemek” < *qıtamaq* “eksik olmak, yetişmemek, yetmemek, kâfi gelmemek” < *qıt+ay-maq* (Pekacar, 2011: 263).

sarğaymaq “sararmak” (Pekacar, 2011: 288) < *sarğ+ay-maq* (Baykoca, 1998: 84).

Sarğayıp bir sari tanlar qatğanda “Sarıp sarı tanlar attığında” (Öztürk, 2008: 110) < (Baykoca, 1998: 84).

Sarğayıp erler girer túbüne “Sarıp erler girer dibine” (Öztürk, 2008: 120) < (Baykoca, 1998: 84).

Hayvalar yimik betim sarğayar “Ayvalar gibi yüzüm sararır” (Öztürk, 2008: 214) < (Baykoca, 1998: 84).

tınçaymaq “1. dinlenmek, istirahat etmek, 2. avunmak, teskin olmak” (Pekacar, 2011: 332) < *tınç+ay-mak* (Baykoca, 1998: 84).

Qıynalmağan tınçaymas. “Eziyet çekmeyen dinlenmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 167) < *tınç+ay-maq* (Pekacar, 2011: 332).

xoxaymaq “böbürlenmek, büyüklük taslamak” < *xox+ay-maq* (Pekacar, 2011: 375).

II.1.2.3. +çİq-

İşlek olmayan ekin Kumuk Türkçesinde örneği azdır.

tarçık “bir şeye ihtiyaç, zaruret, sıkıntı, yoksulluk, darlık” (Pekacar, 2011: 323) < *tar+çiq-maq* “daralmak” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 224, 225, 364).

Talaylı er tarçıkmas “Talihli er (daralmaz) ihtiyaca düşmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 224) < (Öztürk ve Uyanık, 2006: 224, 225, 364)..

Tana ekgen tarçıkmas “Tohum eken daralmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 225) < (Öztürk ve Uyanık, 2006: 224, 225, 364).

tun+çuq-maq “bunalmak, nefesi kesilmek, boğulmak (*havasızlıktan*) (Pekacar, 2011: 342).

Qarañıda tunçuqdurup öltürmey “Karanlıkta doğup öldürmeden” (Öztürk, 2008: 148) < (Pekacar, 2011: 342).

II.1.2.4. +dır-

Kumuk Türkçesinde tek örneğine rastlanmıştır. Muhtemelen –*Dir* FFYE’nin isimlere bulaşmasından ortaya çıkmıştır.

ihqdırmaq “rezil etmek, lekelemek” < *ilıq* “ayıp, utanılacak şey” (Pekacar, 2011: 162).

II.1.2.5. +ğa-

Ek, genellikle sonu ünsüzle biten tek heceli kelimelere getirilir (Öztürk, 1997: 37).

**xotğamaq* “1. kazmak, bellemek, 2. karıştırmak, kurcalamak” < *xot+ğa-maq* < Rus. *xot* (Pekacar, 2011: 375), *yalğamaq* “artırmak, büyütme, çoğaltmak, eklemek, ilave etmek, katmak, birleştirmek” (Pekacar, 2011: 379) < *yal* “ücret” (Toparlı vd, 2019: 307).

Özünü soyagan bıçağını özü hotğap çığara. “Kendini kesen bıçağı kendi çekip çıkarır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 203) (Pekacar, 2011: 375).

Pok hotğayğan konguzak, sen ondan tayış uzak. “Pok deşen böcek sen ondan uzaklaş” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 206) (Pekacar, 2011: 375).

Tavuk yimik hotğanağan adam. “Tavuk gibi eşinen adam” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 228) (Pekacar, 2011: 375).

II.1.2.6. +ğAr-

İki şekli bulunan (+ğar-, +ger-) ek işlek değildir (Pekacar, 2007: 972).

başğarmaq “değişmek” < *baş+ğar-maq*” (Pekacar, 2011: 63,64), *esgermek* “1. hatırlamak, anmak, 2. adını anmak, bahsetmek, sözünü etmek” < *es+ger-mek* (Pekacar, 2011: 123), *suğarmaq* “sulamak” < *su(w)+ğar-maq* (Pekacar, 2011: 303), *yaşğarmaq*

“yeşermek, yeşillenmek, 2. gençleşmek, gencelmek” < *yaş+ğar-maq* (Pekacar, 2011: 387).

İlmunu teregi ter bulan suğarıla. “İlmin ağacı ter ile sulanır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 146) < (Pekacar, 2011: 303).

Yüz suğarma, güz suğar. “Yüz sulama, güz sula” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 276) (Pekacar, 2011: 303).

Bir etgenge eki eterni esgerip “Bir edene iki etmeyi düşünüp” (Öztürk, 2008: 98) (Pekacar, 2011: 123).

Yaşğarıp yaynap ösge baş edim “Yeşerip gelişen güçlü baş idim” (Öztürk, 2008: 124) (Pekacar, 2011: 387).

Esgermesden iç tarıqlı gün gelse “Unutulmaz asıl gerekli gün gelince” (Öztürk, 2008: 256) (Pekacar, 2011: 123).

II.1.2.7. +gAn-

İşlek olmayan bir isimden fiil yapma ekidir. İki şekli vardır (+*gen-*, +*ğan-*).

**ses+gen-mek* “ırkilmek” (Pekacar, 2011: 292) < *ses+gen-* “kişnemek” (Öztürk, 2008: 271).

Silkingen sılın atday sesgenip “Ürkek narin at gibi kişneyip” (Öztürk, 2008: 98)

Arğumaq ariv atlar sesgense “Argumak güzel atlar kişnese” (Öztürk, 2008: 117)

*Yasavuldan el *yaşğanır* iş gelse “Eşkiyadan el degecek iş gelse” (Öztürk, 2008: 118)

II.1.2.8. +I-

Ünsüzle biten tek heceli sözcüklere gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller yapan isimden fiil türeten ekin dört şekli (+*ı-*, +*i-*, +*u-*, +*ü-*) vardır (Koç ve Doğan, 2022: 285).

bayımaq “zenginleşmek, varlıklı hale gelmek, servet biriktirmek” < *bay+ı-maq* (Pekacar, 2011: 67), *qurumaq* “kurumak, suyu çekilmek, susuzlaşmak” (Pekacar, 2011: 273) < *kur-ı-* “kurumak”, “*kuru*” manasındaki *Oğuzca kur*’dan (Ercilasun, 2020: 35),

**tarımaq* “bir şeye uğramak, uğratılmak, maruz kalmak” < *tar* “dar”(Pekacar, 2011: 323) < *tar-u-* “*daralmak*” (Ercilasun, 2020: 35).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +I- eki

Tekin (2022: 84-85), ekin daha çok geçişli fiiller türettiğini ifade eder: *biti* “yazmak” < *bit+i-* “yazı fırçası”, *tokı* “dövmek, savaşta mağlup etmek” < *tok+ı-* yansıma.

Karahanlı Türkçesinde +I- eki

Hacıeminoğlu’na (2006: 153) göre, ek hem etken hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller türeten işlek bir ektir: *adaş* “arkadaş” < *adaş+ı-* < “arkadaş olmak, *ud* “uyku” < *ud+ı-* “uyumak”.

Harezm Türkçesi’nde +I- eki

Yüksekkaya (2011: 140), ekin geçişsiz fiiller türettiğini ifade eder: *ağr+ı-*, *bay+ı-*, *berk+i-*.

Kıpçak Türkçesinde +I- eki

Güner (2020: 165), ekin Türkçede kökün belirttiği durumda olmak anlamında fiiller oluşturduğunu, geçişsiz fiiller türettiğini bildirir: *kor+ı-* “korumak, saklamak” < *kor* “zarar, ziyan”, *yar+u-* “parlamak, aydınlanmak” < *yar* “parlaklık”.

Çağatay Türkçesinde +I- eki

Eckmann, ekin geçişli ve geçişsiz fiiller türettiğini bildirir: *berki* < *bérk+i-* “kuvvetlenmek”, *karı* < *kar+ı* “yaşlanmak, ihtiyarlamak” (2013: 56).

Kazak Türkçesinde +I- eki

Koç ve Doğan (2022: 285), ekin ünsüzle biten kelimelere gelip geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir yapım eki olduğunu belirtmektedirler: *bay+ı-* “zenginleşmek” < *bay*, *kem+i-* “azalmak” < *kem*.

Kırgız Türkçesinde +I- eki

Kasapoğlu Çengel (2020: 126), ekin tarihî yazı dillerinde isimlere gelip fiil yaptığını, Kırgız Türkçesinde ise +ı-, +i-, +u-, +ü- şeklinde dört şeklinin olduğunu ve işlek bir kulanıma sahip olup geçişli ve geçişsiz fiiller türettiğini ifade etmektedir: *tınç+ı-* “rahat etmek, sükûnet bulmak” < *tınç*, *caş+ı-* “gözleri yaşarmak” < *caş*.

II.1.2.9. +illa-

İşlek olan ve sonu ünsüzle biten tek heceli taklidî sözcüklere getirilen ek Kumuk Türkçesinde tek şekillidir.

**hantsıllamaq* “inlemek, cıyıklamak” (Pekacar, 2011: 151) < *hants* “sirke”, *hantsılla-* “vıyıklamak” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 323,326)

İtge süyek bulan urğan uçun *hantsıllamas*. (İte kemikle vurulduğu için inlemez) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 151) < *hantsılla-* “vıyıklamak” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 323, 326).

irıllamaq “hırlamak” (Pekacar, 2011: 166) < *irılla-* (Öztürk, 1997: 44).

İt görmey irıllamas. “İt görmeyince hırlamaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 149), (Öztürk, 1997: 44).

mawıllamaq “miyavlamak” < *maw+ılla-maq* (Pekacar, 2011: 196), *qarılla-maq* “tangır tungur etmek” (Pekacar, 2011: 250).

qaqılla-maq “1.bağırmaq, ötmek, gıtgıdak etmek, gıdaklamak, 2.mec. saçmalamak, saçma sapan şeyler söylemek, çene çalmak, gevezelik yapmak” (Pekacar, 2011: 247).

Tüye qozlay hoñşusu sama eşitmey tavuq bir yımırta qozlasa bütün avulğa qaqıllay. “Deve yavrular komşusu hiç işitmez, tavuk bir yumurtlasa bütün köye gıdaklayıp duyurur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 239) < *qaqılla-maq* (Pekacar, 2011: 247).

Onu aldından qaz qaqıllap öter mi “Onun önünde kaz vaklayarak öter mi” (Öztürk, 2008: 228) < *qaqılla-maq* (Pekacar, 2011: 247).

qartılla-maq “titremek, sarsılmak” (Pekacar, 2011: 252), *waxılla-maq* “1.hışkırmak, fışkırmak, 2.bol bol, coşkun akmak(su hak.)” (Pekacar, 2011: 366).

wazılla-maq “1. vınlamak, ıslık gibi ses çıkarmak; gülle wazıllap ötdü “mermi vızıldayarak geçti; 2. vızıldamak, vız vız etmek, cır cır ötmek” (Pekacar, 2011: 367).

Vazirni vazıllağanı cibinden yaman. “Vezirin vızıldayanı sinekten kötü” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 249) (Pekacar, 2011: 367).

zuwulla-maq “vızıldamak, vız vız etmek”; *cibinler zuwullay* “sinekler vızıldıyor” (Pekacar, 2011: 409).

Ğulağıma süyrücübindey zuvullay. “Kulağıma sivrisinek gibi vızıldar” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 174) (Pekacar, 2011: 409).

zonķulla- “sallanmak” < *zonķ+ulla-* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 389).

Bilgenler biyip kayta, bilmegenler zonķullay. “Bilenler oynayıp döner, bilmeyenler sallanır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 85) < *zonq+ulla-maq* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 389).

II.1.2.10. +(X)k-

Ek, ünsüzle biten isimlere yardımcı ünlü alarak gelir. Olma, oluş anlatır ve geçişsiz fiiller yapar (Pekacar, 2007: 972). Kumuk Türkçesinde +(X)k- ekinin biçimleri şunlardır:

+(i)k- *birikmek* < *bir+ik-mek* “1. birleşmek, bir araya gelmek, 2. iyileşmek, şifa bulmak, düzelmek, kapanmak” (Pekacar, 2011: 74,75).

+(ı)k- *açıkmaq* < *aç+ıq-maq* “acıkmak, karnı acıkmak, karnı aç olmak” *açıǵıp qalmaq* “çok acıkmak” (Pekacar, 2011: 22, 23).

+(ü)k- *öçükmek* < *öç+ük-mek* “birine kızmak” (Pekacar, 2011: 221).

+(u)k- *yoluqmaq* < *yol+uq-maq* “1. görüşmek, karşılaşmak, rastlamak, buluşmak, 2. maruz kalmak, uğramak” (Pekacar, 2011: 397, 398).

Ek, Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *öç+ük-mek* “birine kızmak” (Pekacar, 2011: 221), *yoluqmaq* < *yol+uq-maq* “1. görüşmek, karşılaşmak, rastlamak, buluşmak, 2. maruz kalmak, uğramak” (Pekacar, 2011: 397, 398).

Ek, Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *yol+uq-maq* “1. görüşmek, karşılaşmak, rastlamak, buluşmak, 2. maruz kalmak, uğramak” (Pekacar, 2011: 397,398), *birikmek* < *bir+ik-mek* “1. birleşmek, bir araya gelmek, 2. iyileşmek, şifa bulmak, düzelmek, kapanmak” (Pekacar, 2011: 74, 75).

Kumuk Türkçesinde ek ünsüz uyumuna uymaz: *Açıqǵanlanı* ünem azıǵı (Acıkanların bitmez azıǵı) (Öztürk, 2008: 192) < *aç+ıq-maq* (Pekacar, 2011: 22, 23).

Ekin işlevleri

+*(X)k-* eki, aşağıdaki örneklerde geçişsiz fiiller türetir:

açıkmaq < *aç+ıq-maq* “acıkmak, karnı acıkmak, karnı aç olmak” açığıp qalmaq “çok acıkmak” (Pekacar, 2011: 22, 23).

Açıqğanlanı ünem azığı “Acıkanların bitmez azığı” (Öztürk, 2008: 192) < *aç+ıq-maq* (Pekacar, 2011: 22, 23).

birilmek < *bir+ik-mek* “1. birleşmek, bir araya gelmek, 2. iyileşmek, şifa bulmak, düzelmek, kapanmak” (Pekacar, 2011: 74, 75).

Sınğan miçari birikmes. “Kırılan mısır çöreği birleşmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 214) < *bir+ik-mek* (Pekacar, 2011: 74, 75).

öçükmek < *öç+ük-mek* “birine kızmak” (Pekacar, 2011: 221).

yelikmek < *yel+ik-mek* “1. aşırı derecede öfkelenmek, çılgına dönmek, 2. yeise düşmek, ümitsizliğe düşmek, umutsuzluğa düşmek” (Pekacar, 2011: 391) < *yel+ik-mek* “yel gibi koşmak” (Korkmaz, 2019: 176).

Yelikgen buğağa süzüşüv yaldır. “Kuduran boğaya süsmek dinlenmedir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 268) < *yel+ik-mek* “yel gibi koşmak” (Korkmaz, 2019: 176).

Taş çatlatğan yeldey bolup yeliğip. “Taş çatlatan yel gibi eserek” (Öztürk, 2008: 126) < *yel+ik-mek* “yel gibi koşmak” (Korkmaz, 2019: 176).

yol+uq-maq “1. görüşmek, karşılaşmak, rastlamak, buluşmak, 2. maruz kalmak, uğramak” (Pekacar, 2011: 397, 398).

Yoluğanda göñürevler etegen “Karşılaşınca şimşekler çaktıran” (Öztürk, 2008: 252) < *yol+uq-maq* (Pekacar, 2011: 397, 398).

İt yoluksa tebip taydır, doñuz yoluksa yol ber. “İtle karşılaşırsan tepip uzaklaştı, domuzla karşılaşırsan yol ver” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 151) < *yol+uq-maq* (Pekacar, 2011: 397, 398).

Yolda yolukğan yoldaş bolmas. “Yolda karşılaşılan yoldaş olmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 274) < *yol+uq-maq* (Pekacar, 2011: 397, 398)

Yabularda yalnız biri yoluksa “Zayıflardan yalnız biri rastlasa” (Öztürk, 2008: 168) < *yol+uq-maq* (Pekacar, 2011: 397, 398).

Erikgen qoylar yimik devrügüp “Ürkek koyunlar gibi kaçıp” (Öztürk, 2008: 94) < *devür+ük-mek* (Pekacar, 2011: 113).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +(X)k- eki

Tekin, ekin geçişsiz eylemler yaptığını belirtir: *içik-* “bağlı olmak, tabi olmak” < *iç, taşık-* “çıkmaq” < *taş* “dış”, *tagık-* “dağa çıkmak” < *tag* “dağ”, *biriki-* “birleşik, müttehit” sıfatındaki *birik-* “birleşmek, bir araya gelmek” < *bir, yoluk-* “yolda karşılaşmak” < *yol* (2022, 85).

Eraslan, ekin yapma ifade eden isimden geçişsiz fiil türettiğini ifade eder: *atık-* (< *at+ı+k-*) “ünlü olmak”, *çavık-* (< *çavı+ı+k-*) “ünlemek”, *içik-* (< *iç+i+k-*) “dahil olmak, emri altına girmek”, *tüpük-* (< *tüp+ü+k-*) “vakıf olmak” (2012: 114).

Karahanlı Türkçesinde +(X)k- eki

Hacıeminoğlu (2006: 154), ekin isimlerden oluş bildiren geçişsiz fiil yapan işlek bir ek olduğunu öne sürer: *agu* “zehir”; *aguk-* “zehirlenmek”; *er aguktı* “adam zehirlendi”, *and-ı-k-* < *and-ı-k-* “yemin etmek”, *er andıktı* “Er yemin etti, adam yemin.

Harezm Türkçesi’nde +(X)k- eki

Yüksekkaya, ekin kökün anlamını güçlendiren veya genişleten geçişsiz fiiller türettiğini bildirir: *andık-* < *andı+k-*, *birik-* < *bir+ik-*, *çav+ık-* < *çavık-* (2011: 140).

Kıpçak Türkçesinde +(X)k- eki

keçik (keçiktir-) *keç+ik-* “gecikmek” (*keç* “geç”), *tatık* < *tat+ık-* “yabancı gibi konuşmak” (*tat* “yabancı”) (Karamanlıoğlu, 2019: 46).

Çağatay Türkçesinde +(X)k- eki

Eckmann, ekin *-k-*, */-k-/* *-ık-* */-ik-/* *-uk-* */-ük-* biçimlerinin olduğunu ve geçişsiz fiiller yaptığını ileri sürmektedir: *atık* “ad salmak, meşhur olmak” (*at* “ad, isim”), *birik-* “birikmek, bir araya gelmek, bir olmak” (*bir* “bir”), *tarık* “daralmak, sıkılmak” (*tar* “dar”), *yağık* “düşman olmak” (*yağı* “düşman”), *yoluk* “karşılaşmak” (*yol* “yol”) (2013: 58).

Kazak Türkçesinde +(X)k- eki

Tamir (2007: 446), ekin olma ifade eden fiiller türettiğini öne sürer: *mol-ıq* “bollaşmak”, *köz-ik-* “görünmek, belli olmak”, *keş-ik* “gecikmek, geç kalmak”.

Kırgız Türkçesinde +(X)k- eki

Kasapoğlu Çengel (2020: 127), ekin sıfatlara ve isimlere gelerek geçişsiz fiiller yaptığını ileri sürmektedir: *uuk* < *uu-k*- “zehirlenmek”, *kanık* < *kan-ı-k*- “kin beslemek”, *karık* < *kar-ı-k*- “kardan akseden ışıktan gözleri kamaşmak”, *zarık* < *zar-ı-k*- “üzülmek, azap çekmek”, *tınık* < *tın-ı-k*- “dinlenmek”, *ımık* < *ım-ı-k*- “nemlenmek”.

II.1.2.11. +kel-

Kumuk Türkçesinde işlek olmayan bir ektir. Tek örneği tespit edilmiştir.

**süy+kel-mek* “sürünmek, yerde sürünmek, sürüklenmek” (Pekacar, 2011: 306)

II.1.2.12. +KIr-

Kumuk Türkçesinde işlek olmayan bir ektir. +*qır-*, +*ğır*, +*gür-* biçimleri vardır.

**sıpqırılmaq* “kurtulmak” (Pekacar, 2011: 294), **sırqıramaq* “hasta olmak, rahatsızlanmak, biraz hastalanmak” (Pekacar, 2011: 295), **sızğırmaq* “ıslık çalmak, ötmek, vızıldamak” (Pekacar, 2011: 296), *şüşgürmek* “aksırmak, hapşırmaq” < *çüç+kür-* “aksırmak” (Pekacar, 2011: 313; Öztürk, 1997: 50).

II.1.2.13. +(X)l-

Geçişsiz fiiller yapar (Ercilasun, 2020: 39). Kumuk Türkçesinde +*l-*, +*al-*, +*el-* şekilleri vardır.

aşalmaq < *aş+al-maq* “yemek yenmek, yenilmek” (Pekacar, 2011: 44).

ayrılmaq < *ayrı+l-maq* “ayrılmak” (Pekacar, 2011: 54).

Borçlu ayrılmas, *çerli tarkalmas*. “Borçlu ayrılmaz, dertli sarkmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 91) < *ayrı+l-maq* (Pekacar, 2011: 54).

Dosdan ayrılsañ, koşulmağa çaķı yer koy. “Dosttan ayrılсан, birleşecek kadar mesafe koy” (Öztürk ve Uyanık, 2006:105) < *ayrı+l-maq* (Pekacar, 2011: 54).

boşalmaq < *boş+al-maq* “1. serbestleşmek, tenhalaşmak, 2. yükü boşaltmak, 3. zayıflamak, gevşemek” (Pekacar, 2011: 79).

Ağargan saķal  aralmas. “Ağaran sakal kararmaz” ( zt rk ve Uyanık, 2006: 42) < qara+l-maq (Pekacar, 2011: 247, 248).

tirilmek < tiri+l-mek “dirilmek, canlanmak” (Pekacar, 2011: 335).

Ne arivd r  lgenler de tirilip aŗar yimik. “Ne güzeldir, ölenler de dirilip yemek yer gibi” ( zt rk ve Uyanık, 2006: 191) < tiri+l-mek (Pekacar, 2011: 335).

Ne tirilmes ne  lmes. “Ne dirilmez ne  lmez” ( zt rk, 2008: 77) < tiri+l-mek (Pekacar, 2011: 335).

tuwra+l-maq “doğranmak, kesilmek, parça parça kesilmek, parça parça doğranmak” (Pekacar, 2011: 344).

t zelmek < t z+el-mek “1. düzelmek, yola gelmek, 2. iyileŗmek, daha iyi olmak” (Pekacar, 2011: 348).

Nasipli  at n erden t zeler. “Nasipli kadın kocadan yola girer” ( zt rk ve Uyanık, 2006: 190) < t z+el-mek (Pekacar, 2011: 348).

Sahavat giŗi t zelir iŗi. “Dilsiz kiŗi düzelir iŗi” ( zt rk ve Uyanık, 2006: 210) < t z+el-mek (Pekacar, 2011: 348).

uwalmaq “1. parçalanmak, ufalanmak, 2. kırılmak, parçalanmak” < uwak < uwa(k)+l-maq (Pekacar, 2011: 356).

Qubağalı tavlar taŗlar uvalıp “Sararmıŗ dağlar, taŗlar ufalıp” ( zt rk, 2008: 198) < uwak < uwa(k)+l-maq (Pekacar, 2011: 356).

II.1.2.14. +IA-

Bu ekin ortaya  ıkıŗı ile ilgili Türkologlar birçok g r ŗ  ne sürmektedir. Ramstedt *–la / –le* ekini köken bakımından *–l * eki ile iliŗkilendirir. Kazak dilci Hasenova, ekin müstakil anlamlı *–de / –t * sözünden ortaya  ıkt ğ n  belirtir (Ganiyev, 2013: 136-137).

Korkmaz, isimden fiil yapan *+la-* eki ile fiilden isim yapan eski Türkçedeki *–g* ekinin kaynaŗması ile oluŗtuđ n  ileri sürer. Ancak sondaki *g* sesinin son zamanlarda d ŗt đ ne dikkat çeker (2019: 130). Kumuk Türkçesinde *+IA-* ekinin biçimleri ŗunlardır:

+la-:asas+la-mak “delilleriyle teyit etmek” (Pekacar, 2011: 42).

+le-: yer+le-mek “eyerlemek” (Pekacar, 2011: 393).

+la- ekinin kalınlık-incelik (damak) uyumuna bağlı olarak +la-, +le- biçimleri bulunmaktadır, uyuma aykırılık görülmez: *asta+la-maq* “yavaşlatmak, hızını kesmek” (Pekacar, 2011: 44), *dögereklemek* < *dögerek+le-mek* “yuvarlaklaştırmak” (Pekacar, 2011: 115).

+la- eki, düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar: *asfalt+la-maq* “asfaltla kaplamak” (Pekacar, 2011: 43), *küylemek* “1.gübrelemek, 2.herhangi bir müzik aletini akort etmek, 3. keyiflenmek, haletiruhiyesini düzeltmek” < *küy* “melodi, ezgi, akort” < *küy+le-mek* (Pekacar, 2011: 186).

Ekin işlevleri

aburlamaq < *abur+la-maq* “hürmet etmek” (Pekacar, 2011: 22).

Atañnı sen aburlamasañ, kim aburlar. (Atanı sen şereflelendirmezsen kim şereflelendirir.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 60) < *abur+la-maq* (Pekacar, 2011: 22).

asaslamak < *asas+la-mak* “delilleriyle teyit etmek” (Pekacar, 2011: 42), *asfaltlamaq* < *asfalt+la-maq* “asfaltla kaplamak” (Pekacar, 2011: 43).

añlamaq < *añ+la-maq* “anlamak, kavramak, idrak etmek, müdrik olmak, bilincine ermiş olmak, şuuruna varmış olmak,” (Pekacar, 2011: 35).

Aytğan avliya busa da, añağan haqıllı bolsun. “Söyleyen deli ise de, anlayan akıllı olsun” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 70) < *añ+la-maq* (Pekacar, 2011: 35).

astalamaq < *asta+la-maq* “yavaşlatmak, hızını kesmek” (Pekacar, 2011: 44), *ayawlamaq* < *ayaw+la-maq* “korumak, muhafaza etmek, esirgemek” (Pekacar, 2011: 51).

başlamak < *baş+la-mak* “bir şeye başlamak” (Pekacar, 2011: 64).

Aşnı tatıvun aşama başlağanda biler. “Yemeğin lezzetini yemeye başlayınca bilirler” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 58) (Pekacar, 2011: 64).

Dünyanı başlap neçik tutsan artı da şolay geter. “Dünyayı başlangıçta nasıl tutsan, arkası da öyle gider” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 107) < *baş+la-mak* (Pekacar, 2011: 64).

çañlamaq < *çañ+la-maq* “1. tozmak, 2. polenlemek” (Pekacar, 2011: 97), *çarlamaq* < *çar+la-maq* “bilemek” (Pekacar, 2011: 99), *dögereklemek* < *dögerek+le-*

mek “yuvarlaklaştırmak” (Pekacar, 2011: 115), *kelpetlemek* < *kelpet+le-mek* “nitelemek, vasıflandırmak, tasvir etmek” < Ar. *kelpet* (Pekacar, 2011: 176), *kiritlemek* < *kirit+le-mek* “kilitlemek” (Pekacar, 2011: 178), *kişenlemek* < *kişen+le-mek* “1. kösteklemek, bukağılamak (atı), 2. zincire veya demire vurmak” (Pekacar, 2011: 179), *küylemek* “1.gübrelemek, 2.herhangi bir müzik aletini akort etmek, 3. keyiflenmek, haletiruhiyesini düzeltmek” < *küy* “melodi, ezgi, akort” < *küy+le-mek* (Pekacar, 2011: 186), *yerlemek* < *yer+le-mek* “eyerlemek” (Pekacar, 2011: 393).

Alda gelgen kuş burnun, artıda gelgen kuş gözlerin tazalar. Önde gelen kuş burnunu, arkada gelen kuş gözlerini temizler” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 45) < *taza+la-maq* (Pekacar, 2011: 327, 328).

Aldından kuçaklay, artından bıçaqlay. (Karşıdan kucaklar, arkandan bıcaqlar.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 46) (Pekacar, 2011: 269, 270; 72).

Altı ay avruv sakladıñ, art gününde yuñladıñ. “Altı ay hastaya baktın, son gününde uyudun” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 48) < *yux+la-maq* (Pekacar, 2011: 401).

Arkañ avurtsa da, ağaçnı taşlama, üyge elt. “Sırtını acıtsa da odunu bırakma, eve ilet” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 54) < *taş+la-maq* (Pekacar, 2011: 325)..

Asil adam etgen yahşılığın betlemes. “Asil adam yaptığı iyiliği yüze çıkarmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 56) < *bet+le-mek* (Pekacar, 2011: 71).

Balcibin de işlemese tişnemey. “Bal arısı da işlemese dişlemez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 75) < *iş+le-mek* (Pekacar, 2011: 167, 168).

Batır getgen zatnı hakkında yırlasa, demeli, ol kart bolğan. “Yiğit, geçmiş hakkında türkü yaksa, o yaşlandı demektir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 80) < *yır+la-maq* (Pekacar, 2011: 395, 396).

Betiñ kıyşık busa da, anañnı öpkeleme. “Yüzün kırışık ise de, ananı azarlama” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 83) < *öpke+le-mek* (Pekacar, 2011: 223).

Bilgen işler, bilmegen parmağın tişler. “Bilen işler, bilmeyen parmağını dişler” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 84) < *iş+le-mek* (Pekacar, 2011: 167,168) < *tiş+le-mek* (Pekacar, 2011: 336).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +LA- eki

Gabain (1988: 49), ekin sınırsız kullanılma imkanının olduğunu belirtir: *yilwilä-* “büyülemek” (*yilwi* “sihir, büyü”), *buzagula-* “buzağılamak” (*buzagu* “buzağı”), *atlan-* “ata binmek” (*at* “at”; dönüşlülük eki ile), *munıla-yu* “böyle, bunun gibi” (**munı+la-* ‘nın zarf-fiil şekli).

Tekin (2022, 85), ekle ilgili şu örnekleri verir: *abla-* “avlamak” < *ab* “av”, *ançola-* “(bir büyüğe) bir şey takdim etmek, sunmak” < **anço* “hediye, ödül”, *botola-* “(deve) yavrulamak” < *boto*, *illä-* “devlet kurmak” < *il* “devlet”.

Eraslan (2012: 115), ekin yaygın kullanılıp ‘yapmak’ anlamı ifade eden isimden fiil yapma eki olduğunu belirtir: *adırtla-* (< *adırt+la-*) “tefrik etmek”, *bekle-* (< *bek+le-*) “bağlamak”, *igle-* (< *ig+le-*) “hastalanmak”, *nomla-* (< *nom+la-*) “vaaz etmek”, *ödle-* (< *öd+le-*) “teşvik etmek”.

Karahanlı Türkçesinde +IA- eki

Hacıeminoğlu (2006: 156-157), isimden etken, hem oluş bildiren, hem de taklidi mahiyette fiiller yapan çok işlek bir ek olduğuna vurgu yapar: *akı* “cömert”; *akıla-* “cömert saymak, cömert olarak kabul etmek”, *yar* “tükrük”; *yarla-* < *yar-la-* “tükrük atmak, tükürmek”, *talı* “iyi, seçkin”; *talula-* < *talı-la-* “seçkin hale getirmek, iyi seçmek”, çağır “şıra”; *çağırla-* < *çağır-la-* “şıra yapmak, şıra imal etmek”, *yagır* “yara”; *yagırla-* < *yagır-la-* “yarayı iyi etmek, yaradan kurtulmak”.

Harezm Türkçesinde +IA- eki

Yüksekkaya (2011: 140), ekin geçişli ve geçişsiz fiiller türeten işlek bir ek olduğunu ileri sürer: *bekle* < *bek+le-*, *çarla* < *çar+la-*, *kuçaqla* < *kuçak+la-*, *mañla* < *mañ+la-*, *yükle* < *yük+le-*.

Kıpçak Türkçesinde +IA- eki

Karamanlıoğlu (2019: 46-47), ekin çok kullanılan bir isimden fiil yapma eki olduğunu ileri sürmektedir. Eklendiği isimlerin genellikle “yapmak, etmek” anlamlarını üstlendiğini belirtir: *bayramla* < *bayram+la-* “bayram etmek”, *bitle* < *bit+le-* “bit ayıklamak, temizlemek”, *boğazla* < *boğaz+la-* (*bovuzla-*, *bovuzla-*) “boğazlamak”, *ırla* < *ır+la-* “şarkı söylemek”, *sövünçle* < *sövünç+le-* “müjdelemek”.

Çağatay Türkçesinde +IA- eki

Eckmann, ekin ismin belirttiği ile ilgili bir hareketi ifade etmek için her türlü isme getirildiğini belirtmektedir: *balala* < *bala+la-* “yavrulamak”, *barla* < *bar+la-*

“varla-, varlığını doğrulamak”, *énişle* < *éniş+le-* “inmek”, *örle* < *ör+le-* “yükselmek” (2013: 57).

Kazak Türkçesinde +IA- eki

Tamir, ekin yapma ifade ettiğini ifade eder: *ağala* < *ağa-la-* “ağabey demek, ağabey diyerek saygı göstermek”, *beynele* < *beyne-le-* “şekillendirmek, tasvir etmek”, *adımda* < *adım-da-* “adımlamak”, *tizginde* < *tizgin-de-* “dizginlemek”, *aqta* < *aq-ta-* “aklamak, temize çıkarmak; beyaza boyamak; mahsulü kabuğundan ayırmak”. Ayrıca Tamir, ekin olma ifade eden fiiller yaptığını da belirtir: *ilgerile* < *ilgeri-le-* “ilerlemek”, *cuwanda* < *cuwan-da-* “kalın olmak, semirmek”, *törende* < *tömen-de-* “aşağı düşmek, azalmak” (2007: 445).

Kırgız Türkçesinde +IA- eki

Kasapoğlu Çengel, ekin +*da-*, +*dö-*; +*ta-*, +*tö-* biçimlerinin görüldüğünü, Kırgız Türkçesinde çoğunlukla yansıma sözcüklerden geçişsiz fiiller yaptığını öne sürer. Ekin yapma bildiren fiiller türettiğini belirtir: *izde* < *iz-de-* “aramak, araştırmak”, *ündö* < *ün-dö-* “çağırarak, seslenmek”, *casta* < *cas-ta-* ~ *caz-da-* “yastık koymak, bir şeyi yastık yerine kullanmak” (*yasta-* “yaslanmak”; “yastık koymak”), *okto* < *ok-to-* “silahı kurmak” (*okta-*: “ok atmak”; *okta-* ~ *okla-*). Ek yansıma isimlerle işlek bir kullanıma sahiptir. Son sesi ‘l’ ile biten yansıma isimlere gelip geçişsiz fiiller türetir: *kıñkılda* < *kıñkıl-da-* “nazlanmak”, *kırçıl-da* < *kırçıl-da-* “gıcırdamak”, *tarsıl-da* < *tarsıl-da-* “gürültü yapmak”, *şarılda* < *şarıl-da-* “çağlamak”, *kürsüldö* < *kürsül-dö-* “pat diye düşmek, gürlemek” (2020: 125).

II.1.2.15. +IAn-

Ergönenç’e göre, bu ek +*IA* eki ile –*n-* fiilden fiil yapım ekinin birleşmesiyle oluşan, isimden fiil türeten bir ektir. Ek, +*sız* eki ile genişletilerek de kullanılmaktadır: *akılsızlanmak* (2019: 84).

atlanmaq < *at+lan-maq (yola)* hazırlanmak; ata binmek, atla (veya at üstünde) gitmek” (Pekacar, 2011: 46).

Atı bar atlanmas, yeri bar atlanır. (Atı olan atlanmaz, yeri olan atlanır.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 62).

ayaqlanmaq < *ayaq+lan-maq* “iyileşmek, sıhhati düzelmek, sıhhati yerine gelmek, şifa bulmak” (Pekacar, 2011: 51), *bürlenmek* < *bür+len-mek* “tomurcuklanmak” (Pekacar, 2011: 87), *çaşlanmaq* < *çaş+lan-maq* “1. tozlanmak, 2. polenlenmek” (Pekacar, 2011: 97), *çarlanmaq* < *çar+lan-maq* “bilenmek” (Pekacar, 2011: 99), *getrilenmek* < *getri+len-mek* “doğrulanmak, teyit edilmek” (Pekacar, 2011: 135), *göbüklenmek* < *göbük+len-mek* “1. köpüklenmek, 2. at köpürmek” (Pekacar, 2011: 138), *güllelenmek* < *gülle+len-mek* “kurşuna dizilmek” (Pekacar, 2011: 146), *haleklendirmek* < *halek+len-dirmek* “heyecanlandırmak” (Pekacar, 2011: 150), *igitlemek* < *igiti+len-mek* “yiğitlemek, kahramanlaşmak” (Pekacar, 2011: 162).

keplenmek < *kep+len-mek* “keyiflenmek” (Pekacar, 2011: 177)..

Kiresiz gişi keplenmes. “Taşıma işi çıkmayan keyiflenmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 178) < *kep+len-mek* (Pekacar, 2011: 177).

kürçülenmek < *kürçü+len-mek* “bir şeye dayanmak, bir şeyi esas tutmak” (Pekacar, 2011: 185), *nomerlenmek* < *nomer+len-mek* “numaralanmak, numara konulmak” (Pekacar, 2011: 209), *tiklenmek* < *tik+len-mek* “gözünü dikmek, gözlerini dikerek bakmak” (Pekacar, 2011: 334), *tillenmek* < *til+len-mek* “konuşmağa başlamak, dillenenmek” (Pekacar, 2011: 335).

Başlangan işiñni yartı koyma. “Başladığın işini yarım koyma” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 80) < *baş+lan-maq* (Pekacar, 2011: 63,65)..

Bilimsizlik gözleri baylangandan da yaman. “Bilgisizlik gözlerin bağlanmasından da yaman” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 85).

Egevlengen bolatğa ok batmas. “Sertleştirilen çeliğe ok batmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 109) < *egew+len-mek* (Pekacar, 2011: 117).

Horlama da horlama horlanma da horlanma. “Aşağılama da aşağılama, aşağılanma da aşağılanma” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 135) < *xor+lan-maq* (Pekacar, 2011: 375).

Huylangannı ülüşü tatlı bolur. “Huylananın payı tatlı bolur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 135) < *xuy+lan-maq* (Pekacar, 2011: 376).

Haramdan saqlanmağan, halal malğa yetişmes. “Haramdan korunmayan, helal mala yetişmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 141) < *saq+lan-maq* (Pekacar, 2011: 287).

Küylü kadın küysüzünü küylendirir. “Neşeli kadın, neşesizi de neşelendirir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 182) < *küy+lan-mek* (Pekacar, 2011: 186).

Tamurlanğan terekdey “Kökleşen ağaç gibi” (Öztürk, 2008: 50) < *tamur+lan-maq* (Pekacar, 2011: 320).

Nedir quymurlanmağın? “Nedir gururlanman” (Öztürk, 2008: 51) < *quymur+lan-maq* (Pekacar, 2011: 275).

Gömmek yamuçulağa köklenir “Gömülü kepeneklere bağlanır” (Öztürk, 2008: 95) < *kök* “kök asıl” (Toparlı vd, 2019: 156).

Gök atlağa yüklenir “Gök atlara yüklenir” (Öztürk, 2008: 95).

II.1.2.16. +laş-

Koç ve Doğan’a göre, ek, +*la-* isimden fiil yapım ekiyle –*ş-* işteşlik ekinin birleşiminden oluşan kaynaşık bir ektir (2022: 284). Kumuk Türkçesinde işlek bir ektir.

astalaşmaq < *asta+laş-maq* “yavaşlamak, ağırlaşmak” (Pekacar, 2011: 44), *dazulaşdırmaq* < *dazu+laş-dırmaq* “arasına sınır koymak, ayırmak” (Pekacar, 2011: 111), *dımlaşmaq* < *dım+laş-maq* “rutubetlenmek, ıslanmak” (Pekacar, 2011: 113), *gesginleşmek* < *gesgin+leş-mek* “keskinleşmek” (Pekacar, 2011: 136), *honkalaşmak* < *honka+laş-mak* “kabalaşmak, sertleşmek” (Pekacar, 2011: 158), *pikirleşmek* < *pikir+leş-mek* “düşünmek, görüşmek, müzakere etmek” (Pekacar, 2011: 233), *qıyırlaşmaq* < *qıyır+laş-maq* “eğrilmek, eğilmek” (Pekacar, 2011: 260), *qıyınlaşmaq* < *qıyın+laş-maq* “güçleşmek, zorlaşmak” (Pekacar, 2011: 263), *şıbışlaşmaq* < *şıbış+laş-maq* “fısıldaşmak, birbirine fısıldamak” (Pekacar, 2011: 311).

Birev bulan, sırlaş, miñev bulan *oylaş*. (Biri ile sırlaş, bini ile düşün.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 88) < *oy+laş-maq* (Pekacar, 2011: 219).

Haklaşma dazuvu yok, pağarlı yazuvu yok. (Paylaşmanın sınırı yok, düzenin yazısı yok.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 139) < *haq+laş-maq* (Pekacar, 2011: 152).

Oyçu *oylaşğınça*, tavağal işge yeter. (Sıkıntılı düşününceye kadar tevekkül işe yeter.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 197).

Oylaşıp etgen iş buzulmas. (Düşünerek yapılan iş bozulmaz.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 197).

Tengleşip tikgen ton tar bolmas. (Ölçülüp dikilen don tar olmaz.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 230) < *teŋ+leş-mek* (Pekacar, 2011: 330).

II.1.2.17. +lAt-

Ergönenç, bu ekin +lA- isimden fiil yapım ekiyle -t- fiilden fiil yapım ekinin birleşmesinden oluştuğunu ileri sürer (2019: 84). Ek, Kumuk Türkçesinde işlektir.

astalatmaq < *asta+lat-maq* “yavaşla’mak *geç. f.*” (Pekacar, 2011: 44), *çaŋlatmaq* < *çaŋ+lat-maq* “tozmak’tan *geç. f.*” (Pekacar, 2011: 97), *eğewletmek* < *eğew+let-mek* “eğele’mek *geç. f.*” (Pekacar, 2011: 117), *erkeletmek* < *erke+let-mek* “şımartmak” (Pekacar, 2011: 122), *lawlatmaq* < *law+lat-maq* “sallamak, sallandırmak” (Pekacar, 2011: 188), *pırillatmaq* < *pırıl+lat-maq* “fırlatmak” (Pekacar, 2011: 232).

Çaltlık işni çartlatar. Acelecilik işi çatlatır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 99) < *çart+lat-maq* (*geç. f.*) (Pekacar, 2011: 99).

Duv başni duvlatma. “Huysuz başı huysuzlatma” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 106) < *duw+lat-maq* (*geç. f.*) (Pekacar, 2011: 116).

Mangalayın terletmegen mal, mal bolmas. “Alnı terletmeyen mal, mal olmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 185).

II.1.2.18. +en-

–e fiillerinden dönüşen, edinen çatısının anlatımını taşıyan birleşik bir ektir. Adlara ve sıfatlara gelerek vasıflanma anlamında geçişli ve geçişsiz fiiller türetir. Ekin diğer lehçelerdeki +ay-, +ey- ekine benzer bir işlevi vardır (Banguoğlu, 2019: 207).

güçenmek “kuvvetini germek, gücünü zorlamak” < *güç+en-mek* (Pekacar, 2011: 145).

Güçengen bulan güç gelmes. “İkınmakla güç gelmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 128) < *güç+en-mek* (Pekacar, 2011: 145).

II.1.2.19. +nA-

Yapısı tam olarak izah edilemeyip getirildiği köklerin isim olmasının muhtemel olduğundan hareket edilirse isimden fiil yapım ekidir. Ekin +la-, +le- ekinin bir

varyantı olması muhtemeldir (Öztürk, 1997: 58). Kumuk Türkçesinde +nA- ekinin biçimleri şunlardır:

+na-: *yaynamaq* “tadını çıkarmak, zevkini çıkarmak, keyfini çıkarmak” (Pekacar, 2011: 390) < *yay* “yaz” Azeri sahasında ‘yaz’ olarak ‘yay’ biçimi kullanılır < *yay+na-maq* (Eren, 2020: 564).

+ne-: *tiznemek* “*diyal.* diz üstüne getirmek, diz çöktürmek” < *tiz+ne-mek* (Pekacar, 2011: 336, 337).

+na- eki, Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar. Aykırılık göstermez: *awnamaq* < *aw+na-maq* (Baykoca, 1998: 86), *tişnemek* < *tiş+ne-mek* “kıtılma çay içmek” (Pekacar, 2011: 336).

+na- eki, Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar. Aykırılık göstermez: *tiznemek* “*diyal.* diz üstüne getirmek, diz çöktürmek” (Pekacar, 2011: 336) < *tiz+ne-mek* (Pekacar, 2011: 336, 337).

Ekin işlevleri

awnamaq “avlamak” (Pekacar, 2011: 48) < *aw+na-maq* (Baykoca, 1998: 86)

**çaynamaq* “çiğnemek” (Pekacar, 2011: 100) < *çayna-*, *çäynä* “çiğnemek, ağızda parçalamak, yumuşatmak” < *çay+na-* < *çak+na-*, *çak* ~ *çağ* “*taklit*” (Öztürk, 1997: 58). Kumuk Türkçesinde ‘çay’ sözcüğü isim kökü olmakla birlikte çaymak fiili de yer almaktadır; bu kelime hem isim kökü hem de fiil kökü olduğundan ortak kök özelliği göstermektedir.

Til tala tiç avruv dert çaynatdılar “Dil yanık, diş ağrır, dert çiynettiler” (Öztürk, 2008: 162).

Ağuvlar çaynap uv da içdik “Ağular çiyneyip zehir de içtik” (Öztürk, 2008: 146).

Ölesen meni çaynap “Öleceksin beni çiğneyip” (Öztürk, 2008: 222).

Çaynav tüpde qalğan bız “Çiğnenmiş dipte kalanız” (Öztürk, 2008: 222).

Ataınnı qulağın çaynay ne çaqı “Atanın kulağını çınlatır her zaman” (Öztürk, 2008: 242).

tiznemek < *tiz+ne-mek* “*diyal.* diz üstüne getirmek, diz çöktürmek” (Pekacar, 2011: 336).

tişnemek < *tiş+ne-mek* “kıtlama çay içmek” (Pekacar, 2011: 336).

Balcibin de işlemese tişnemey. “Bal arısı da işlemese dişlemez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 75) *İşlemegen tişnemes.* “İşlemeyen dişlemez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 148).

yaşnamaq < *yaş+na-maq* “1. çiçek açmak, çiçeklenmek, 2. *mec.* gelişmek, inkişaf etmek, 3. *mec.* açılmak, güzelleşmek, gül gibi açılmak, ıslıl ıslıl parlamak (*msl. sevinçten*)” (Pekacar, 2011: 388).

Zahmat *yaşnatır*, *erinçeklik kırtaytar.* “Zahmet çiçek açtırır, erinceklik yaşlandırır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 278).

Yaşnamasa yaşlıqda “Yeşermese yaşlıқта” (Öztürk, 2008: 71).

Yaşnadım yaşıl ala ot yimik “Gençlikte yeşerdim yeşil ala ot gibi” (Öztürk, 2008: 124) < *yaş+na-maq* (Pekacar, 2011: 388).

Yaşnaylar yuvuq dos gelse “Sevinip yakın dost gelse” (Öztürk, 2008: 194) < *yaş+na-maq* (Pekacar, 2011: 388).

yaynamaq < *yay+na-maq* “tadını çıkarmak, zevkini çıkarmak, keyfini çıkarmak” (Pekacar, 2011: 390).

Yangız yaşav yaynatmaz. “Yalnız hayat tat vermez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 261) < *yay+na-maq* (Pekacar, 2011: 390).

II.1.2.20. +pa-

İsimden fiil yapan ekin Kumuk Türkçesinde tek örneği tespit edilmiştir.

sıy+pa-maq “okşamak, sıvazlamak” < *sıy* “abur, saygı, ihtiram” (Pekacar, 2011: 295) < *sıy* “şeref” (Toparlı vd, 2019: 236).

II.1.2.21. +pay-

Kumuk Türkçesinde, ekle ilgili kalın biçimli tek örnek tespit edilmiştir. **tompaymaq* (bk. göpmek; Pekacar, 2011: 141) < *tom+pay-maq* < *tomalmak* “şişmek”.

II.1.2.22. +pi-

Kumuk Türkçesinde, ekle ilgili ince biçimli tek örnek tespit edilmiştir. Örnek ince ünlüden oluşmuştur.

yelpimek “1. yellemek, 2. savurup tanelerini ayırmak” < *yel+pi-mek* (Pekacar, 2011: 392).

II.1.2.23. +(X)r-

Öztürk’e göre tek heceli kelimelere getirilerek onlardan geçişsiz fiiller türeten isimden fiil yapım ekidir (1997: 45). Ercilasun’a göre, isimden isim yapma eki *-gu*, *-gü*’den sonra gelip geçişsiz fiiller türetir (2020: 38).

ağarmaq “1.ağarmak, 2.benzi uçmak” < *a(k)+ar-maq* (Pekacar, 2011: 27,36) < *ağ+ar-* “ağarmak, benzi atmak” (Németh, 2018: 14).

Ağarğan sakal karalması. (Ağaran sakal kararmaz.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 42) < *a(k)+ar-maq* (Pekacar, 2011: 27, 36).

Ak gün *ağartar*, kara gün *karaltar*. (Ak gün ağartır, kara gün karartır.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 43) < *a(k)+ar-maq* (Pekacar, 2011: 27, 36).

Avrumay arslan betin *ağartıp* (Ağrımaz arslan yüzünü ağartıp) (Öztürk, 2008: 182) < *a(k)+ar-maq* (Pekacar, 2011: 27, 36).

bozarmaq < *boz+ar-maq* (*birini üzüntü içinde, can sıkıntısı içinde*) “beklemek, intizar etmek, gözlemek” (Pekacar, 2011: 80).

Qatın kızını *bozartıp* (Kadın kızını üzerek) (Öztürk, 2008: 219) < *boz+ar-maq* (Pekacar, 2011: 80).

gögermek < *gög+er-mek* “1. yeşillenmek, 2. morarmak, 3. çürümek” (Pekacar, 2011: 139).

Gögerip bir gök axşamlar batğanda (Gögerip gök akşamlar battığında) (Öztürk, 2008: 110) < *gög+er-mek* (Pekacar, 2011: 139).

Gögergen kökler yimik tavuşlum (Gögermiş gökler gibi deyişlim) (Öztürk, 2008: 148) < *gög+er-mek* (Pekacar, 2011: 139).

qayğırmaq < *qayğı+r-maq* “1. kederlenmek, gamlanmak, üzülmek, yeise kapılmak, 2. endişe etmek, endişe duymak” (Pekacar, 2011: 255-256).

Dost süyüner, düşman *qayğırar*. (Dost sevinir, düşman kaygılanır.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 105) < *qayğı+r-maq* (Pekacar, 2011: 255, 256).

Kara giygen *qayğırmas*, karnı güygen *qayğırar*. (Kara giyen kaygılanmaz, karnı yanan kaygılanır.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 156) < *qayğı+r-maq* (Pekacar, 2011: 255, 256).

üfürmek < *üf-ü-r-mek* “üfürmek, üflemek, esmek” (Pekacar, 2011: 359) < (Ergin, 1993: 173).

Barı da halk bir bolup *üfürse*, yel bolur. (Bütün halk bir olup üfürse, yel olur.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 77) < *üf-ü-r-mek* (Ergin, 1993: 173).

Otnu *üfüregenni* gözlerine uçgun girer. (Ateşi üfleyenin gözlerine kıvılcım girer.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 197) < *üf-ü-r-mek* (Ergin, 1993: 173).

Süt *üfürüp* qazağıma nar bergen (Süt üfleyip Kazak’ıma ateş vermiş) (Öztürk, 2008: 252) < *üf-ü-r-mek* (Ergin, 1993: 173).

yañırmaq “1.tazeleşmek, dinçleşmeki yenilenmek, 2.yeniden başlamak, 3.yerine geçirilmek, yerine konulmak” < *yañı+r-maq* (Pekacar, 2011: 382)..

Baynı katını ölse töşegi *yañırar*. (Zenginin kadını ölse döşegi yenilenir.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 82).

zañırmaq “yankı yapmak, uğuldamak “zangırdamak” (msl. çığlıktan kulaklar)” < *zañ+ır-maq* (Pekacar, 2011: 406).

Yarlını katını ölse başı *zangırar*. (Fakirin kadını ölse başı zangırdar.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 263) < *zañ+ır-maq* (Pekacar, 2011: 406).

II.1.2.24. +IrA-

Ekin, genellikle yansıma kelimelerden fiil yaptığını belirten Öztürk (1997: 46), -ir- isimden fiil yapma eki ile -a- / -e- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden oluştuğu görüşünü savunur.

inıramaq “inlemek, inildemek” (Pekacar, 2011: 166) < *iñ+ıra-maq* “inlemek” (Baykoca, 2007: 120).

kök(ü)remek < *kök+(ü)re-mek* “gürlemek, gürlüdemek, gümbürdemek” (Pekacar, 2011: 183).

Salatavdan kök kökürese, tüzge kara, kıbladan kökürese, tavğa kara. “Salatav’dan gök gürele düzlüğe bak, kıbleden gürlerse dağa bak” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 211) < *kök+(ü)re-mek* (Pekacar, 2011: 183).

Köküredin *kök yimik* “Kükredin kök yimik” (Öztürk, 2008: 74) < *kök+(ü)re-mek* (Pekacar, 2011: 183).

Köküredim *men talaysız kök yimik* “Kükredim ben talihsiz gök gibi” (Öztürk, 2008: 124) < *kök+(ü)re-mek* (Pekacar, 2011: 183)..

münjüremek “böğürmek, melemek” (Pekacar, 2011: 204) < *möñre* “sığır, geyik vb. böğürme” < *möge+re-* (Tekin, 2022: 85)..

titirmek “titremek” (Pekacar, 2011: 336) < *tit+ire-* “titremek, korkmak” (Öztürk, 1997: 60).

Tiş qalasın **titiretip** açılsa “Diş kalesi titretilip açılsa” (Öztürk, 2008: 98) < *tit+re-* “titremek, korkmak” Öztürk, 1997: 60).

II.1.2.25. +sa-

Ercilasun’un Kaşgarlı Mahmud’dan aktardığına göre, ekin hem isim hem de fiillere gelerek yapılmak istenen işi ifade ettiği görüşüne yer verir (2020: 40). Kumuk Türkçesinde tek şekli vardır.

Ekin işlevleri

alğasamaq “acele etmek, telaşlanmak” (Pekacar, 2011: 31) < *alğa+sa-maq* “acele etmek” (Baykoca, 1998: 87).

Alğasağan eki kaytar. (Acele eden iki döner.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 46) < *alğa+sa-maq* (Baykoca, 1998: 87).

suwsamaq < *suw+sa-maq* “susamak” (Pekacar, 2011: 304).

Süymey berilgen suv, *suvsabın* taydırmas. (Gönülsüz verilen su, susuzluğunu gidermez.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 221) < *suw+sa-maq* (Pekacar, 2011: 304).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde +sa- eki

Gabain, ekin “arzulama, istek duyma” bildirdiğine vurgu yapmaktadır: *kaksak* “kindar, kinli” < *kak* “kin”, –*k* fiilden isim yapma ekidir (1988: 50).

Karahanlı Türkçesinde +sa- eki

Hacıeminoğlu’na göre, ek Karahanlı sahasında hem FFYE olarak hem de İFYE olarak kullanılmaktadır. Aslında bu durum Türkçenin genel kurallarına aykırıdır. Çünkü Türkçede FFYE ile İFYE ayrıdır. İFYE örnekleri şunlardır: *alıgsa-* “almak istemek” < *alıg+sa-*, *keligse-* “gelmek istemek” < *kelig+se-*, *aşsa-* “yemek yemek istemek” < *aş+sa-* (2006: 159-160).

Harezmi Türkçesinde +sa- eki

Yüksekkaya (2011: 140), ekin başlangıçta istek ifade eden fiiller türettiğini, zamanla bu fonksiyonunun azaldığını bildirir: *ķapsa* < *ķap+sa-*, *suwsa* < *suw+sa-*.

Kıpçak Türkçesinde +sa- eki

Güner (2020: 169), ekin ad kök veya gövdelerinden eklendiği ada karşı bir arzuyu, isteği, ihtiyacı ifade ettiğini belirtir: *azsa-* “azımsamak” < *az+sa-*, *yıraksa-* “uzak bulmak, uzak olduğunu düşünmek” < *yırak+sa-*.

Çağatay Türkçesinde +sa- eki

Eckmann, ekin tek örnekte rastlandığını belirtir: *susa-* < *su+sa-* (2013: 58)

Kazak Türkçesinde +sa- eki

Koç ve Doğan’a (2022: 287) göre, ek seyrek kullanımlı bir isimden fiil yapım ekidir: *añsa-* “özle” < *añ+sa-*, *suwsa-* “susamak” < *suw+sa-*, *buwsa(n)-* “hafifçe terlemek” < *buw+sa-n-*.

Kırgız Türkçesinde +sa- eki

Kasapoğlu Çengel’e (2020: 131-132) göre, ek tarihî yazı dillerinde canlı olmayıp Kırgız Türkçesinde de çok işlek değildir: *suusa-* “susamak” < *suu+sa-*, *cañsa-* “el sallamak” < *cañ* “jest, hareket” < *cañ+sa-*.

II.1.2.26. +sar-

Kumuk Türkçesinde işlek olmayan bu ekin tek örneği tespit edilmiştir.

**qumsarmaq* < *qum*+*sar-maq* “solmak, sararmak, rengi kaçmak” (Pekacar, 2011: 271).

*Bavukğa başın salgan bavrın tutup **qumsarır***. “Rutubetli yere başını koyan bağrını tutup solar” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 81).

*Qayırlanıp qazabından **qumsarıp*** “Gazabından sararıp kıvrılıp” (Öztürk, 2008: 98).

*Ol Asxar’ını otlu beti **xumsarsa*** “O Ashar’ın otlu beti xumsarsa” (Öztürk, 2008: 160).

II.1.2.27. +sın-

+sı- +si- ile -n- ekinin birleşmesi ile meydana geldiği görüşünü savunur. “*gibi görmek, gibi görünmek*” anlamını dediğini belirtir (Uygur, 2018: 124).

awursınmaq < *awur*+*sın-maq* “yüksünmek, zorsunmak” (Pekacar, 2011: 49), *azsınmaq* < *az*+*sın-maq* “bir şeyi yeterli görmemek, azımsamak” (Pekacar, 2011: 55,56), *qıyısınmaq* < *qıyın*+*sın-maq* “bir şeyden yüksünmek” < *qıyın* “zor, güç, çetin, zahmetli” (Pekacar, 2011: 263), *suwuqsınmaq* < *suwuq*+*sın-maq* “üşümek” (Pekacar, 2011: 304), *yatsınmaq* “1. savulmak, bir yana çekilmek, kaçmak, 2. çekinmek, utanmak, sıkılmak” (Pekacar, 2011: 389) < *yat*+*sın-maq* (Baykoca, 1998: 87), *yazıqsınmaq* < *yazıq*+*sın-maq* “birine acımak, merhamet etmek” (Pekacar, 2011: 391).

II.1.2.28. +sıt-

İşlek değildir. Kumuk Türkçesinde tek örnekte rastlanmıştır.

qıyıqsıtmaq “eziyet etmek” < *qıyıq* “1.eğri, eğik, eğilmiş, 2.mec. inatçı, taviz vermez,direnge” < *qıyıq*+*sıt-maq* (Pekacar, 2011: 263).

Öküznü *kıyıksıtma*. (Öküzü inatlaştırma.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 199) < *qıyıq*+*sıt-maq* (Pekacar, 2011: 263).

II.1.2.29. +sIrA-

Gabain, ekin ET’deki durumuyla ilgili olarak “+sız, +siz *kalmak*” şeklinde bir açıklama yapmıştır. +sır-a-, +sir-e biçimlerinde iki şekilli olduğunu gösterir (1988:

50). Eraslan'ın Ş.Tekin'den naklettiğine göre, mevcudiyetlerini yalnız iştikaklarından çıkartabildiğimiz isimden fiil yapan, işlek olmayan birleşik bir ek olduğunu belirtir (2012: 116).

külemsiremek < *külem+sire-mek* “gülümsemek” (Pekacar, 2011: 185), *qatıwsıramaq* < *qatıw+sıra-maq* “1. sertleşmek, katılaşmak, 2. olgunlaşmaya başlamak” < *qatıw* “nasır” (Pekacar, 2011: 253), *yılamısıramaq* < *yılam+sıra-maq* “ağlayacak gibi olmak, ağlamaklı olmak, az kalsın ağlamak” < *yılaw* “ağlama, ağlayış” (Pekacar, 2011: 395), *yuxusıramaq* < *yuxu+sıra-maq* “uyuklamak” < *yuxu* “uyku” (Pekacar, 2011: 401).

İsimden Fiil Yapma Ekleri Konusunda Değerlendirme

Kumuk Türkçesinde isimden fiil yapım ekleri, isim kök ve gövdelerinden fiil türetmek için kullanılan eklerdir. Bu ekler isim köklerine getirilerek yeni kelimeler oluşturmaktadır. Diğer yapım eklerine göre sayıca daha azdır. Eklerin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki fonetik biçimlerine bakıldığında benzeşen ve farklı biçimlerde oluşan ekler bulunduğu rastlanmaktadır. Eklerin işlevleri zaman içerisinde değişime uğramıştır. Diğer lehçelerde farklı ve benzer tarafları bulunmaktadır. Bu eklerin en önemli özelliği getirildiği isim kök ve gövdelerini “olma, oluş bildirme, yapma, yapış bildirme” özelliğinde birer fiile dönüştürmeleridir (Korkmaz, 2019: 172). Kumuk Türkçesinde tespit edilen isimden fiil yapım ekleri yaklaşık 29 (yirmi dokuz) adettir. Bu ekler şunlardır:

Tablo 2. Kumuk Türkçesinde tespit edilen isimden fiil yapım ekleri yaklaşık 29 (yirmi dokuz) adettir.

<i>isimden fiil yapım ekleri</i>	<i>isimden fiil yapım ekleri</i>
+A-(+a-, +e-)	+pay-
+ay-	+pi-
+çIq-	+(X)r-
+dır-	+IrA-
+ğa-	+sa-
+ğAr-	+sar-
+gAn-	+sın-
+I-	+sıt-
+ılla-	+sIrA-

+(X)k-

+kel-

+KIr-

+en-

+nA- (+na-, +ne-)

+pa-

+(X)l-

+lA-

+lAn-

+lAş-

+lAt-

II.1.3. Fiilden İsim Yapım Ekleri

Fiilden isim yapma eklerinin, fiil kök ve gövdelerinden isim yapmak için kullanılan ekler olduğunu belirtir (Ergin, 1993: 175). Banguoğlu, fiilden isim yapım eklerinin, isimden isim tabanları gibi asıl türetme ekleriyle kurulduğunu, bazıları da türetme değeri kazanmış çekim ekleriyle kurulduğunu ileri sürer (2019: 224).

II.1.3.1. -A

Eski Türkçeden itibaren çeşitli somut ve soyut adlar ile zarflar türeten bir ektir (Güner, 2020:130). Ekin, Türkiye Türkçesindeki kullanımı nadirdir: *ır-* / *ır-a-* “uzaklaştırmak”, *kap-* / *kap-a-*, *tar-* / *tar-a-* “dağıtmak”, *tık-* / *tık-a-* gibi. Ancak ekin –*amak* ve –*agan* gibi birleşik yapılar içinde varlığını sürdürdüğüne değinir: *bas-* < *bas-a-mak*, *kaç-* < *kaç-a-mak*, *tut-* < *tut-a-mak*, *ak-* < *ak-a-ğan* “çabuk meyleden, sebatsız”, *gez-* < *gez-e-ğan* “çok gezen”, *gül-* < *gül-e-ğan* “sevimli, güler yüzlü”, *küs-* < *küs-e-ğan* “çabuk küsen”, *ol-* < *ol-a-ğan* “olagelen” vb (Korkmaz, 2019: 181-182).

Kumuk Türkçesinde az kullanılan bir ektir. Ekin bir örneği tespit edilmiştir.

aylana “1. daire, 2. çevre, 3. çember” < *aylan-* “dönmek” (Pekacar, 2011: 53).

II.1.3.2. -AğAn

Ek, Türkçede eskiden beri kullanılmakta olup işlek değildir. Görevi bakımından –*ğan*, –*gen*, –*kan*, –*ken* eki gibi, oluşan isimler aşırı ve daima yapan veya olanı karşılamaktadır. Ekteki *ğ* sesi yumuşayarak bugün *ğ* şeklini almıştır: *ol+ağan*, *yat+ağan*, *vur+ağan*, *kes+eğan*, *gez+eğan* gibi (Ergin, 1993: 180-181).

Kumuk Türkçesinde işlek bir ek değildir. Bir örneğine rastlanmıştır.

unutağan < *unut-ağan* “unutgan” (Pekacar, 2011: 353).

Kıpçak Türkçesinde -AğAn eki

Güner’e göre ek, fiilin taşıdığı özelliği fazlasıyla kendisinde bulundurma özelliği taşıyan ve mübalağa görevinde kullanılan adlar türetmektedir: *aç-ağan* “çok açan” < *aç-*, *sın-ağan* “çabuk kırılan” < *sın-*, *ürk-eğan* “ürkek” < *ürk-* (2020: 131-132).

Kazak Türkçesinde -AğAn eki

Koç ve Doğan, ekin türettiği isimlerin türediği fiilin hareketini devamlı olarak yapan nesneleri karşıladığını belirtmektedirler: *köregen* “gözü açık” < *kör-*, *tebegen* “devamlı çifte atan at” < *tep-*, *bezegen* “yerinde duramayan” < *bez-*, *beregen* “eli açık, cömert” < *ber-* (2022: 251).

Kırgız Türkçesinde -AğAn eki

Kasapoğlu Çengel, ekin –*aagan*, *öögön* biçimlerinde olduğunu, bir işi, hareketi sürekli ve sıklıkla yapanı anlattığını belirtir: *kaçaagan* “kaçmaya çalışan at için kullanılır” < *kaç-*, *calaagan* “yalamay seven, âdet edinen” < *cala-*, *köröögön* “iyi gören, uyanık” < *kör-*, *süzöögön* “tos vurmayı seven hayvanlar için kullanılır” < *süz-* (2020: 135).

II.1.3.3. -ç

Ekin tek biçimi bulunup işlek bir ek olduğuna değinen Pekacar, *-n-* ile biten dönüşlü fiillere gelerek aşırılık anlamı taşıyan hareket durumunu ya da özelliğini belirten isimler türettiğini ifade eder (Pekacar, 2007: 969). Hacıeminoğlu da ekin *n* ile genişlemiş fiil gövdelerinden fiil isimleri türettiği görüşünü savunmaktadır (2019, 19). Kumuk Türkçesinde işlek olan ekin tek şekli bulunmaktadır (Pekacar, 2007: 969).

Ek, Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *qızğanç* “açgöz, tamahkar, gözü doymaz, hasis, cimri, eli sıkı, varyemez” < *qızğan-ç* (Pekacar, 2011: 265), *bezenç* “süs, ziynet” (Pekacar, 2011: 72).

Ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *qorqaç* “korkak, tabansız, ödle, korkakça” < *qorq-aç* (Pekacar, 2011: 267), *aylanç* “dolaşık, dolambaçlı” < *aylanmaq* < *aylan-ç* (Pekacar, 2011: 53).

Ekin işlevleri

aylanç “dolaşık, dolambaçlı” < *aylanmaq* < *aylan-ç* (Pekacar, 2011: 53), *bezenç* < *beze-n-ç* “süs, ziynet” (Pekacar, 2011: 72), *çomuç* “1. kepçe, çemçe, 2. kova, tekne” < *çom-uç* (Pekacar, 2011: 106).

hökünç “pişmanlık, esef, nedamet” < *hökünmek* “pişman olmak, esef duymak, müteessif olmak, üzölmek” < *hökün-ç* (Pekacar, 2011: 158).

Hökünçlü *qul arsar bolmaq gertidir* “Pişman kulun korkacağı gerçektir” (Öztürk, 2008: 184) < *hökün-ç* (Pekacar, 2011: 158).

Ölgeniñe hökünç *etmeymen* “Senin öldüğüne üzülmem” (Öztürk, 2008: 212) < *hökün-ç* (Pekacar, 2011: 158).

qazanç < *qazan-ç* “1. kâr, 2. ücret, gelir, kazanç” (Pekacar, 2011: 258).

qızğanç < *qızğan-ç* “açgöz, tamahkar, gözü doymaz, hasis, cimri, eli sıkı, varyemez” (Pekacar, 2011: 265).

Alim, işge çomart, sözge kızğanç bolur. “Âlim, işe cömert, söze aç gözlü olur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 47) < *qızğan-ç* (Pekacar, 2011: 265).

Kızğançnu *topurağ toydurur.* “Aç gözlüyü toprak doyurur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 168) *qızğan-ç* (Pekacar, 2011: 265).

qorqaç < *qorq-aç* “korkak, tabansız, ödle, korkakça” (Pekacar, 2011: 267).

Göz korkaç *kol batır.* “Göz korkak el yiğit” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 127) < *qorq-aç* (Pekacar, 2011: 267).

İlknı atası korkaçdır. “Utancın atası korkaktır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 145) < *qorq-aç* (Pekacar, 2011: 267).

qorqunç “1. korku, dehşet, endişe, 2. tehdit, tehlike, muhatara, varta” < *qorqu(w)-nç* (Pekacar, 2011: 268).

Düşman dos bolsa *qorqunçu* güçlü. (Düşman dost olsa korkusu çoktur.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 106) < *qorqu(w)-nç* (Pekacar, 2011: 268).

Yoruknu bilgenge yol *qorqunçsuz.* (Yordamını bilene yol korkusuz.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 275) < *qorqu(w)-nç* (Pekacar, 2011: 268).

quwanç “kıvanç, sevinç, neşe, kıvançlı, sevinçli, neşeli” < *quwanmaq* “kıvanmak, sevinmek < *quwan-ç* (Pekacar, 2011: 274).

Hey ulanlar, qıyınınız köp quwanç yoq “Hey oğlanlar, üzüntümüz çok kıvanç yok” (Öztürk, 2008: 150) < *quwan-ç* (Pekacar, 2011: 274).

Quvançlı *tepsilerin cıyılmas* “Kıvançlı tepsilerin dağılmaz” (Öztürk, 2008: 220).

sağınç “kasvet, hüznün, gönül üzgünlüğü, iç sıkıntısı, hüznü, hazin, kasvetli, elemli, can sıkıcı, can sıkıntısı veren” < *sağın-ç* (Pekacar, 2011: 283), *süyünç* “sevinç” < *süyün-ç* (Pekacar, 2011: 306).

sağınç < *sağın-ç* “kasvet, hüznün, gönül üzgünlüğü, iç sıkıntısı, hüznü, hazin, kasvetli, elemli, can sıkıcı, can sıkıntısı veren” (Pekacar, 2011: 283), *süyünç* “sevinç” < *süyünmek* “sevinmek, memnun olmak, hoşnut olmak” < *süyün-ç* (Pekacar, 2011: 306).

Dosluğ süyünçnü bulağıdır. “Dostluk sevincin kaynağıdır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 105).

Çoçağını ne kaygı ne süyünç örçükdürmes. “Yiğidi ne kaygı ne sevinç gerginleştirir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 169).

Zahmat da süyünç de yanaşa yürür. “Zahmet de sevinç de yan yana yürür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 278).

yalınç “yüze gülme, yılışkanlık, dalkavukluk” < *yalınmaq* “birine yılışmak, yaranmak, dalkavukluk etmek, yaltaklık etmek” < *yalın-ç* (Pekacar, 2011: 379).

Yarevke til, yalınç kulğa; uzun tilli, uştukulğa. “Dalkavuk dil, yılışkan kula; uzun dil hilekara” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 262) < *yalın-ç* (Pekacar, 2011: 379).

Yarevke til, yalınç kulğa; uzun tilli, uştukulğa. “Dalkavuk dil, yılışkan kula; uzun dil hilekâra” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 262).

yıbanç “eğlence, neşe, şenlik, cümbüş, eğlence meclisi” < *yıbanmaq* “eğlenmek, keyif etmek, cümbüş etmek” < *yıban-ç* (Pekacar, 2011: 394).

Kökreler tolğan dertden yıbanç yoq “Yürekler dolmuş dertten keyif yok” (Öztürk, 2008: 150).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde -ç eki

Eraslan (2012: 104), ekin Eski Uygur Türkçesinde kullanımının dönüşlü fiiller dışında az olduğunu öne sürer: *abınç* (< *abın-ç*) “avunma, teselli”, *irinç* (< *irin-ç*) “sefil, sefalet”, *isiç* (< *isi-ç*) “tencere”, *kirtgünç* (< *kirtgün-ç*) “inanç, iman”, *tegzinç* (< *tegzin-ç*) “tomar, bölüm”.

Karahanlı Türkçesinde -ç eki

Hacıeminoğlu (2006: 18), ekin *-n-* ile genişleyen fiil gövdelerinden umumi olarak fiil isimleri türettiğine dikkat çeker. Sayı isimlerinden çeşitli fiiller türetilmiş ve bundan tekrar isim türetildiğine değinir: *birin-* < *birin-ç*, *üçün-* < *üçün-ç*; ayrıca: *awınç* < *awın-ç* “alışma, avunma”, *basınç* < *bas-ı-n-ç* “baskı, zulüm”, *ilenç* < *il-e-n-ç* “kınama, ayıplama”, *kılınç* < *kıl-ı-n-ç* “kılıç”, *korkunç* < *kork-u-n-ç* “korkunç”, *külünç* < *kül-ü-n-ç* “gülünç”, *küvenç* < *küven-ç* “güven, güvenç”, *öğünç* < *öğün-ç* “övnünme”, *ökünç* < *ökün-ç* “pişmanlık”, *ötünç* < *öt-ü-n-ç* “ödünç”, *sakinç* < *sak-ı-n-ç* “düşünce”, *umunç* < *um-u-n-ç* “ümit, ümitlenmek”, *urunç* < *urun-ç* “rüşvet”.

Harezmi Türkçesinde -ç Eki

Yüksekkaya, ekin Harezmi Türkçesinde oldukça işlek bir kullanımının olduğunu ileri sürer: *kılınç* < *kılın-ç*, *korkunç* < *korkun-ç*, *ökünç* < *ökün-ç*, *sakin-ç* < *sakin-ç* (2011: 138).

Kıpçak Türkçesinde -ç eki

Karamanlıoğlu, eki *-ç (-nç)* başlığı altında göstermiştir. Yani ekin, iki sestene oluştuğunu düşünmektedir: *beyenç* ~ *beyinç* “sevinç” (*biyen-* “sevinmek”), *inanç* “inanç”, *kevenç* ~ *küvenç* “sevinç, ferahlık” (*keven-* ~ *küven-* “sevinmek, ferahlamak”, *ödünç* < *ödün-ç* ~ *ötün-ç* ~ *ödin-ç* “ödünç”, *öğün-ç* ~ *öygün-ç* “medih, övgü”, *sığınç* < *sığın-ç* “melce, sığınak”, *umunç* < *umun-ç* “ümit, temenni” (2019: 35).

Çağatay Türkçesinde -ç eki

Eckmann, *-ç* ekine doğrudan değinmemiş, *-nç* eki başlığında *-n+ç* dönüşlülük eki olarak bahsetmiştir. Akıl veya beden hareketleri ifade eden mücerret isimler türettiğini belirtmiştir: *ökünç* “pişmanlık, nedamet” < *ökün-*, *kılınç* “fiil, davranış” < *kıl-* (yapmak, etmek), *tınç* “sakin, sessiz, huzurlu” (*tın-* “dinmek, durmak”) (2013: 54).

Kazak Türkçesinde -ç eki

Öner, Kazak Türkçesinde ekin *-ç* yerine *-ş*’li biçimlerinin kullanıldığını belirtir: *kuvaniş* < *kuvan-ı-ş* “sevinç, kıvanç”, *ökiniş* < *ökin-i-ş* “pişmanlık, üzüntü”, *süyüniş* < *süyün-i-ş* “sevinç”, *jubaniş* < *juban-ı-ş* “teselli”, *küyüniş* < *küyün-i-ş* “ıstırap, keder”, *sagınış* < *sagin-ı-ş* “hatırlama, yad etme” (2013: 86).

Kırgız Türkçesinde -ç eki

Kasapoğlu Çengel, ekin ünsüzlerle biten bazı fiil gövdelerine doğrudan, kimisine de */ı/*, */i/*, */u/*, */ü/* ünlüleriyle birlikte getirildiğine işaret etmektedir: *tayanç* <

tayan-ç “dayanç, destek”, *maktanç* < *maktan-ç* ~ *maktan-ı-ç* “övnüç”, *süyönç* < *süyön-ç* “destek” (*süyön-*: dayanmak, yaslanmak), *kubanıç* < *kuban-ı-ç* “kıvanç”, *aşığış* < *aşık-ı-ç* “çabuk, acele, tezlik” (*aşık-*: acele etmek, çabuk davranmak), *calın-ı-ç* “rica, yalvarış” (*calın-*: yalvarmak, yakarmak), *cuban-ı-ç* “teselli” (*cuban-*: avunmak), *sağın-ı-ç* “özlem” (*sağın-*: özlemek) (2020: 137).

II.1.3.4. -çAk

Kumuk Türkçesinde işlek değildir. Nitelik ve araç gereç isimleri türetmektedir. İki şekli bulunmaktadır -*çak*, -*çek* (Pekacar, 2007: 969).

emçek “meme, göğüs”, *emçek içegen yaş* “süt çocuğu” < *em-çek* (Pekacar, 2011: 120)

Yılamayğan yaşğa emçek bermes. “Ağlamayan çocuğa meme verilmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 272) < *em-çek* (Pekacar, 2011: 120).

erinçek “tembel, üşengen, üşengeç” < *erin-çek* (Pekacar, 2011: 122).

Erinçek işge urunmas, aş olsa qarap turmas. “Erinçek işe girişmez, yemek olsa bakıp durmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 116) < *erin-çek* (Pekacar, 2011: 122).

Erinçek yerinden turğunça, erinmegen işin bitdirer. “Erincek yerinden kalkıncaya kadar erinmeyen işini bitirir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 116) < *erin-çek* (Pekacar, 2011: 122).

qurçaq “kukla” < *qur-çaq* (Pekacar, 2011: 272), *salınçaq* “salkım, asılı duran, sarkık, sarkık duran” < *salın-çaq* (Pekacar, 2011: 284), *yelpinçek* “bot. yabani hindiba” < *yelpin-çek* (Pekacar, 2011: 392).

II.1.3.5. -çan

İşlek bir ek değildir. Kumuk Türkçesinde birkaç örneğine rastlanmıştır.

boyçan “dalyan gibi, boylu poslu” (Pekacar, 2011: 80), *iyelçen* “esnek, elastiki” (Pekacar, 2011: 169), *uyalçan* “utangaç, sıkılğan, mahcup. 2. vicdanlı, insafı”, *uyalçan gişini yüregi qara bolmas* “utanın kişinin yüreği kara olmaz. (Yani temiz yürekli olur.)” < *uyal-çan* (Pekacar, 2011: 356).

II.1.3.6. -çi

Ergin'e (1993: 181) göre ek, Eski Türkçede *-ı-ğ-çı*, *-i-g-çi* ve *-ğuçı*, *-güçi* şekillerinde olup Türkiye Türkçesinde *-ıcı*, *-ici-*, *-ucu-*, *-ücü-*'dür. Türk dilinde 'g' sesinin düşme temayülünde olması nedeniyle Kumuk Türkçesinde 'g'nin düştüğü görülür. Baştaki *-ı-* sesi de düşerek fiile '*-çı*, *-çi*, *-çu*' biçiminde eklenmektedir.

**barçı-gelçi* "1. haberci, ulak, kurye, 2. küçük hizmetlerde kullanılan kimse" < *bar-çı*, *gel-çi* (Pekacar, 2011: 61).

Barçı gelçige yarlı yahşı busa da, özüne gerek degende süyündürmey. (Ayakçıya fakir iyi ise de kendine gerek deyince sevindirmez.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 76) < *bar-çı X gel-çi* "haberci, ulak" (Pekacar, 2011: 61).

Barağannı baltası, gelegenni kerkisi, ölgenleni elçisi savlanı *geleçisi*. Dağı yarlıgsız har kimni aldından da artından da söylep turağan adam. (Gidenin baltası, gelenin keseri, ölenlerin elçisi, sağların dünürü; Hiç destursuz herkesin önünden, arkasından konuşup duran adam.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 76) < *gele-çi* (Pekacar, 2011: 132).

tilençi < *tilen-çi* "dilenci" (Pekacar, 2011: 334).

Tilençi uruçudan kırkmas. (Dilenci hırsızdan korkmaz.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 232) < *tilen-çi X uru-çu* (Pekacar, 2011: 334).

Bağımçını bilegeni- alağanı. (Bakıcının bildiği alacağı.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 73) < *baq-maq* (Pekacar, 2011: 60).

II.1.3.7. -çık

Ekin dört şeklinin bulunduğunu belirten Pekacar, genellikle *n* ile biten fiillere geldiğini ifade etmektedir (Pekacar, 2007: 969).

Ek Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna uyar: *maqtañçıq* "övängen, kibirli, kurumlu, çalımlı, kendini beğenmiş" < *maqtañ-çıq* (Pekacar, 2011: 193), *üyrençik* "alışkın, alışmış, alışık" < *üyrenmek* "öğrenmek" < *üyren-çik* (Pekacar, 2011: 361).

Ek düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar: *bürkençik* "tente, sundurma" *bürkençik* arba "üstü kapalı araba" < *bürkemek* "bürümek, örtmek" < *bürke(n)-çik* (Pekacar, 2011:

87),), *qabarçiq* “1.su kabarcığı, 2. kabartma, kabartılı” < *qabar-çiq* (Pekacar, 2011: 239).

Ekin işlevleri

1.Alet ismi yapar: *aylançiq* “topaç”, < *aylan-çiq* (Pekacar, 2011: 53), *dögerçik* “tekerlek” < *dögeremek* “yuvarlanmak” < *dögerØ-çik* (Pekacar, 2011: 115) *bürkençik* “tente, sundurma” *bürkençik* arba “üstü kapalı araba” < *bürkemek* “bürümek, örtmek” < *bürke(n)-çik* (Pekacar, 2011: 87).

Al (ald) dögerçik kaydan yürüse, art dögerçik de şondan yürür. “Ön tekerlek nerden yürürse, arka tekerlek de oradan yürür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 45) < *dögeremek* “yuvarlanmak” < *dögerØ-çik* (Pekacar, 2011: 115).

Dögerçik bolğan soñ aylanmay kalmas. “Tekerlek olduktan sonra dönmeden durmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 105) < *dögeremek* “yuvarlanmak” < *dögerØ-çik* (Pekacar, 2011: 115).

Kadınını sözlerin arbağa yüklegende, dögerçigi uvalğan. “Kadının sözlerini arabaya yüklersen tekerleği ufalanır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 161) < *dögeremek* “yuvarlanmak” < *dögerØ-çik* (Pekacar, 2011: 115).

Tavlağa dört dögerçik mingenli “Dağlara dört tekercik binilen” (Öztürk, 2008: 190) < *dögeremek* “yuvarlanmak” < *dögerØ-çik* (Pekacar, 2011: 115).

2.Yer ismi yapar: *aylançik* “dönemeç, viraj”

3.Durum bildiren sıfat: *bulğançik* “bulanık”, *bulğançik suw* “bulanık su” < *bulğan-çik* (Pekacar, 2011: 83).

Bulğançik suvda balıq yahşı tutular. “Bulanık suda balık iyi tutulur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 94) < *bulğan-çik* (Pekacar, 2011: 83).

4.Aşırılık bildirir: *maqtañçiq* “övüngen, kibirli, kurumlu, çalımli, kendini beğenmiş” < *maqtañ-çiq* (Pekacar, 2011: 193).

qabarçiq “1.su kabarcığı, 2. kabartma, kabartılı” < *qabar-çiq* (Pekacar, 2011: 239), *talçiq* “heyecan, endişe, telaş, galeyan” < *talçiqmaq* “heyecanlanmak, merak etmek, meraklanmak, telaşlanmak” < *talçiq-* (Pekacar, 2011: 319), *üyrençik* “alışkın, alışmış, alışık” < *üyrenmek* “öğrenmek” < *üyren-çik* (Pekacar, 2011: 361).

II.1.3.8. -ecek

İşlek olmayan bir ektir. Kumuk Türkçesinde örnek sayısı azdır. Muhtemelen Oğuz Türkçesinden alınmıştır.

berecek “verecek, borç” < *bermek* “vermek” < *ber-ecek* (Pekacar, 2011: 70).

II.1.3.9. -en

ET’de seyrek rastlanan ve sıfat olarak kullanılan isimler de oluşturan fiilden isim yapım ekidir. Yazarın Ş. Tekin’den (1976) aktardığına göre, fiilin neticesini bildiren gövdeler teşkil etmektedir (Eraslan, 2012: 107).

biçen “ot” < *biçmek* “biçmek, kesmek” < *biç-en* (Pekacar, 2011: 72).

Biçen *çalmağ, çaykalmak, orak ormağ oynamak*. “Kuru ot kesmek çalkalanmak, orak vurmak oynamak” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 84) < *biç-en* (Pekacar, 2011: 72).

II.1.3.10. -enek

Daha çok tek heceli geçişli fiillere gelerek “eskiden beri süregelme, yer yöre bildirme, bir özelliği üzerinde taşıma” gibi farklı görevlerde somut ve soyut adlar türeten ancak işlek olmayan bir ektir (Korkmaz, 2019: 147).

tegenek “diken” (Pekacar, 2011: 328) < *teg-enek* < Türkçe değ- (< teg-) kökünden geldiği anlaşıyor (Eren, 2020: 134).

*Sağağa salğan eşek **tegenek** otlar*. “İşlenmemiş toprağa bırakılan eşek diken otlar” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 210).

Tegenek *çaçğan yüzüm cıymas*. “Diken eken üzüm toplamaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 229).

II.1.3.11. -gaç

Kumuk Türkçesinde işlek olmayan ekin tek alet ismi yapan örneği tespit edilmiştir. –*ğıç* biçimine daha fazla rastlanmaktadır [bkz. –*gıç* eki].

qısğaç < *qıs-ğaç* “kısaç, mengene” (Pekacar, 2011: 262).

II.1.3.12. –gAn

Öztürk’e göre, aslında sıfat-fiil eki olan ek, genellikle birden fazla heceli kelimelerden isim ve sıfatlar türetir (2020, 49).

Kumuk Türkçesinde –gAn eki kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *qızğan* < *qız-ğan* “1. kızgın 2. heyecanlı” (Pekacar, 2011: 265), *sönmeşgen* < *sön-me-y-gen* “1. sönmez, sönmek bilmez, 2. mec. bitmek bilmeyen, sürekli” (Pekacar, 2011: 300).

Kumuk Türkçesinde –gAn eki düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *çıçqan* “fare” (Pekacar, 2011: 102) < *çıç-* “dışkılamak” < *çıç-kan* (Güner Dilek, 2019: 81), *çubuşğan* < *çubur-uş-* (Pekacar, 2011: 107).

Ekin işlevleri

alışgan < *alış-ğan* “alışkan, alışkın” (Pekacar, 2011: 31).

Alışgan arslanlayın zor gerek. “Alışmış arslan gibi güç gerek” (Öztürk, 2008: 98) < *alış-ğan* (Pekacar, 2011: 31).

çıçqan “fare” (Pekacar, 2011: 102) < *çıç-* “dışkılamak” < *çıç-kan* (Güner Dilek, 2019: 81), *qabarğan* < *qabar-ğan* “nasırlı, nasır bağlamış” (Pekacar, 2011: 239), *qıçıtğan* “bot. ısırgan otu” < *qıçıtmaq* “ger-mec. kaşınmak” > *qıçıt-ğan* (Pekacar, 2011: 259).

qızğan < *qız-ğan* “1. kızgın 2. heyecanlı” (Pekacar, 2011: 265).

Yaşlarından *kızgangan* atadan ata bolmas. “Çocuklarından kıskanan atadan ata olmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 265) < *qız-ğan* “1. kızgın 2. heyecanlı” (Pekacar, 2011: 265).

sönmeşgen < *sön-me-y-gen* “1. sönmez, sönmek bilmez, 2. mec. bitmek bilmeyen, sürekli” (Pekacar, 2011: 300).

yabuşğan “akdiken” (Pekacar, 2011: 377) < *yabuş-ğan* “kavgacı” (Baykoca, 1998: 75).

Yabuşganlıq tala degen yer de bar “Yapışkanlık tarla denen yer de var” (Öztürk, 2008: 126) < *yabuş-ğan* (Baykoca, 1998: 75).

yaratğan < *yarat-ğan* “din. Yaradan, yaratıcı, Allah” (Pekacar, 2011: 385), *yazğan* < *yaz-ğan* “din. kader, mukadderat, tecelli, alın yazısı, yazgı, talih” (Pekacar, 2011: 390, 391).

Yetişgen kızını gözüne yerlengen at görünmey. “Yetişkin kızın gözüne eyerlenen at görünmez.-erkeğin evli olması” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 271) < *yetiş-* (Toparlı vd, 2019: 320).

Çubuşgan gün sır bermes. “Kalabalık günde sır vermez” (Öztürk, 2008: 80) < *çubur-uş-* (Pekacar, 2011: 107).

Yaşınğanlar görse belsenip “Sakınanlar görse coşup” (Öztürk, 2008: 109) < *yaşın-maq* “gizlenmek, saklanmak” (Pekacar, 2011: 388).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde –gAn eki

Gabain, –*ğın*, –*gın*; –*kın*, *kin*, *ğan* eklerini bir arada ele almıştır: *tāzkin* “mülteci” < *tāz-* “kaçmak” < *tāz-kin*, *tirgin* “kalabalık” < *tir-* “dermek, toplamak” < *tir-gin*, *bazğan* “çekiç, basan” < *bas-* “basmak” < *bas-ğan* (1988: 52).

Tekin’e (2022: 87) göre, *kapgan* “Böğü kağanın ünvanı; kapan yakalayan” < *kap-* “kapmak, çalmak, hücum etmek” < *kap-gan*, *korıgan* “kale, müstahkem mevki, sığınak” < *korı-* “korumak” < *korı-gan*.

Harezmi Türkçesinde –gAn eki

Yüksekkaya (2011:139), ekin karakter özelliğine ya da alışkanlığa işaret eden fail isimler türettiğini ifade eder: *törütgen* < *törüt-gen*, *yaratğan* < *yarat-gan*.

Kıpçak Türkçesinde –gAn eki

Güner (2020: 139-140), ekin karakter özelliğine veya alışkanlığa işaret eden fail adları ve sıfatlar türeten bir ek olduğunu belirtir: *érgen* “bekar erkek” < *ér-* “olgunlaşmak” < *er-gen*, *kömülgen* “şiddetli çamur” < *kömül-* “gömülmek, batmak” < *kömül-gen*, *yüvrülgen* “bozuk” < *yüvrül-* “bozulmak” < *yüvrül-gen*.

Kazak Türkçesinde –gAn eki

Koç ve Doğan (2022: 253), ekin geniş zamanlı isim soylu sıfatlar yaptığını belirtirler: *oqığan* (*adam*) “okumuş adam” < *oqı-ğan*, *ölgen kisi* “ölmüş kişi” < *öl-gen*, *jetken arman* “ulaşılacak amaç” < *jet-ken*, *japqan esik* “kapatılan kapı” < *jap-qan*.

Kırgız Türkçesinde –gAn eki

Kasapoğlu Çengel'e (2020: 140) göre, ek *-gan*, *-gön*, *-kan* şekilleri olup sıfat-fiil eki olarak kalıplaşmıştır: *çağılgan* “şimşek” < *çağıl-gan*, *tuugan* “akraba” < *tuu-gan*, *köpürgön* “yabani sarımsak” < *köpür-gön*, *tuuşkan* “akraba” < *tuuş-kan*.

II.1.3.13. –GI

Kumuk Türkçesinde işlek olan bir ektir. *-gı*, *-gi*, *-gu*, *-gü* şekilleri vardır. Alet ve nesne adı yapar (Pekacar, 2007: 969).

Kumuk Türkçesinde –GI eki kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *içki* < *iç-ki* “içki” Pekacar, 2011: 161), *çalğı* “1.tırpan, 2.uzun ve sivri dişi” (Pekacar, 2011: 96).

Kumuk Türkçesinde –GI eki düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *külkü* “1. gülme, gülüş, eğlence, 2. maskara, alay, istihza” (Pekacar, 2011: 185), *sibirtki* “süpürge” < *sibirmek* “süpürmek” < *sibir-t-ki* (Pekacar, 2011: 296).

Ekin işlevleri

1.Alet ismi yapar:

bıçğı “testere, bıçkı” < *biçmek* “biçmek, kesmek” < *bıç-ğı* (Pekacar, 2011: 72)

çalğı “1.tırpan, 2.uzun ve sivri dişi” < *çalmaq* “1.biçmek 2.örmek, sarmak 3.kesmek, biçmek, düşürmek, devirmek, vurmak 4.çalmak (müzik aleti) < *çal-ğı* (Pekacar, 2011: 96).

Çalğan bulan çalğı ötmey. “Çalmak ile çalgı ötmez” (Öztürk, 2008: 65) < *çalmaq* “1.biçmek 2.örmek, sarmak 3.kesmek, biçmek, düşürmek, devirmek, vurmak 4.çalmak (müzik aleti) < *çal-ğı* (Pekacar, 2011: 96).

teпки “çapa, kazma” < *tepmek* “tepmek, tekmelemek” < *tep-ki* (Pekacar, 2011: 330), *sürgü* < *sür-gü* “rende, planya” (Pekacar, 2011: 305), *sibirtki* “süpürge” < *sibirmek* “süpürmek” < *sibir-t-ki* (Pekacar, 2011: 296).

Yañı sibirtki taza sivire. “Yeni süpürge temiz süpürür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 250) < *sibirmek* “süpürmek” < *sibir-t-ki* (Pekacar, 2011: 296).

Sibirtkini de soğup hucura üyde bulay degen. “Süpürgeyi yere çalıp hücre evinde şöyle demiş” (Öztürk, 2008: 46) < *sibirmek* “süpürmek” < *sibir-t-ki* (Pekacar, 2011: 296).

2.Yiyecek-içecek ismi yapar:

içki < *iç-ki* “içki” Pekacar, 2011: 161).

Berecekge **içki** içgen eki keren *humar bolur*. “Veresiye içki içen iki kere sahoş olur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 82) < *iç-ki* (Pekacar, 2011: 161).

İçki içini çıkarır. “İçki içini çıkarır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 144) < *iç-ki* (Pekacar, 2011: 161).

İçkiçi avzun kepdirmes, üyüne çöp de geltirmes. “İçkici ağzını kapamaz, evine çöp de getirmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 144) < *iç-ki* (Pekacar, 2011: 161).

İçgiler içmey için tolturğan. “İçkiler içmeden için doldurmuş” (Öztürk, 2008: 114) < *iç-ki* (Pekacar, 2011: 161).

3.Eylemin sonucu gösteren soyut isimler yapar:

külkü “1. gülme, gülüş, eğlence, 2. maskara, alay, istihza” < *külemek* “gülmek” < *külØ-kü* (Pekacar, 2011: 185).

İnanma tülküge, kalırsın külküge. “İnanma tilkiye kalırsın gülünç durumda” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 146) < *külemek* “gülmek” < *külØ-kü* (Pekacar, 2011: 185).

4.Edilgen isimler yapar:

salınqı < *salın-qı* “diyal. sarkık, sarkmış” (Pekacar, 2011: 284).

urğu “gr. vurgu” < *urmak* “vurmak” < *ur-ğu* (Pekacar, 2011: 353).

Sorğusuz birden eter “Sorgusuz birden eder” (Öztürk, 2008: 78).

Qalqısı sınıq kıyıvu kıyma çal da bar “Çatısı kırık kıyısı kıyma çit de var” (Öztürk, 2008: 144) < *qalqı* (Pekacar, 2011: 244).

Köp qurdaşın gün sorğusuz geç gelse. “Çok kardeşin gün sorgusuz geç gelse” (Öztürk, 2008: 194) < *sora-maq ~ sorØmaq* (Pekacar, 2011: 299).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde –GI eki

Gabain, ekin nadiren de olsa -*ku*, -*kü* biçimlerinin görüldüğünü, fail ismi, soyut isimler, alet isimleri ve sık sık da sıfat yaptığını belirtir: *urunğu* “savaşçı” < *urun-* “kendi kendine vurmak, vurmak” < *urun-ğu*, *yilpigü* “yelpaze” < *yilpi-* “yellemek” < *yilpi-gü* (1988: 52).

Tekin'e göre, ek eylem ve eyleyici adları türeten bir ektir: *küräğü* "kaçak olmak, yönetilmez olmak" < *kürä-gü*, *kor(ı)gu* "muhafız" < *korı-* "korumak" < *korı-gu* (2022, 87).

Eraslan'a göre, ek seyrek kullanılan fiilden isim yapma ekidir: *katğı* "sert" < *kat-* "akasatmak" < *katğı*, *tergi* "tertip" < *ter-* "tertip etmek" < *ter-gi*, *yanķı* "cevap, karşılık" < *yan-* "dönmek" < *yan-ķı* (2012: 105).

Karahanlı Türkçesinde –GI eki

Hacıeminoğlu (2006: 20-21), ekin Türk dilinin hemen her sahasında ve devrinde çok kullanılmış işlek bir ek olduğunu belirtir. Eski Türkçe döneminden beri kullanımının yaygın olduğuna vurgu yapar: *adınagu* "başka, yabancı" < *adına-* "başkalaşmak" < *adına-gu*, *bilegü* "bileği" < *bile-* "bilemek" < *bile-gü*, *bitigü* "kalem" < *biti-* "yazmak" < *biti-gü*, *içegü* "karnın içindeki organlar" < *içe-* "içe doğru olmak" < *içe-gü*, *yamagu* "yamanması gereken nesne" < *yama-gu*.

Harezm Türkçesinde –GI eki

Yüksekkaya (2011:139), ekin soyut ve somut isimler türettiğini belirtir: *içgü* < *iç-gü*, *kadgu* < *kad-gu*, *ķorku* < *kork-gu*.

Kıpçak Türkçesinde –GI eki

Güner (2020: 140-141), ekin –*gi*, –*gu*, –*ķı*, –*ku*, –*vU*, –*v* şekillerinde görüldüğünü, Eski Türkçede sıfat-fiil eki olarak da kullanılan eklerden biri olduğunu belirtir. Kıpçak Türkçesinde fiilden ad türeten işlek bir ek olduğuna vurgu yapar. Ekin ünsüz uyumuna tamamen uyduğunu, ancak ünlüsünün ünlü uyumuna tam olarak uymadığını ifade eder: *açgu* "açacak" < *aç-* "açmak" < *aç-gu*, *kösegu* ~ *küsevü* "ateşi karıştıracak şey" < *köse-* ~ *küse-* "ateş vb. karıştırmak" < *köse-gü* ~ *küse-vü*, *yatgu* "yatsı" < *yat-* "yatmak" < *yat-gu*.

Çağatay Türkçesinde –GI eki

Eckmann, ekin fiil ismi ve alet ismi yaptığını belirtir: *algu* *bérgü* "alışveriş, ticaret" < *al-* "almak, satın almak" ~ *bér* "vermek" < *al-gu* ~ *bér-gü*, *içkü* "içki" < *iç-* "içmek" < *iç-ķü*, *közü* ~ *közüngü* "ayna" < *köz-* "gör" ~ *közün-* "görünmek" < *köz-gü* ~ *közün-gü*, *süpürge* "süpürge" < *süpür-* "süpürmek" < *süpür-ge* (2013: 52).

Kazak Türkçesinde –GI eki

Koç ve Doğan’a göre ek, –ğl, –gi, –ql, –ki biçimlerinde olup fiilin gösterdiği harekete bağlı olarak nesne adları yapmakta kullanılır. Kazak Türkçesinde ekin yuvarlak ünlülü şekilleri bulunmayıp çeşitli araç, gereç, alet adları da türetir: *sıpirğı* “süpürge” < *sıpir-ğl*, *süzgi* “süzgeç” < *süz-gi*, *aşıttı* “maya” < *aşıttı-ql*; *külki* “gülme” < *kül-ki*, *tepki* “tekme, çifte” < *tep-ki*, *türtki* “sebepe olma” < *türt-ki* (2022: 248).

Kırgız Türkçesinde –GI eki

Kasapoğlu Çengel, ekin Kırgız Türkçesinde ünsüz uyumuna girerek tonluyla biten fiillere –gı/ –gi/ –gu/ –gü; tonsuzla biten fiillere –kı/-ki/-ku/-kü biçimlerinde eklendiğini, ekin ünlü uyumuna da girdiğini belirtir: *tuygu* “duygu” < *tuy-gu*, *şıpirğı* “süpürge” < *şıpir-gı*. Yazar, *kl/-kU* ekinin dönüşlü fiil tabanlarından türettiği şeklinin –*ηkl/-ηkU*/ < –*n-kl/-n-kU* biçimlerinde kullanıldığını vurgular: *çarçaηkı* “hafifçe yorgun” < *çarça-η-kı*, *cüdüηkü* “bir parça zayıf” < *cüdü-* “kuvvetten düşmek, zayıflamak” < *cüdü-η-kü*, *kötörüηkü* “kalkık” < *kötörü-η-kü* (2020: 140).

II.1.3.14. –gIç

İşlek bir ektir. Dört şekli bulunmaktadır. –gıç, –giç, *guç*, –güç. Alet, nesne, hayvan adları türetir (Pekacar, 2007: 969).

Kumuk Türkçesinde –gIç eki kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *gesgiç* < *ges-giç* “keski, kesici, kalem” (Pekacar, 2011: 136), *qıdırğıç* < *qıdır-ğıç* (Pekacar, 2011: 259). Ancak bazı örneklerde kalınlık-incelik (damak) uyumuna uymaz: *işırtğıç* “ateş kancası” < *işırtmaq* “karıştırmak (*yanan kömürü, odunu*) < *işırt-t-ğıç* (Pekacar, 2011: 168).

Kumuk Türkçesinde –gIç eki düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *ayırğıç* < *ayır-ğıç* “virgül” (Pekacar, 2011: 53), *burğuç* < *bur-ğuç* “tıkaç” (Pekacar, 2011: 83).

Ekin işlevleri

1. Alet ismi yapar:

açğıç “anahtar” (Pekacar, 2011: 22) < *aç-gıç* “anahtar, açar” (Németh, 2018: 13).

Nedir şonu açğıçı? “Nedir bunun anahtarı” (Öztürk, 2008: 63) < *aç-ğıç* (Pekacar, 2011: 22).

Şodur şonu açğıcı. “Budur bunun anahtarı” (Öztürk, 2008: 63) < aç-ğış (Pekacar, 2011: 22.)

Sabur cennetni açğıcı. “Sabır cennetin anahtarı” (Öztürk, 2008: 77) < aç-ğış (Pekacar, 2011: 22).

Parahat turmak pakırlıkni açğıcıdır. “Rahat durmak fakirliğin anahtarıdır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 204) < aç-ğış (Pekacar, 2011: 22).

Xazna sandıqlanı açğıcı. “Hazine sandıklarının anahtarı” (Öztürk, 2008: 220) < aç-ğış (Pekacar, 2011: 22).

batğış “1. merdiven, 2. iskele ” < *batmak* “*ger-mec. bir şeye batmak, girmek, gömülmek*” < *bat-ğış* (Pekacar, 2011: 65, 66).

Köknü biyik batğıcı. “Göğün büyük merdiveni” (Öztürk, 2008: 63) < *bat-ğış* (Pekacar, 2011: 65, 66).

Tezlik şaytan batğıcı. “Acele şeytan merdiveni” (Öztürk, 2008: 77) < *bat-ğış* (Pekacar, 2011: 65, 66).

Cavharlı qalalanı altın batğıcı. “Cevherli kalelerin altın merdiveni” (Öztürk, 2008: 220) < *bat-ğış* (Pekacar, 2011: 65, 66).

burğuş < *bur-ğuş* “tıkac” (Pekacar, 2011: 83), *götergiş* “asansör, palanga” < *götermek* “kaldırmak” < *göter-giş* (Pekacar, 2011: 142) *qırğış* “1. kazağı, kaşağı; qırğışını gıcillavu “kazağının gıcirtısı”, 2. rende” < *qırmaq* “kazımak, hakketmek” < *qır-ğış* (Pekacar, 2011: 261), *gışğış* < *gış-ğış* “1. makas, 2. kışkaç, mengene” (Pekacar, 2011: 262).

2.Terim isimleri yapar:

ayırğış < *ayır-ğış* “virgül” (Pekacar, 2011: 53).

3.Aşırılık anlamı katar:

qıdırğış “gezmeyi seven, çok gezen” < *qıdırmaq* “gezmek, gezinmek, dolaşmak” < *qıdır-ğış* (Pekacar, 2011: 259).

Qıdırğış *katın üyüne yetegende algasar.* “Çok gezen kadın evine ulaşınca acele eder” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 164) < *qıdır-ğış* (Pekacar, 2011: 259).

buzğuç “1. yıkıcı, 2. bozan, ihlal eden” < *buzmaq* “yıkmaq” < *buz-ğuç* (Pekacar, 2011: 85), *gesgiç* < *ges-giç* “keski, kesici, kalem” (Pekacar, 2011: 136), *işırtğıç* “ateş kancası” < *işıрмаq* “karıştırmak (*yanan kömürü, odunu*)” < *işır-t-ğıç* (Pekacar, 2011: 168), *sıyırtğıç* “sığircık kuşu” (Pekacar, 2011: 295), *uyutğuç* “maya” < *uyutmaq* “mayalamak” < *uyut-ğuç* (Pekacar, 2011: 357), *yırtğıç* < *yırt-ğıç* “*ger-mec. yırtıcı*” (Pekacar, 2011: 396).

II.1.3.15. –gIn

İşlek olan ek, sıfat yapım eki olarak pekiştirme görevinde kullanılmaktadır. Kumuk Türkçesinde ünsüz benzeşmesine uğramayan ek, ‘-g, -ğ’ biçimli dört şekillidir: -ğın, -gin, -ğun, -gün (Pekacar, 2007: 969).

Kumuk Türkçesinde –gIn eki kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *qızğın* < *qız-ğın* “kızgın, ateşli, heyecanlı, hararetle, hararetle” (Pekacar, 2011: 265), *sürgün* < *sür-gün* “sürgün” (Pekacar, 2011: 305).

Kumuk Türkçesinde –gIn eki düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *uç-ğun* < *uç-ğın* “kıvılcım” (Pekacar, 2011: 351), *qırğın* < *qır-ğın* “katliam” (Pekacar, 2011: 261).

Ekin işlevleri

1. Alet ismi yapar:

Tizgin “dizgin” (Pekacar, 2011: 336).

***Tizginleri* tasmadan.** “Dizginleri şeritten” (Öztürk, 2008: 80) < *tiz-gin* (Pekacar, 2011: 336).

2. Bir işin sonucunu bildirir:

basğın < *bas-ğın* “saldırı, hücum” (Pekacar, 2011: 62), *qaçğın* < *qaç-ğın* “1. göçmen, muhacir, mülteci, 2. kaçma, kaçış, fırar” (Pekacar, 2011: 240), *uçğun* < *uç-ğın* “kıvılcım” (Pekacar, 2011: 351).

Otnu üfüregenni gözlerine uçğun girer. “Ateşi üfleyen gözlerine kıvılcım girer” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 197) < *uç-ğun* (Pekacar, 2011: 351).

***Qırğınlar* köp savutları qınayıq** “Kırğınlar çok, silahları bozalım” (Öztürk, 2008: 114) *qır-ğın* (Pekacar, 2011: 261).

Çapğın dese *porsuqlayın boşalıp* “Hücum dese porsuk gibi boşalıp” (Öztürk, 2008: 118) < *çap-ğın* (Pekacar, 2011: 97).

3. Nitelik isimleri yapar:

gesgin < *ges-gin* “keskin, iyice, açıkça” (Pekacar, 2011: 136), *qırğın* < *qır-ğın* “katliam” (Pekacar, 2011: 261), *qızğın* < *qız-ğın* “kızgın, ateşli, heyecanlı, hararetli, hararetle” (Pekacar, 2011: 265), *sol-ğın* < *sol-ğın* “solgun, cılız, zayıf, kurumuş” (Pekacar, 2011: 298), *sürgün* < *sür-gün* “sürgün” (Pekacar, 2011: 305), *yaşırtğın* “gizli, esrarlı, gizli, kapaklı, gizlice, gizli olarak” < *yaşıрмаq* “saklamak, gizlemek” < *yaşır-t-ğın* (Pekacar, 2011: 388).

Uyalıvnu atası yaşırtğınlık, yaşırtğınlıknı *yaşı- pışdırık*. “Utanmanın atası gizlilik, gizliliğin çocuğu dalavere” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 244) < *yaşır-t-ğın* (Pekacar, 2011: 388).

Yangız yan tabulmas, yaşırtğın aş habulmas. “Yalnız yan bulunmaz, gizli aş yenmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 261) < *yaşır-t-ğın* (Pekacar, 2011: 388).

Yaşırtğın *buğağa bargan görüne kızlar*. “Gizlice boğaya varan, görünerek yavrular” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 264) < *yaşır-t-ğın* (Pekacar, 2011: 388).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde –gIn eki

Tekin (2022, 69), ekin tek örneğine yer vermiştir: *buzkunça* “bozgun gibi, fırtına gibi” < *buz* “bozmak, tahrip etmek” < *buz-kun+ça*.

Eraslan’a (2012: 106) göre, soyut isimlerle alet isimleri teşkil eden fiilden isim yapma ekidir: *kelkin* “çok çabuk gelen” < *kel-kin*, *tezkin* “mülteci” < *tez-kin*, *tirgin* “toplamak” < *tir-gin*.

Karahanlı Türkçesinde –gIn eki

Hacıeminoğlu (2006: 21), fiil kök ve gövdelerine gelerek genellikle –miş/-miş eki ile yapılmış sıfat-fiil anlamını belirten bir ek olduğunu ifade eder: *kirkin* “bugranın ve devenin kızgın zamanı, giriş zamanı gelmiş” *kir-* “girmek” < *kir-kin*, *kodgun* “konulmuş” < *kod-gun*, *köçkün* “göç eden” < *köç-kün*, *terkin* “birikmiş” < *ter-* “dermek, toplamak” < *ter-kin*, *yadgun* “yaygın, yayılmış” < *yad-gun*.

Harezmi Türkçesinde –gIn eki

Yüksekkaya’ya (2011:139) göre ek, geçişsiz fiillerden sıfatlar, geçişli fiillerden edilgen isimler türetir: *azgun* < *az-gun*, *dizgin* < *diz-gin*, *kaçkun* < *kaç-kun*.

Kıpçak Türkçesinde –*gIn* eki

Güner (2020: 142), ekin –*GIn*, *GUn*, –*KIn*, *KUn*, –*hIn*, *hUn* biçimlerinde görüldüğünü, geçişsiz fiillerden etken fiil sıfatı anlamını taşıyan sıfatlar, geçişli fiillerden ise edilgen adlar türeten eklerden biri olduğunu ifade eder: *azkun* “azgın” < *az-* “azmak, yoldan çıkmak” < *az-kun*, *sürgün* “sürülmüş” < *sür-gün*.

Çağatay Türkçesinde –*gIn* eki

Eckmann, ekin meslek ve faaliyet bildirdiğini belirtir: *kovgun* “kovalama, takip” < *kov-* “kovmak” < *kov-gun*, *ötgün* “geçmiş, geçen; temren” < *öt-* “geçmek” < *öt-gün* (2013: 52).

Kazak Türkçesinde –*gIn* eki

Koç ve Doğan’a (2022: 249) göre, ek türettiği sözcüklere büyültme ve aşırılıkanlamı katar. Teşkil ettiği isimler, çok yapan, olan veya yapılan nesneleri yahut yapılan işi karşılar: *qırğın* “kıyım, katliam” *qır-ğın*, *uşqın* “kıvılcım” < *uş-qın*, *turğın* “bir yerin sakini” < *tur-ğın*, *tutqın* “tutsak” < *tut-qın*.

Kırgız Türkçesinde –*gIn* eki

Kasapoğlu Çengel (2020: 141), ekin ünlü ve ünsüz uyumuna giren bir ek olduğunu, tonlu seslerden sonra –*gın/-gin*, –*gun/-gün*, tonsuzlardan sonra –*kın/-kin*, –*kun/-kün* şekillerinde eklendiğini ifade eder. Fiillere gelerek isim veya vasıf ismi yaptığını ve abartma ile aşırılık anlamı kattığını belirtir: *kelgin* “yabancı” < *kel-gin*, *kezzgin* “seyahat” < *kez-gin*, *kuugun* “sürgün” < *kuu-gun*, *ozgun* “öne geçen” < *oz-* “öne geçmek” < *oz-gun*, *bülgün* “yıkıcı” < *bül-* “kavgalı olmak” < *bül-gün*.

II.1.3.16. -I

Türk dilinde bu ekle yapılmış görünen ve yapan, olan veya yapılan çeşitli nesneleri karşılayan birçok ismin olduğu görüşüne yer veren Ergin (1993: 182), ekin eskiden –*ıg*, –*ig*, –*ug*, –*üg* şeklinde *g* sesi ile birlikte kullanılıp sonradan *g*’nin düşüp sadece ünlülü biçiminin kaldığını belirtir.

Kumuk Türkçesinde –I eki kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *ölü* < *öl-ü* “ölü, ceset” (Pekacar, 2011: 222,223), *uru* “1.hırsızlık, çalma, aşırma, intihal, 2.hırsız, bir şeyi aşırın adam” < *ur-u* (Pekacar, 2011: 354)..

Kumuk Türkçesinde –I eki düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *tolu* “tam, detaylı, ayrıntılı” < *tol-u* (Pekacar, 2011: 337), *ayrı* “ayrı, tek, münferit” < *ayırmaq* “ayırmaq, tecrit etmek” < *ay(ı)r-ı* (Pekacar, 2011: 53, 54).

Ekin işlevleri

ayrı “ayrı, tek, münferit” < *ayırmaq* “ayırmaq, tecrit etmek” < *ay(ı)r-ı* (Pekacar, 2011: 53,54), *ölü* < *öl-ü* “ölü, ceset” (Pekacar, 2011: 222, 223).

Getgen yaşav ölü yimik. “Geçen hayat ölü gibi” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 124) < *öl-ü* (Pekacar, 2011: 222, 223).

Yalğançı şahatğa ölüñü tutar. “Yalancı şahit olarak ölüyü tutar” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 256) < *öl-ü* (Pekacar, 2011: 222, 223).

tolu “tam, detaylı, ayrıntılı” < *tol-u* (Pekacar, 2011: 337), *urmaq* “vurmak” < *uru* “1.hırsızlık, çalma, aşırma, intihal, 2.hırsız, bir şeyi aşırın adam” < *ur-u* (Pekacar, 2011: 354) < *ur-u* “hırsız” (Baykoca, 1998: 71).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde –I eki

Tekin (2022, 88), şu örneklerle yer vermektedir: *ägri* “eğri, hörgüçlü” < *ägir-* “çevirmek, eğdirmek” < *ägir-i, kalı* “kalıntı, artık” < *kāl-* “kalmak” < *kal-ı, takı* “daha” < *tak-ı, yazı* “ova, bozkır” < *yaz-* “yaymak” < *yaz-ı*.

Eraslan (2012: 104), eki –a/-e/-ı/-i/-u/-ü/ biçiminde ele almıştır. Eski bir ek olduğunu muhtemelen zarf-fiil ekiyle aynı olduğunu düşünmektedir. Kalıplaşmış fiilden isim yapma eki durumuna geçtiğini belirtir: *kalısız* “arta kalmayan” < *kal-* “kalmak” < *kal-ı, udu* “maiyet, sonra” < *ud-* “takip etmek” < *ud-u, kutada* “kadın ismi” < *kutad* “mutlu olmak” < *kutad-a*.

Harezmi Türkçesinde –I eki

Yüksekkaya (2011:139), ekin geçişli fiillerin nesnesine, öznesine işaret eden isimler türettiğini bildirir: *bükri* < *bükr-i, koşnı* < *koşn-ı ~koşn-ı*.

Kıpçak Türkçesinde –I eki

Güner (2020: 143-144), ekin eski Türkçenin en işlek fiilden isim türetme eklerinden biri olan –g’nin düşmesiyle bu ekten önce gelen yardımcı ünlünün ekin işlevini yüklenmesi sonucu ortaya çıkmış bir ek olduğunu ifade eder: *bili* “ilim” < *bil-* “bilmek” < *bil-i*, *busu* “pusu” < *bus-* “pusmak, sinmek, saklanmak” < *bus-u*, *kapı* ~ *kapu*, *hapı* “kapı” < *kap* “örtmek, kapamak” < *kap-ı*, *kéçi* “geçit” < *kéç-* “geçmek” < *kéç-i*, *tartu* “terazi, tartı” < *tart-* “tartmak” < *tart-u*.

Çağatay Türkçesinde –I eki

Eckmann, ekin –a/-e/-ı/-i/-u/-ü şekillerinde görüldüğünü, çeşitli anlamlarda isim ve sıfatlar yaptığını ifade eder: *koşa* “çift” < *koş-* “katmak” < *koş-a*, *tolu* “dolu” < *tol-* “dolmak” < *tol-u*, *yara* “yara” < *yar-* “yarmak, ayırmak” < *yar-a*, *yığı* “ağlama, gözyaşı” < *yığla-* “ağlamak, gözyaşı dökmek”, *busu* “pusu, pus yeri” < *bus-* “pusuya yatmak” < *bus-u*, *yumru* “yuvarlak” < *yumur-* “yuvarlaklaştırmak” < *yumur-u* (2013: 50).

II.1.3.17. –(I)K

Geçişli ve geçişsiz tek ya da birden çok heceli fiillere getirilerek ad ve sıfat yapan işlekliliği çok olan bir ektir. Ek sıfat olarak kullanıldığında, yapılmış bitmiş bir işi üzerinde taşıma anlamı vermektedir Kumuk Türkçesinde –(A)K eki, ünsüzle biten fiillere –ak, –ek ünlüyle biten fiillere –k biçiminde gelmektedir. Vasıf ismi, eşya ve alet ismi ve yer adları yapar (Pekacar, 2007: 969). Kumuk Türkçesinde –Ik ekinin biçimleri şunlardır:

–**k**: *suwuq* < *suwu-q* “soğuk” (Pekacar, 2011: 304).

–**ıq**: *çığıq* “çıkıntı, ileri çıkık”, *çığıq* mañalay “çıkık alın” < *çığ-ıq* (Pekacar, 2011: 103).

–**iq**: *teşiq* “delik, deşik, çukur, açıklık, gedik” < *teş-iq* (Pekacar, 2011: 332).

–**uq**: *buzuq* “1. bozuk, tahrip olmuş, 2. fena, 3. haddini bilmez” < *buz-uq* (Pekacar, 2011: 86).

–**üq**: *sönük* “sönük, sönmüş, zayıf, donuk, soluk, 2. mec. üzüntülü, iç karartıcı, karamsar, kırık, bezgin” < *sön-ük* (Pekacar, 2011: 300).

-*ıq* eki, Kumuk Türkçesinde genellikle kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: yantıq “1. eğri, eğilmiş, meyilli, eğik, 2. yana eğilmiş, bir yana eğilmiş, eğri, 3. kadın öz.is. Yantık (masallarda)” < *yant-ıq* (Pekacar, 2011: 382), *çirik* < *çiri-k* “1. çürük, çürümüş, 2. pis, kirli” (Pekacar, 2011: 105).

-*ıq* eki, Kumuk Türkçesinde genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: yügürük “süratli, hızlı, ayağına çabuk, hızlı koşan, hızlı giden” < *yügür-ük* (Pekacar, 2011: 401), *açıq* < *aç-ıq* “açık” *açıq köknü tübünde* “açık havada” (Pekacar, 2011: 23).

Ekin işlevleri

1. Edilgen isimler yapar:

açıq < *aç-ıq* “açık” *açıq köknü tübünde* “açık havada” (Pekacar, 2011: 23).

Açık avuz aç kalmas. “Açık ağız aç kalmaz.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 39) < *aç-ıq* (Pekacar, 2011: 23).

Habarnı elge aytma, erni açıkğa ayt. “Masalı halka söyleme, ağzı açığa söyle” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 131) < *aç-ıq* (Pekacar, 2011: 23).

qaytıq “bükülü, bükük, eğik, kavisli, yay şeklinde” < *qaytmaq* “eğrilmek, eğilmek, bükülmek” < *qayt-ıq* (Pekacar, 2011: 258), *qıyşıq* “1. eğri, bükük, eğilmiş, eğik, 2. meyilli, mayıl” < *qıyşaymaq* “çarpılmak, yamulmak, bükülmek” < *qıyş(ay)-ık* (Pekacar, 2011: 264).

Süygenine kıyşık da tüz görüner. “Sevdiğine kırıksık da düz görünür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 220) < *qıyşaymaq* “çarpılmak, yamulmak, bükülmek” < *qıyş(ay)-ık* (Pekacar, 2011: 264) *amraq~amıraq* “heves, istek, meyil” (Pekacar, 2011: 34).

Ananayğa amıraq, at kullukğa ciğerli. “Anasına sevimli at, işe istekli” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 50) < *am(i)ra-q* (Pekacar, 2011: 34).

Aşamağa amıraq, aş kullukğa ciğerli. “Yemeye iştahlı yemek hizmetine hevesli” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 57) < *am(i)ra-q* (Pekacar, 2011: 34).

Süzme amıraq tekege müyüz bermegen. “Yetenekli tekeye boynuz verilmemiş” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 221) < *am(i)ra-q* (Pekacar, 2011: 34).

artıq < *art-ıq* “fazla aşırı” (Pekacar, 2011: 41, 42).

Adamnı edebi altından artıq. “Adamın edebi altından değerli” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 41) < *art-ıq* (Pekacar, 2011: 41, 42).

salıq < *sal-ıq* “sarkık” (Pekacar, 2011: 284), *sınıq* < *sin-ıq* “kırık, kırıntı, parça” (Pekacar, 2011: 294).

Qalqısı sınıq qıyıvu qıyma çal da bar. “Çatısı kırık kıyısı kıyma çit de var” (Öztürk, 2008: 144) < *sin-ıq* (Pekacar, 2011: 294).

sönük < *sön-ük* “sönük, sönmüş, zayıf, donuk, soluk, 2. *mec.* üzüntülü, iç karartıcı, karamsar, kırık, bezgin” (Pekacar, 2011: 300), *suwuq* < *suwu-q* “soğuk” (Pekacar, 2011: 304).

süzük < *süz-ük* “1. berrak, duru, temiz, pak” (Pekacar, 2011: 306).

Erkekleri özeği özen suvları süzüğü. “Erkeklerin özü, ırmak sularının süzülmüşü” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 116) < *süz-ük* (Pekacar, 2011: 306).

tunuq < *tun-uq* “1. donuk, sönük, zayıf, soluk, mat, 2. *mec.* suratı asık, asık suratlı, somurtkan” (Pekacar, 2011: 342).

Şavlası yoq günler bara tunuqda. (Işığı yok günler var bulanık) (Öztürk, 2008: 182) < *tun-uq* (Pekacar, 2011: 342).

2.Yer isimleri yapar:

awlaq “tarla, kır, bozkır” < *awla-q* (Pekacar, 2011: 48).

Avlaqlardan aq bulanlar çubursa. “Otlaklardan ak keklikler havalansa” (Öztürk, 2008: 87) < *awla-q* (Pekacar, 2011: 48).

Tülküleyin yassı avlaqda sınılır. “Tilki gibi düz meydana sınanır” (Öztürk, 2008: 95) < *awla-q* (Pekacar, 2011: 48).

Oşamay mı avlaqdağı qabanğa. “Benzemez mi otlaktaki domuza” (Öztürk, 2008: 114) < *awla-q* (Pekacar, 2011: 48).

Qır avlaqda erkin yaşav qurmağa. “Kır kıraçda rahat yaşam kurmaya” (Öztürk, 2008: 130) < *awla-q* (Pekacar, 2011: 48).

Tüz avlaqnı qıñır etip görsetgen. “Düz ovayı eğri edip gösteren” (Öztürk, 2008: 146) < *awla-q* (Pekacar, 2011: 48).

**biyik* “yüksek, yüce” (Pekacar, 2011: 77) < *biyimek* “büyümek” < *biyi-k* (Toparlı vd, 2019: 33).

Köknü biyik batğıcı. “Göğün büyük merdiveni” (Öztürk, 2008: 63) < *biyi-k* (Toparlı vd, 2019: 33).

Asxar Tav’nu biyikliği ne bolsun. “Aşar Dağın büyüklüğü ne olsun” (Öztürk, 2008: 228) < *biyi-k* (Toparlı vd, 2019: 33).

buzuq < buz-uq “1. bozuk, tahrip olmuş, 2. fena, 3. haddini bilmez” (Pekacar, 2011: 86).

Başı buzuk başsız, bavsuz söyler. “Başı bozuk başsız, başsız söyler” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 79) < *buz-uq* (Pekacar, 2011: 86).

çığıq < çığ-ıq “çıkıntı, ileri çıkık”, *çığıq* mañalay “çıkık alın” (Pekacar, 2011: 103), *çirik < çiri-k* “1. çürük, çürümüş, 2. pis, kirli” (Pekacar, 2011: 105).

Çöpten toymas çirik köl. “Ota doymaz, karışık bataklık” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 101).

güyük “duman” < *güymek* “biraz yanmak” < *güy-* (Pekacar, 2011: 147).

3.Organ ismi yapar:

kökürek “1.göğüs, 2.meme, 3.verem, tüberküloz” < *köküremek* “gürlemek, gürüldemek, gümbürdemek” < *köküre-k* (Pekacar, 2011: 183).

Kökürekler talavlu “Sineler yaralı” (Öztürk, 2008: 74) < *köküre-k* (Pekacar, 2011: 183).

Kökrekler teşip düşman canı da aldıq “Göğüsler deşip düşman canı da aldık” (Öztürk, 2008: 122) < *köküre-k* (Pekacar, 2011: 183).

Töşümden tuvra gelgen kökregim “Döşümden doğru gelen yüreğimi” (Öztürk, 2008: 132) < *köküre-k* (Pekacar, 2011: 183).

Kökrekler tolğan dertden yıbanç yoq “Yürekler dolmuş dertten keyif yok” (Öztürk, 2008: 150) < *köküre-k* (Pekacar, 2011: 183).

Kökürekler türlü çerden tolğan soñ “Yürekler türlü dertten dolduktan sonra” (Öztürk, 2008: 182) < *köküre-k* (Pekacar, 2011: 183).

4.Alet isimleri yapar:

kürek “kürek” < *küremek* < *küre-* (Pekacar, 2011: 185).

Poğa kürek esgimes. “Boka kürek eskimez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 206) < *kürek* (Pekacar, 2011: 185).

qazıq < *qaz-ıq* “kazık” (Pekacar, 2011: 259).

Çubuğu tiyse iyelgen kazığı tiyse kanıkar. “Çubuğu değince eğilen, kazığı değince dimdik durur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 101) < *qaz-ıq* (Pekacar, 2011: 259).

taraq < *tara-q* “1. tarak, 2. yün tarağı, 3. tırmık (*ağaçtan*)” (Pekacar, 2011: 323).

tayaq < *taya-q* “değnek, dayak, sopa, baston, asa” (Pekacar, 2011: 327).

Gellini ayağından koyçunu tayağından. (Gelini ayağından, çobanı deyneğinden.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 123) < *taya-q* (Pekacar, 2011: 327).

İtni açuvun ne süyek, ne tayaq basıltar. “İtin kızgınlığını ne kemik ne deynek bastırır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 151) < *taya-q* (Pekacar, 2011: 327).

Cavharlı ala tayaq qolğa aldım. “Cevherli ala dayağı ele aldım” (Öztürk, 2008: 36) < *taya-q* (Pekacar, 2011: 327).

Geltir çi, qatın, bir tayaq. “Getir ki kadın bir dayak” (Öztürk, 2008: 40) < *taya-q* (Pekacar, 2011: 327).

Hatarlı tayaq çıktı qolumdan. “Acımasız dayak çıktı elimden” (Öztürk, 2008: 36) < *taya-q* (Pekacar, 2011: 327).

töşek < *töşe-k* “yatak, döşek” (Pekacar, 2011: 341).

Öngesi yok, söngesi, salam tığan töşegi. “Halefi yok, selefi yok saman tıklımış döşegine” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 200) < *töşe-k* “yatak, döşek” (Pekacar, 2011: 341)

Qızbaylağa töşek salmay töründe “Kötüler döşek koymaz evine” (Öztürk, 2008: 256) < *töşe-k* (Pekacar, 2011: 341).

Rahat töşeginde ölmekden düşman bulan yabuşup ölmek yaşı. “Döşeginde ölmekten düşmanla döğüşüp ölmek iyi” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 207) < *töşe-k* (Pekacar, 2011: 341).

5. Aşırılık sıfatları yapar:

oynaq < *oyna-q* “oynak, şuh” (Pekacar, 2011: 219).

İşleygende maymaklay, aşayganda oynaklay. “Çalışırken yavaşlar, yerken çevikleşir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 148) < *oyna-q* (Pekacar, 2011: 219).

qaçaq < qaç-aq “yağmacı, soygun, 2. kaçak, firarı” (Pekacar, 2011: 240).

Kaçak yaşına gelmes, yatıp rahat da ölmes. “Kaçak yaşına gelmez, yatıp rahat da ölmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 153) < *qaç-aq* (Pekacar, 2011: 240).

Urlağan onmaz **süzük** suv toñmaz. “Çalan onmaz akan su donmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 243) < *süz-ük* (Pekacar, 2011: 306).

şaşıq “yaramaz, afacan, yumurcak, haylaz” < *şaşımaq* “yaramazlık etmek” < *şaşı-q* (Pekacar, 2011: 309), *şişik* < *şiş-ik* “şiş, şişkinlik, şişlik, yumru, ur, ödem” (Pekacar, 2011: 311).

6.Eylemin sonucunu gösteren isimler yapar:

qıçırırq “bağırma, bağırıtı, bağırıtı çağırıtı, haykırma, çığlık, nara, feryat, nida, keskin” < *qıçırmaq* “bağırmaq, bağırıp çağırmaq” < *qıçır-ırq* (Pekacar, 2011: 259).

Kıçırık bulan örlük ala edi busa eşek paça bolur edi. “Haykırış ile üstünlük alınsaydı eşek padişah olurdu” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 164) < *qıçır-ırq* (Pekacar, 2011: 259).

7.Somut yiyecek isimleri yapar

qatıq < *qat-ırq* “1. baharat, 2. çerez, katık” (Pekacar, 2011: 253, 254).

Aşnı **katıgı** aç bolup aşamak. “Yemeğin katığı, acıkıp yemek” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 57) < *qat-ırq* (Pekacar, 2011: 253, 254).

8.Fail isimleri yapar:

qonaq < *qon-aq* “konuk, misafir” (Pekacar, 2011: 267).

Konaklay barsan, **konak** gelir. “Misafirlige gitsen, misafir gelir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 171) < *qon-aq* (Pekacar, 2011: 267).

Qonaq üyde ulla söyler osallar “Konak evde büyük konuşur kötüler” (Öztürk, 2008: 104) < *qon-aq* (Pekacar, 2011: 267).

Aylıq yoldan qaytsın **qonağın** “Aylık yoldan dönsün konuğun” (Öztürk, 2008: 212) < *qon-aq* (Pekacar, 2011: 267).

Güzgü **suvukdan** günlükkaç. “Güz soğuşundan günlük kaç” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 130) < *suwu-q* (Pekacar, 2011: 304).

*Suv bolğan soñ **suvuk** da bolur.* “Su olduktan sonra soğuk da olur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 219) < *suwu-q* (Pekacar, 2011: 304).

***Suvuq** yılan başlap isitgenni habar.* “Soğuk yılan önce ısıtanını ısıtır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 220) < *suwu-q* (Pekacar, 2011: 304).

*Sorasağız, qıyınıbız **suvuqdan*** “Sorarsanız, zahmetimiz soğuktan” (Öztürk, 2008: 32) < *suwu-q* (Pekacar, 2011: 304).

*Aqsaray’ını **suvuq** suvu* “Aksaray’ın soğuk suyu” (Öztürk, 2008: 56) < *suwu-q* (Pekacar, 2011: 304).

teşiq < *teş-iq* “delik, deşik, çukur, açıklık, gedik” (Pekacar, 2011: 332).

*Gelimin köbü, azı heç, terezeni **teşigi** bolmasa.* “Gelirin çoğu, azı hiç, pencerenin deliği olmasa” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 122) < *teş-ik* (Pekacar, 2011: 332).

*Ustanı çarığı **teşik**.* “Ustanın çarığı delik” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 244) < *teş-iq* (Pekacar, 2011: 332).

*Giyiyiram **teşigiña**.* “Girdiririm deliğine” (Öztürk, 2008: 40) < *teş-iq* (Pekacar, 2011: 332).

9. Dilbilgisi terimleri yapar:

tutuq < *tut-uq* “gr. ünsüz, sessiz, konsonant”, tutuq awazlar “ünsüz sesler” (Pekacar, 2011: 344).

uzaq “uzak” < *uza(l)maq* < *uza-q* (Pekacar, 2011: 357).

*Pok hotğayğan konguzak, sen ondan tayış **uzak**.* “Bok deşen böcek sen ondan uzaklaş” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 206) < *uzaq* < *uza(l)maq* < *uza-q* (Pekacar, 2011: 357).

*Altı ay yol **uzaqman*** “Altı ay yol uzağım” (Öztürk, 2008: 158) < *uza-q* (Pekacar, 2011: 357).

*Sırdaşın muñayıp tura **uzaqdan*** “Sırdaşın küsüp durur uzaktan” (Öztürk, 2008: 238) < *uzaq* < *uza(l)maq* < *uza-q* (Pekacar, 2011: 357).

yügür-ük < *yügür-ük* “süratli, hızlı, ayağına çabuk, hızlı koşan, hızlı giden” (Pekacar, 2011: 401).

*Gelinni yaxşı sıylasa **yügürük** bolur.* “Gelinini güzel ağırlasa, çevik olur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 123) < *yügür-ük* (Pekacar, 2011: 401).

*Yangız çapğan at **yügürük** bolur.* “Yalnız koşan at yürük olur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 260) < *yügür-ük* (Pekacar, 2011: 401).

*Bacarıvsuz hakimni **buyruğu** güçlü bolur.* “Beceriksiz hakimin buyruğu güçlü olur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 73) < *buy(u)r-uq* (Pekacar, 2011: 85).

*Gelini edepsiz bolsa, anası **yanık** bolur.* “Gelini edepsiz olsa, anası yanık olur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 123) < *yan-* (Pekacar, 2011: 382).

*Üynü **artığı**, tonnu **yırtığı**.* “Evin artığı, donun yırtığı” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 247) < *art-ıq* (Pekacar, 2011: 41, 42).

*Yaxşılani har bir işi **artıqdır**.* “Dürüstlerin her işi üstündür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 253) < *art-ıq* (Pekacar, 2011: 41, 42).

*Yaman avlet **artık** barmaqğa oşay, geseñ avurta, gesmeseñ talçıqdıra.* “Yaman evlat fazla parmağa benzer, kessen ağrıtır, kesmesen yorar” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 257) < *art-ıq* (Pekacar, 2011: 41, 42).

*Yarlı göñü **yarıkdır**.* “Fakir derisi yarıkdır.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 262) < *yar-* (Pekacar, 2011: 386).

***Yırtık** dondan er çıgar.* “Yırtık elbiseden er çıkar.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 273) < *yırt-ıq* (Pekacar, 2011: 396).

***Sınıqğan** yaş yürekler.* “Kırılmış genç yürekler” (Öztürk, 2008: 72) < *sın-ıq* (Pekacar, 2011: 294).

*Yaxşılani har bir işi **artıqdır**.* “İyilerin her bir işi kazançtır” (Öztürk, 2008: 92) < *art-ıq* (Pekacar, 2011: 41, 42).

*Bir xudaynı **buyruq** haqın tölegen.* “Bir Allah’ın emir hakkını ödeyen” (Öztürk, 2008: 118) < *buy(u)r-uq* (Pekacar, 2011: 85).

*Teñirini tez **buyruğu** yetgen soñ* “Tanrının tez buyruğu olunca” (Öztürk, 2008: 138) < *buy(u)r-uq* (Pekacar, 2011: 85).

*Maxammatxan **buyruq** senden, can menden.* “Muhammedhan buyruk senden can benden” (Öztürk, 2008: 154) < *buy(u)r-uq* (Pekacar, 2011: 85).

Buyruqğa tıñlamasa. “Buyruğa inanmasa” (Öztürk, 2008: 204) < *buy(u)r-uq* (Pekacar, 2011: 85).

Buyruqlu Azireyil .“Buyruklu Azrail” (Öztürk, 2008: 217) < *buy(u)r-uq* (Pekacar, 2011: 85).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde –(I)K eki

Gabain, ekin anlam bakımından –*g* ile türeyenlerden farkını tam olarak belirlemenin mümkün olmadığını ileri sürmektedir. –*k* ile yapılan isimler bazen edilgenlik, bazen yapılan işin sonunu bildirdiğini ve sıfat olarak daha çok kullanıldığını öne sürer: *onuk* “hazır, hazırlık” (onun- “hazırlanmak”), *közünük* “pencere” (közün- “görünmek”), *bark* “mal, mülk” (bar- mevcut olmak, var olmak), *yañluk* “yanlış” (yañıl- “yanılmak”), *yok* “yokluk, (yo-, yo-d-un “mahvolma” kelimesine bağlanabilir) (1988: 54).

Tekin (2022, 88), ekin eylemin sonucunu bildiren isimler ve nitelikler türettiğini belirtir: *bark* “bina, anıt-mezar” < *barı*- “inşa etmek, yapmak”, *bädük* “büyük” < *bädi*- “büyümek”, *bulgak* “isyankar, kışkırtıcı, karıştırıcı” < *bulga*- “kışkırtmak, karıştırmak, düzeni bozmak”, *buyruk* “kumandan” < *buyur*-, *artuk* “fazla, çok” < *art*- “artmak, arta kalmak”, *ägsük* “eksik” < *ägsü*- “eksik olmak”, *ämğäk* “acı, dert, sıkıntı, zahmet, eziyet” < *ämğä*- “acı çekmek”.

Eraslan (2012: 106), ekin sıfat özelliğinde adlar türeten fiilden isim türeten ek olduğuna vurgu yapmaktadır. –*ğ/-g* ile oluşturulanlardan farkını tespit etmenin zor olduğunu ifade eder. Ekle ilgili, Şinasi Tekin’in “sonuna geldiği fiilin gösterdiği hareketin neticesini, daha çok pasif olarak ifade ettiğini aktarır: *adruk* (< *adır-uk*) “farklı”, *anuğ* (< *anu-ğ*) “hazır, hazır-lık”, *artuğ* (< *art-uk*) “fazla”, *barğ* (< *bar*- “mevcut olmak”-ğ) “mal, mülk”, *bedük* (< *bedü-k*) “büyük”, *bertük* (< *bert-ük*) “sakat”, *bölük* (< *böl-ük*) “bölük, parça”, *yazuğ* (< *yaz-uk*) “günah”.

Karahanlı Türkçesinde –(I)K eki

Eki –*ğ* / –*k* şeklinde veren Hacıeminoğlu (2006: 20-21), hem doğrudan eklenen –*k*’ye hem de ünlü yardımıyla (–*ı*, –*i*, –*u*, –*ü*) eklenen *k*’lere örnek vermiştir. Ekin işlek olduğunu ve fiilden sıfat, soyut isimler, alet ve eşya isimleri yaptığını belirtir: *aç*- “açmak”, *açuk* < *aç-u-k* “açık, açılmış”, *adır*- “ayırmaq”, *adruk* < *adır-u-k* “farklı, fark”, *artuk* < *art-u-k* “fazla, ziyade”.

Harezm Türkçesinde –(I)K eki

Yüksekkaya, ek hakkında eklendiği fiilin hareketi ile ilgili bir özelliği ya da nesne ismini karşılayan kelimeler türettiğini ileri sürmektedir: *artuq* < *art-uq*, *buyruq* < *buyr-uq*, *emgek* < *emge-k*, *kılık* < *kıl-ıq*, *yazuq* < *yaz-uq* (2011: 139).

Kıpçak Türkçesinde –(I)K eki

Karamanlıoğlu (2019: 39-41), *-k* ekini, *-ak* / *-ek* ve *-uk* / *-ük* şeklinde üç başlıkta örneklendirmesine rağmen, *-k* başlığında üç şekilde birbiriyle ilişkili olduğuna vurgu yapar. Kıpçak bölgesinde kullanılan Arap alfabesinin tesiriyle hareke işaretleri ile belirtilen ünlüler, bazen dikkate alınmayıp *-k* şekli içerisinde düşünüldüğünü tahmin etmektedir: *buyruq* (<*buyur-uk*) “emir, buyruk”, *delük* < *del-ük* “delik”, *konuq* < *kon-uk* “misafir”, *satuq* < *sat-uq* (*satuḥ*) “satış, ticaret”, *sunuq* < *sun-uk*.

Çağatay Türkçesinde –(I)K eki

Eckmann, eki *-k* / *-k*, *-ak* / *-ek*, *-uq* / *-ük* (*-k* bazen *-g* olur) biçiminde bir başlıkta anlatmıştır. Bir hareketin yerini veya sonucunu bildiren isimler, bazen de alet isimleri yaptığına işaret eder: *bölek* “bölüm, parça, kısım”, *bölük* “bölüm, parça, kısım” (böl-bölmek), *buyruq/g* “buyruk, emir” (buyur- “buyurmak, emretmek”), *yoluq* “yolunmuş, tüysüz” (yol- “yolmak, tüylerini çıkarmak”) (2013: 54-55).

Kazak Türkçesinde –(I)K eki

Öner, ekin Kazak Türkçesiyle ilgili örneklerini şöyle sıralamaktadır: *tamızık* < *tamız-ık* “kuru odun, çıra”, *sızık* < *sız-ık* “çizgi”, *ıskırık* < *ıskır-ık* “ıslık”, *bölik* < *böl-ik* “bölüm”, *jañgırak* < *jañgır-ak* “yankı” (2013: 80).

Kırgız Türkçesinde –(I)K eki

Kasapoğlu Çengel (2020: 142), ekin ünlüyle biten fiil gövdelerine doğrudan bağlandığı, ünsüzle bitenlere ise /i/, -i-, /u/, /ü/ ile bağlandığını belirtir. Fiilin anlattığı hareketin neticesindeki isim ve sıfatları türettiğini belirtmektedir: *arı-k* “zayıf, kurumuş” (*arı-*: “yorulmak, zayıflamak”), *bürkö-k* “örtük, kapalı” (*bürkö-*: örtmek, kapamak), *cetik* < *cet-i-k* “yetecek kadar; elverişli; akıllı”. Yansıma fiil isimleri de bu ekle yapılabilir: Bu örneklerde *-k* eki ile *-ak* eki karıştırılmamalıdır: *kaldıra-k* “gümbürtü” (*kaldıra-*: “gürlemek”), *şuudara-k* “hışırdayan” (*şuudura-*: “hışırdamak”).

II.1.3.18. -Im

Kumuk Türkçesinde işlek bir ektir. *-ım, -im, -um, -üm* biçimlerinde dört şekli vardır (Pekacar, 2007: 970). Ekin TT'deki başlıca görevi fiille ilgili bir durum, iş ifade etmek olup o işle ilgili o işten meydana gelen varlık, eşya, yer gibi çeşitli isimler yapmaktır (Ergin, 1993: 178).

Kumuk Türkçesinde genellikle kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *gelim* < *gel-im* “1. kâr, kazanç, 2. ürün, mahsul, rekolte” (Pekacar, 2011: 133), *yutum* < *yut-um* “yudum” (Pekacar, 2011: 400).

Kumuk Türkçesinde genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *çuburum* “dizi, sıra” < *çuburmaq* “hep beraber koşmak” < *çubur-um* (Pekacar, 2011: 107), *tilim* < *til-im* “dilim” (Pekacar, 2011: 334).

Ekin işlevleri

ağım “akış, akıntı” özenni ağımın alışdırmak “ırmağın akışını değiştirmek” (Pekacar, 2011: 27) < *ak-ım* (Buran ve Alkaya, 2019: 524).

Suvnu *ağımı* bulan yüz. (Suyun akışına göre yüz.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 219) < *ak-ım* (Buran ve Alkaya, 2019: 524).

Ağımları alışınmay yürüse (Yatakları değişmeden yürüse) (Öztürk, 2008: 226) < *ak-ım* (Buran ve Alkaya, 2019: 524).

biçim < *biç-im* “1. biçim (elbisede), 2. bel, beden” (Pekacar, 2011: 72).

bilim < *bil-im* “bilgi, tahsil, eğitim” (Pekacar, 2011: 73).

Beş, beş bolmas, vazir *bilimli* bolmasa. (Beş, beş olmaz, vezir bilgili olmasa.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 83) < *bil-im* (Pekacar, 2011: 73).

Bilimli bilip işler. (Bilgili bilerek işler.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 85) < *bil-im* (Pekacar, 2011: 73).

Bilimsiz adam tilsiz hayvan. (Bilgisiz adam, dilsiz hayvandır.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 85) < *bil-im* (Pekacar, 2011: 73).

Bilimsizlik gözleri baylangandan da yaman. (Bilgisizlik gözlerin bağlanmasından da yaman.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 85) < *bil-im* (Pekacar, 2011: 73).

çuburum “dizi, sıra” < *çuburmaq* “hep beraber koşmak” < *çubur-um* (Pekacar, 2011: 107).

gelim < *gel-im* “1. kâr, kazanç, 2. ürün, mahsul, rekolte” (Pekacar, 2011: 133).

Gelimin köbü, azı heç, terezeni teşigi bolmasa. (Gelirin çoğu, azı hiç, pencerenin deliği olmasa.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 122) < *gel-im* (Pekacar, 2011: 133).

göçüm < *göç-üm* “göçüm glagollar gr. geçişli fiiller” (Pekacar, 2011: 138).

tilim < *til-im* “dilim” (Pekacar, 2011: 334), *tizim* < *tiz-im* “sıra, dizi” (Pekacar, 2011: 336), *uçurum* < *uçur-um* “bilgiç. uçurum” (Pekacar, 2011: 351), *yutum* < *yut-um* “yudum” (Pekacar, 2011: 400).

Atını kamuçusu, *yemdir*. (Atın kamçısı yemdir.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 63) < *yemek* “aş” (Toparlı vd, 2019: 318).

Tutumluğa tolu deri de mal bolur. (Tutumluya kuzu derisi de mal olur.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 237) < *tut-* (Pekacar, 2011: 343).

Yaşavda, *tutumlu*, katnaşavda tatıvlu bol. (Hayatta tutumlu, beraberlikte tatlı ol.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 264) < *tut-* (Pekacar, 2011: 343).

Yavluğum *tüşümlü* edi (Mendilim işlenmişti) (Öztürk, 2008: 73) < *tüş-üm* (Pekacar, 2011: 347).

Bir hökünçsüz *ölüm* bolmas. (Bir pişmanlıksız ölüm olmaz.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 86) < *öl-üm* (Pekacar, 2011: 223).

Emsiz avruv, sebepsiz *ölüm* bolmas. (Çaresiz hastalık sebepsiz ölüm olmaz.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 114) < *öl-üm* (Pekacar, 2011: 223).

Öcetli canda *ölüm* bar. (Hırslı canda ölüm var.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 198) < *öl-üm* (Pekacar, 2011: 223).

Ölüm inbaşda umut tav başda. (Ölüm omuz başında umut dağ başında.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 200) < *öl-üm* (Pekacar, 2011: 223).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde –Im eki

Gabain, şu örneklerle yer verir: *talım* “yağma” < *talı-* “yağmalamak” < *talı-m*, *kadim* “giyim, elbise” < *kād-* “giymek” < *kad-im*, *tuğum* “yeniden doğuş” < *tuğ-*

“doğmak, doğurmak” < *tuğ-um, istäm* “istek, arzu” < *istä-* “aramak, istemek” < *istä-m* (1988: 53).

Tekin (2022, 89), ekle ilgili şu örneklere yer verir: *barım* “mal, mülk, servet” < *barı-* “tutmak, elde etmek” < *barı-m*, *batım* “batım, batma” < *bat-ım*, *ölüm* < *öl-üm*.

Karahanlı Türkçesinde –Im eki

Eraslan (2012: 106), ekin yaygın kullanılan ve soyut somut isimler teşkil eden fiilden isim yapım eki olduğunu belirtir: *istem* “istek” < *iste-m*. Ekin +*lıg* ve +*sız* ekleriyle genişletilmiş biçimlerinin sıfat olarak kullanıldığını bildirir: *ertimlik* “geçici” < *ert-i-m+lıg*, *teğimlig* “değerli” < *teg-i-m+lıg*, *teğimsiz* “değersiz” < *teg-i-m+sız*.

Harezmi Türkçesinde –Im eki

Yüksekkaya, ekin fiilin hareketi sonucunda meydana gelen durum, iş vb. ifade eden kelimeler türettiğini belirtir: *içim* < *iç-im*, *ölüm* < *öl-üm*, *yarım* < *yar-ım* (2011:139).

Kıpçak Türkçesinde –Im eki

Güner’e (2020: 150) göre, ek geçişli veya geçişsiz fiillerden ad türeten işlek eklerden biridir. Kıpçak Türkçesinde soyut adlar türettiği görülmektedir: *artum* “fazla” < *art-* “artmak, çoğalmak” < *art-u-m*, *boğum* “boğum” < *boğ-* “boğmak, sıkmak” < *boğ-u-m*, *tilim* ~ *dilim* “dilim, parça” < *til-* “dilmek” < *til-i-m*.

Çağatay Türkçesinde –Im eki

Eckmann, ekin mücerret bir iş veya hareketi, bir hareketin sonucunu bildirdiğini, bazen ölçü ifade ettiğini belirtir: *atım* < *at-ım*, *bışım* < *bış-ım* < *bış-* “pişmek” (2013: 53).

Kazak Türkçesinde –Im eki

Koç ve Doğan’a göre, ek oldukça işlek bir ektir. Fiilin gösterdiği işi yapma, ölçü ve zaman ifade etme gibi anlamlarda kullanılır: *alım* “vergi” < *al-ım*, *bilim* “bilgi, eğitim” < *bil-im*, *kelisim* “anlaşma” < *kelis-im*, *toqtam* “kara, çözüm” < *toqta-m*, *tüsım* “kâr, kazanç” < *tüs-im*, *asım* “bir parça” < *as-ım*, *kaynatım* “kaynatımlık” < *kaynat-ım* (2022: 248).

Kırgız Türkçesinde –Im eki

Kasapoğlu Çengel, ekin ünlüyle biten fiil tabanlarına *-m*, ünsüzle biten fiil tabanlarına ise *-ı, -i, -u, -ü* bağlantı ünlüleriyle getirildiğini belirtir. Fiilden isim yapma görevinde kullanılıp eklendiği fiilin anlamıyla bağlantılı isimler türettiğini ifade etmektedir: *atam* “adım, atlama” < *atta-m*, *çenem* “ölçü” < *çene-m*, *aldam* “aldatış” < *alda-m*, *köktöm* “ilkbahar” < *köktö-m*, *muşayım* “keder, tasa” < *muşay-ı-m*, *kötörüm* “dayanma, tahammül” < *kötör-ü-m* (2020: 143).

II.1.3.19. -In

Türk dilinde işlek bir ek olup *-n, -ın, -un* biçimlerinde kullanılan ek Kumuk Türkçesinde işlek değildir.

Kumuk Türkçesinde genellikle kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *gelin* “gelin” (Pekacar, 2011: 133) < *gel-in* (Baykoca, 1998: 69), *qalın* “başlık, gelin için verilen para” (Pekacar, 2011: 242).

Kumuk Türkçesinde genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *qayın* “kocaya veya karıya göre yakınlık” (Pekacar, 2011: 256). Ancak bazı durumlarda uyum bozulur: *yawun* “yağmur” < *yaw-un* (Pekacar, 2011: 389).

gelin “gelin” (Pekacar, 2011: 133) < *gel-in* (Baykoca, 1998: 69).

Gelini edepsiz bolsa, anası yanık bolur. (Gelini edepsiz olsa, anası yanık olur.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 123) < *gel-in* (Baykoca, 1998: 69).

Gelini edepsizni ulanı qarıvlu bolur. (Gelini edepsizin oğlu itirazcı olur.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 123) < *gel-in* (Baykoca, 1998: 69).

Gelinni ayağından koyçunu tayağından. (Gelini ayağından, çobanı deyneğinden.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 123) < *gel-in* (Baykoca, 1998: 69).

Gelinni yahşı sıylasa yügürük bolur. (Gelinini güzel ağırlasa, çevik olur.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 123) < *gel-in* (Baykoca, 1998: 69).

yawun “yağmur” < *yaw-un* (Pekacar, 2011: 389) *cıyın* “1.toplantı, 2. düğün, şölen, eğlence” (Pekacar, 2011: 92) < *cıy-in* (Baykoca, 1998: 69), *qalın* “başlık, gelin için verilen para” (Pekacar, 2011: 242) < *qal+ın* (Baykoca, 1998: 69), *qayın* “kocaya veya karıya göre yakınlık” (Pekacar, 2011: 256) < *qay+ın* (Baykoca, 1998: 69).

II.1.3.20. -İş

Bu ekin –mak, -mek, / -ma, -me gibi fiil isimleri yapan, işleklik sahası geniş bir ek olduğu görüşünü savunan Ergin, asıl görevinin varlık, kavram, eşya gibi nesne isimleri değil, hareket ve iş isimleri yapmak olduğuna yer verir (1993: 177).

Kumuk Türkçesinde –İş Ekinin Biçimleri

-iş: *aylanış* “yürüyüş” < *aylan-ış* (Pekacar, 2011: 53).

-iş: *eniş* “1. meyilli, eğik, 2. iniş, aşağı” < *en-iş* (Pekacar, 2011: 120).

-uş: *uruş* “savaş, muharabe, kavga, dövüş” < *ur-uş* (Pekacar, 2011: 355).

-üş: *öbüş* “öpüş, buse” < *öb-üş* (Pekacar, 2011: 221).

Kumuk Türkçesinde ek, kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *qollanış* “kullanma, kullanılma, kullanış, kullanılış” < *qollan-ış* (Pekacar, 2011: 266), *eniş* < *en-iş* “1. meyilli, eğik, 2. iniş, aşağı” (Pekacar, 2011: 120).

Kumuk Türkçesinde ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *çaqırış* “davetiye” < *çaqır-ış* (Pekacar, 2011: 98), *qonuş* < *qon-uş* “kamp, konaklama yeri” (Pekacar, 2011: 267).

Ekin işlevleri

Pekacar, Kumuk Türkçesinde –İş ekinin işlevlerini iki kısımda ele alır.

1.Sonuç bildiren fiil ismi yapar: *tizil-iş* “diziliş, dizilme”.

2.Fiille ilgili çeşitli kalıcı isimler türetir: *arala-ş* “melez, katışık” (Pekacar, 2007: 971).

Kumuk Türkçesinde –İş Ekinin Örnekleri

alış < *al-ış* “zapt etme, ele geçirme” (Pekacar, 2011: 31, 32).

aylanış < *aylan-ış* “yürüyüş” (Pekacar, 2011: 53).

Halkın *aylanışı* aşğa tügöl, kuvunğa. (Halkın dönmesi aşğa değil tehlikeye.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 131) < *aylan-ış* (Pekacar, 2011: 53).

çaqırış < *çaqır-ış* “davetiye” (Pekacar, 2011: 98), *çığış* < *çığ-ış* “1. çıqmaq’tan iş is., 2. masraf, gider, 3. nutuk, demeç” (Pekacar, 2011: 103).

eniş < *en-iş* “1. meyilli, eğik, 2. iniş, aşağı” (Pekacar, 2011: 120).

Bir örnü bir *enişi*. (Bir yokuşun bir inişi.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 87) < *en-iş* (Pekacar, 2011: 120).

Mecitni örü- *enişi* olmas. (Mescidin yükseği alçağı olmaz.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 186) < *en-iş* (Pekacar, 2011: 120).

getiş < *get-iş* “ gidiş” (Pekacar, 2011: 136).

Batırnı *getişine* kırama, *gelişine* kıra. (Kahramanın gidişine bakma, gelişine bak.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 81) < *get-iş*; *gel-iş* (Pekacar, 2011: 136; 133).

giriş-çığış “evden içeri ve dışarı giriş çıkış” < *gir-iş* ~ *çığ-iş* (Pekacar, 2011: 137), *oynaş* < *oyna-ş* “sevgili, yavuklu” (Pekacar, 2011: 219), *öbüş* < *öb-üş* “buse, öpüş” (Pekacar, 2011: 221).

qarğış “beddua, lanet” (Pekacar, 2011: 250) < *kargı-* (~ *qarga-*) + -ş eki (Eren, 2020: 263) < **kariş*, “kargış, karkış” (TDK, 1983: 128) < *kargış* “lanet, lanetleme, beddua” (Kestelli, 2011: 236).

Yersiz *kargış* yerin tabar. (Yersiz ilenme yerini bulur.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 269) < *kargı-* (~ *qarga-*) + -ş eki (Eren, 2020: 263).

Yersiz *kargış* yetişmez. (Yersiz ilenme yetişmez.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 269) < *kargı-* (~ *qarga-*) + -ş eki (Eren, 2020: 263).

qatış < *qat-iş* “1. melez (*cinsi*) karışık (*hayvanlarda*); 2. karışım; karma” (Pekacar, 2011: 253), *qollanış* < *qollan-ış* “kullanma, kullanılma, kullanış, kullanılış” (Pekacar, 2011: 266).

qonuş < *qon-uş* “kamp, konaklama yeri” (Pekacar, 2011: 267).

Qalqı yağalardır enni *qonuşum* (Kıyı kenarlardır şimdi konuşum) (Öztürk, 2008: 90) < *qon-uş* (Pekacar, 2011: 267).

Qonuşun Xanşura edi (Yerin Han Şura idi) (Öztürk, 2008: 216) < *qon-uş* (Pekacar, 2011: 267).

Adaşgannı artındağı biler, *yañılışgannı* yanındağı biler. (Şaşıranı ardındaki bilir, yanılanı yanındaki bilir.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 41) < *yañıl-ış* (Pekacar, 2011: 382).

Anası *yürüşlü* busa kıızı yorga bolur. (Anası endamlı ise kıızı yorga (rahat yürüyen) olur.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 51) < *yürü-ş* (Pekacar, 2011: 403).

Rahatsız *yürüş*- katınsız turuş. (Rahatsız yürüyüş- kadınsız yaşayış.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 207) < *yürü*-ş (Pekacar, 2011: 403).

Tiyişsiz söylenmesin (Deyişsiz söylenmesin) (Öztürk, 2008: 77) < *tiy-iş*+siz (Pekacar, 2011: 336).

Qazaq allar meni *турушум* (Yiğitler gibi olan durumum) (Öztürk, 2008: 90).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde –İş eki

Gabain, ekle ilgili şu açıklamaları yapar: *uruş* “savaş” < *ur*- “vurmak”, *küşüş* “arzu, istek” (fakat *küşä*- “istemek” olduğuna göre, *kus-ä-nin yanında* < *küş*+*ü*-ş), *busuş* “keder” (fakat *busan*- “üzülmek, kederlenmek”), *yaraş* “sıfat, selamet” (*yara*- “yaramak”), *sığış* “sıkıntı” < *sık*- “sıkmak” (1988: 55).

Tekin (2022, 90), ek hakkında şu örnekleri verir: *busuş* “acı, ıstırap” (*busuşlug*) < *busa*-; krş. *busanç* “acı, keder”, *ilteriş* (Kutlug’un hakanlık unvanı) “boyları derleyen, toplayan”, *tägiş* “(düşmanla) temas, çatışma” < *täg*-, *sünüş* “savaş” < *sün*- mızraklamak”, *tokış* “savaş” < *tokı*- “dövmek, vurmak”.

Karahanlı Türkçesinde –İş eki

Hacıeminoğlu (2006: 26-27), ekin çok işlek olduğuna ve soyut kavramlar ile fiilin anlattığı hareketi belirten adlar türettiğine vurgu yapar: *agış* < *ag-ı*-ş “yükselme”, *al*- “almak”, *alış* < *al-ı*-ş “borçluyu sorguya çekme”, *bağda*- “güreşte ayak yakalamak”, *bağdaş* < *bag-da*-ş “bağdaş”, *erdeş* < *er-de*-ş “arkadaş”, *oguş* < *ogu*-ş “büyük aile”, *öçeş* < *öçe*-ş “yarış”, *uk*- “anlamak”, *ukuş* < *uk-u*-ş “akıl, anlayış”, *uluş* < *ul-u*-ş “ulus, millet, köy, şehir”, *yuluş* < *yul-u*-ş “fidye”.

Harezm Türkçesi’nde –İş eki

Yüksekkaya (2011: 139), ekin fiil isimleri ve kalıcı adlar türettiğini ileri sürmektedir: *biliş* < *bil-iş*, *tutuş* < *tut-uş*, *ukuš* < *uk-uş*, *uruş* < *ur-uş*.

Kıpçak Türkçesinde –İş eki

Karamanlıoğlu (2019: 44), bu ekin genellikle Kıpçak Türkçesinde mastar, yani hareket ismi yaptığına değinmektedir: *çıkış* < *çık-ış* “çıkma”, *iniş* < *in-iş* “inme, iniş”, *kutuluş* < *kutul-uş* “kurtuluş, kurtarma”, *miniş* < *min-iş* “biniş, binme”, *okşaş* < *okşa*-ş “benzerlik”, *olturuş* < *oltur-uş* “oturuş, oturma”, *batış* < *bat-ış* (gün batışı, gurup) “batı”.

Çağatay Türkçesinde –İş eki

Eckmann, ekin bir hareketi veya hareketin neticesini adlandıran isimler türettiğini ifade etmektedir: *bakış* “bakış, bakma” < *bağ-* “bakmak”, *okuş* “okuyuş” (tarzı veya hareketi)” < *oku-* okumak”, *kağış* “beddua, lanet” < *kağ-* “beddua etmek, lanet etmek”, *sağış* “düşünce” < *sağın-* “düşünmek”, *sançış* “dövüş, savaş” *sanç-* “sokmak, batırmak”, *ülüş* “bölüm, pay” (Uyg. Kaşg. *üle-* “üleştirme, dağıtmak”) (2013: 55).

Kazak Türkçesinde –İş eki

Ek, Kazak Türkçesinde –ş > -s değişikliğiyle –s biçimindedir. Tamir (2007: 443-444), ekin -s ile yapılanlarının iş isimleri, sıfat isimleri ve yer isimleri yaptığını, -ş ile yapılanların ise dönüşlü fiillerden soyut isimler, alet ve eşya isimleri yaptığını öne sürer: *qatınas* < *qatına-s* “gidip gelme, alaka, bağ”, *talas* < *tala-s* “münakaşa”, *cüris* < *cür-i-s* “yürüyüş” (iş isimleri), *uqsas* < *uqsa-s* “benzer”, *ökşeles* < *ökşele-s* “yaşları aynı olan” (sıfat isimleri), *öris* < *ör-i-s* “hayvan otağı”, *eg(ek)is* < *eg(ek)-i-s* “ekilen yer”, *burılıs* < *burıl-ıs* “dönemeç, köşe” (yer isimleri). *ötiniş* < *ötin-iş* “rica, istirham”, *qızğanış* < *qızğan-ış* “kıskançlık”, *süyüniş* < *süyün-iş* “sevinç, memnuniyet” (mücerret isim), *töseniş* < *tösen-iş* “evin tabanına döşenen kilim, halı, vb. şeyler), *tayaniş* < *tayan-ış* “dayanak, direk”, *süyeniş* < *süyen-iş* “dayanak, destek” (alet ve eşya isimleri).

Kırgız Türkçesinde –İş eki

Kasapoğlu Çengel (2020: 147), ekin ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere ise ünlü uyumuna göre –ı, –i, –u, –ü ünlülerinden biriyle geldiğini ve fiil ismi türettiğini ifade eder: *ceş* < *ce-ş* “yeme”, *okuş* < *oku-ş* “okuma”, *atkarış* < *atkar-ı-ş* “yerine getirme”, *salıştırış* < *salıştır-ı-ş* “karşılaştırma”, *ketiş* < *ket-i-ş* “gidiş”, *ötüş* < *öt-ü-ş* “geçiş”. Kalıcı isimlere şu örnekleri verir: *karaş* < *kara-ş* “bakış”, *talaş* < *tala-ş* “kavga”.

II.1.3.21. -küm

Kumuk Türkçesinde, tek örneğine rastlanmış olup +lı ekiyle olumlu, +sız ekiyle olumsuz şekliyle kullanılmaktadır.

**süykümlü* “sevimli, şirin, sempatik, cana yakın” < *süy-mek* “sevmek, hoşlanmak” < *süy-küm+lü* *X* *süykümsüz* “sevimsiz” < *süy-küm-süz* (Pekacar, 2011: 306).

Süykümlü sözlerin *unutma* *qoymay*. “Sevimli sözlerini unutmak olmaz” (Öztürk, 2008: 240)” < *süy-küm+lü* (Pekacar, 2011: 306).

II.1.3.22. -uldu

İşlek olmayan ekin Kumuk Türkçesinde tek örneği tespit edilmiştir. Fiilden isim yapma görevinde kullanılır. Örnekte ek, edilgen çatı üzerine gelmektedir.

tabuldu “buluntu” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 223) < *tabılmaq* “bulunmak” (Pekacar, 2011: 317) < *tab-ıntı* “buluntu” (Güner Dilek, 2019: 84).

Tabuldu *mal sıylanmaz*. “Buluntu mal hürmet görmez”(Öztürk ve Uyanık, 2006: 223).

II.1.3.23. -laq

Ek, +*la-* isimden fiil yapma ekiyle -*q* fiilden isim yapma ekinden oluşan birleşik bir ektir. İşlek olmayan bir ektir. Kumuk Türkçesinde tek örneğine rastlanmıştır.

**bişlaq* “peynir”, *çiy bişlaq* “kesilmiş sütün katı kısmı” < *biş-* (Pekacar, 2011: 76).

Üy süpürmek bel sınmak; bişlaq sıkmaq, can çıkmak. “Ev süpürmek bel kırılmak; peynir yapmak can sıkmaq” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 246).

Çarasızğa kim aşamay bişlağ çudu. “Çaresizse kim yemez peynir suyundan” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 99).

II.1.3.24. –mA

İşleklik sahası geniş olup iki fonksiyonlu bir ektir. Birinci görevi iş isimleri, ikinci görevi kalıplaşarak veya kalıplaşmadan nesne, eşya ismi olarak isim ve sıfat biçiminde kullanılırlar.

Kumuk Türkçesinde genellikle kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *qıyma* < *qıy-ma* “parça, dilim” (Pekacar, 2011: 264), *kökleme* < *kökle-me* “çıban” (Pekacar, 2011: 183).

Kumuk Türkçesinde genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *yazma* < *yaz-ma* “yazma, el yazması, el yazısı, yazma” (Pekacar, 2011: 391), *göterme* < *göter-me* “çardak, buğday ambarı” (Pekacar, 2011: 142).

Ekin işlevleri

1.Kalıcı nesne isimleri yapar:

aylanma < *aylan-ma* “girdap, burgaç” (Pekacar, 2011: 53), *çartlama* < *çartla-ma* “çıban, sivilce” (Pekacar, 2011: 99), *göterme* < *göter-me* “çardak, buğday ambarı” (Pekacar, 2011: 142), *kökleme* < *kökle-me* “çıban” (Pekacar, 2011: 183), *qıyma* < *qıy-ma* “parça, dilim” (Pekacar, 2011: 264), *qızdırma* < *qızdır-ma* “sıtma, malarya” (Pekacar, 2011: 265).

sürme < *sür-me* “sürme, rastık” (Pekacar, 2011: 305).

Adamnı sinamağasıyşeñ, saban sürme bar. “Adamı sinamak istersen, çift sürmeye git” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 41) < *sür-me* (Pekacar, 2011: 264).

yazma < *yaz-ma* “yazma, el yazması, el yazısı, yazma” (Pekacar, 2011: 391).

Tüyme tigermen taşdan. “Düğme dikerim taştan” (Öztürk, 2008: 63) < *tüy-me* (Pekacar, 2011: 347).

2.Fiil isimleri (mastar) yapar:

Adamnı bir kap tuz aşamay tanıma kıyın. “Adamı bir kap tuz yemeden tanımak zor” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 41) < *tanı-* (Pekacar, 2011: 320).

Adamnı sinamağa süyşeñ, saban sürme bar. “Adamı sinamak istersen, çift sürmeye git” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 41) < *sına-* (Pekacar, 2011: 293).

Ak it mamuk satuvçunu can süymesı. “Ak it pamuk satıcısının can dostu” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 44) < *süy-* (Pekacar, 2011: 306).

Almağa salamı yok, tıñlama kalamı yok. “Almaya selamı yok, dinlemeye kalamı yok” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 47) < *al-; tıñla-* (Pekacar, 2011: 32; 333).

Bermege süymese, arkağa buday yayar. “Vermek istemese urgana buğday yayar” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 83) < ber- (Pekacar, 2011: 70).

Kıdırma sayak kırk ayak. “Gezgiç serseri kırk ayak” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 164) < qıdır- (Pekacar, 2011: 259).

Kim ekeniñni **bilmesüyseñ**, kız tilet. “Kim olduğunu bilmek istersen kız istet” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 178) < bil- (Pekacar, 2011: 73).

Küreme kürek gerek “Kürümeye kürek gerek” (Öztürk, 2008: 62) < küre- (Pekacar, 2011: 185).

Silkinmey **çıdamağa** er gerek “Silkinmeyip dayanmaya er gerek” (Öztürk, 2008: 98) < çıda- (Pekacar, 2011: 102).

Qır avlaqda erkin yaşav **qurmağa**. “Kır kıraçda rahat yaşam kurmaya” (Öztürk, 2008: 130) < qur- (Pekacar, 2011: 272).

El cıyılıp **gömme** gerek bel bulan. “El toplanıp gömmek gerek bel ile” (Öztürk, 2008: 190) < göm- (Pekacar, 2011: 140).

Çırlardan **dögereme** taş medin. “Duvarlardan yuvarlanan taş mıydın” (Öztürk, 2008: 210) < dögere- (Pekacar, 2011: 115).

II.1.3.25. –mAç

Kumuk Türkçesinde işlek değildir. İki şekli vardır: -maç, -meç. Alet, eşya, nesne isimleri türetir (Pekacar, 2007: 970).

Kumuk Türkçesinde genellikle kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *qısmaç* < *qıs-maç* “kıskaç” (Pekacar, 2011: 262), *tüymeç* “içyağı” < *tüymek* “kesmek, doğramak” < *tüy-meç* (Pekacar, 2011: 347).

Kumuk Türkçesinde genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *tüymeç* “içyağı” < *tüymek* “kesmek, doğramak” < *tüy-meç* (Pekacar, 2011: 347), *qısmaç* < *qıs-maç* “kıskaç” (Pekacar, 2011: 262).

Ekin İşlevleri

1.Alet isimleri yapar:

qısmaç < *qıs-maç* “kıskaç” (Pekacar, 2011: 262).

2.Yiyecek isimleri yapar:

qurmaç < *qur-maç* “kavurma, kavurga” (Pekacar, 2011: 272).

Ƙurmaç *çartlamas, ƙavurağan gişi çartlamasa*. “Kavut (kavurga) çatlamaz, kavuran çatlamasa” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 175) < *qur-maç* (Pekacar, 2011: 272).

tüymeç “içyağı” < *tüymek* “kesmek, doğramak” < *tüy-meç* (Pekacar, 2011: 347).

Tüymeçge *may surtgende yimik*. “Yayığa yağ sürtmek gibi” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 239) < *tüy-meç* (Pekacar, 2011: 347).

uwmaç < *uw-maç* < *uwmaç şorpa* “duru çorba” (Pekacar, 2011: 356).

3.Edilgen manalı isimler yapar:

yırmaç < *yır-maç* “sökük, delik” (Pekacar, 2011: 396).

II.1.3.26. –mAK

Kumuk Türkçesinde fiilden isim yapan ve işlek olan ek iki şekillidir: *-mak*, *-mek* (Pekacar, 2007: 970).

Kumuk Türkçesinde genellikle kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *oymaq* < *oy-maq* “yüksük” (Pekacar, 2011: 219), *ekmek* < *ek-mek* (Pekacar, 2011: 118).

Kumuk Türkçesinde genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *quymaq* < *quy-maq* “omlet” (Pekacar, 2011: 275), *alışın-maq* “değişmek, başkalaşmak” (Pekacar, 2011: 31).

–mAK ekinin işlevleri

1.Kalıcı nesne isimleri yapar:

qarmaq “1.çengel, 2. olta” (Pekacar, 2011: 251).

2.Yiyecek isimleri yapar:

qay-maq “kaymak, krema” < *qay-maq* (Pekacar, 2011: 256).

Ƙaymak *süyseñ ğamiş al*. “Kaymak seversen camız al” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 163) < *qay-maq* (Pekacar, 2011: 256).

ekmek < *ek-mek* “ekmek (buğday veya başka tahıl unlarından yapılan temel gıda)” (Pekacar, 2011: 118).

Erni **ekmeği** kanlı **ekmek**, kanlı busa da ballı **ekmek**. “Erin ekmeği kanlı ekmek, kanlı olsa da ballı ekmek” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 117) < ek-mek (Pekacar, 2011: 118).

quymaq < quy-maq “omlet” (Pekacar, 2011: 275).

Ƙul bulan **kuymak** aşasañ, ƙusdurmasa ƙararsan. “Kul ile kuymak yersen kusturmasa iyi” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 174) < quy-maq (Pekacar, 2011: 275).

3.Alet isimleri yapar:

oymaq < oy-maq “yüksük” (Pekacar, 2011: 219).

Oymak ölçep suv tökgen, çomuçun çomup alar. “Yüksükle ölçüp su döken kepçesini bandırıp alır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 197) < oy-maq (Pekacar, 2011: 219).

tarmaq < tar-maq “1. kol, dal, branş, alan, saha, 2. kanalın, akarsuyun kolları” (Pekacar, 2011: 323).

4.Fiil isimleri (mastar) yapar: *alışın-maq* “değişmek, başkalaşmak” (Pekacar, 2011: 31), *alışın-maq* “değişmek, başkalaşmak” (Pekacar, 2011: 33), *biyi-mek* “dans etmek, oynamak”, ulanlar qızlar bulanbiyiyle “oğlanlar kızlarla dans ediyor” (Pekacar, 2011: 77).

bolmaq “olmak” < bol-maq (Pekacar, 2011: 78).

Eki süygen bir **bolmaq**. “İki seven bir olmak” (Öztürk, 2008: 60) < bol-maq (Pekacar, 2011: 78).

Hökünçlü qul arsar **bolmaq** getridir. “Pişman kulun korkacağı gerçektir” (Öztürk, 2008: 184) < bol-maq (Pekacar, 2011: 78).

çapmaq “1. koşmak, 2. kesmek, 3. badana etmek” < çap-maq (Pekacar, 2011: 98).

Getgen yañurnu artından yamuçu alıp **çapmak** hañılsızlık. “Geçen yağmurun ardından yağmurluk alıp koşmak, akılsızlıktır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 124) < çap-maq (Pekacar, 2011: 97).

Terkleni **çaykalmağı** yeldendir. Biyleni biy **bolmağı** eldendir. “Ağaçların sallanması yeldendir; beylerin bey olması ildendir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 231) < çaykal- (Pekacar, 2011: 100).

demek “söylemek” < *de-mek* (Pekacar, 2011: 112).

Ağaça gesegende “Hah.” demek kömek etmes. “Ağaç keserken “Hah.” demek yardım etmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 42).

Eki gölekni cuvğança, bir gölekni cuvğan kolay. Erge barmay turğan yahşı demek. “İki gömleği yıkayınca kadar, bir gömleği yıkamak iyi; ere varmadan duran iyi demek (Öztürk ve Uyanık, 2006: 110) < *de-mek* (Pekacar, 2011: 112).

maqtalmaq “övmek” < *maqtal-maq* (Pekacar, 2011: 193).

Artık atı maqtalmaq bir, birde talaysızlık. “Adın fazla övülmesi, her defasında talihsizlik” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 55) < *maqtal-maq* (Pekacar, 2011: 193).

qalğımaq “uyuklamak, pineklemek, yarı uykulu bir hale düşmek, ırmızganmak” < *qalğı-maq* (Pekacar, 2011: 242), *yemir-mek* “yıkamak, tahrip etmek, su ile sürüklemek” (Pekacar, 2011: 392).

Adamlık nedir, *añlamak*, az söylep köp *tñlamak*. “Adamlık nedir; anlamak, az söyleyip, çok dinlemek” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 40) < *añla-maq; tñla-maq* (Pekacar, 2011: 35; 333).

Aşnı katığı aç bolup *aşamak*. “Yemeğin katığı, acıkıp yemek” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 57) < *aşa-maq* (Pekacar, 2011: 44).

Avruv *saqlamaqdan avrumaq tınç*. “Hastaya bakmaktan hastalanmak iyi” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 66).

II.1.3.27. -miş

Kumuk Türkçesinde işlek olmayıp tek örneği tespit edilmiştir. Muhtemelen Oğuz Türkçesinden alınmıştır.

geleşmiş “nişanlı, sözlü (çiftlerin birbirine karşı durumları)” < *geleşmek* “kız istemek” < *geleş-miş* (Pekacar, 2011:133).

Geleşmiş barlağa “Nişanlısı olana” (Öztürk, 2008: 67) < *geleş-miş* (Pekacar, 2011:133).

II.1.3.28. -muç

Kumuk Türkçesinde işlek olmayan ekin yuvarlak ünlülü tek örneği tespit edilmiştir. Ek bu tek örnekte organ ismi yapmaktadır.

**quymuç* “anat. kuyruk sokumu” < *quymaq* “1. dökmek, döküm yapmak, 2. koymak, doldurmak, boşaltmak” < *quy-muç* (Pekacar, 2011: 275).

II.1.3.29. -mUr

Ekin ET’deki durumuyla ilgili olarak Eraslan şu bilgiyi aktarmaktadır. “Fiilin neticesini bildirdiğini ve ek ünlüsünün asli olup olmadığı hususunda tereddütlü olduğunu belirtir”: *almır* (< al-mır) “hırs, tamah”, *kö-mür* (< **kö-mür*) “kömür”, *yağmur* (< *yağ-mur*) “yağmur” (2012: 107).

**quymur* “yosma, cilveli kadın, cilveli, oynak, şuh” < *quymaq* “1. dökmek, döküm yapmak, 2. koymak, doldurmak, boşaltmak” < *quy-mur* (Pekacar, 2011: 275).

II.1.3.30. -p

Zarf-fiil eki olarak kullanılan ek, Kumuk Türkçesinde -p şeklinde olup işlek değildir. Kalıplaşarak zarf ve edat olarak kullanılan ek, *başlap* kelimesini oluşturmuştur.

başlap < *başla-p* “1. başlamaktan zarf fiil, 2. ilk önce, öncelikle, ilkin, 3. *çıkma* halindeki isimlere edat görevinde kullanılır başlayarak, itibaren” < *tañaladan başlap* “yarından itibaren” (Pekacar, 2011: 65).

II.1.3.31. -r

-r, -Ar, -(I)r, -(u)r biçimlerinde görülen ekin, aslında geniş zaman sıfat-fiilleri türettiğini ve çok işlek bir ek olduğu görüşüne yer veren Korkmaz, eklendiği fiilin gösterdiği işi özellik olarak her zaman üzerinde bulundurma niteliğinde sıfatlar ve kalıcı isimler yaptığını belirtir (2019: 168). Ek, Kumuk Türkçesinde aşağıdaki tek örnekte görülür.

qaynar < *qayna-r* “1. sıcak, kızgın, kaynar, 2. *mec.* kızgın, ateşli, coşkun, heyecanlı, ihtiraslı, tutkulu, 3. *mec.* samimi, içten” (Pekacar, 2011: 256).

II.1.3.32. -(X)t

Ek, eski Türkçeden beri süregelen, Eski Anadolu Türkçesinde de bazı örneklerine rastlanan bir ektir. Geçişli ve geçişsiz fiillerden ad ve sıfat türetmiştir (Korkmaz, 2019: 170). Kumuk Türkçesinde işlek bir ektir.

Kumuk Türkçesinde genellikle kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: < *um-ut* (Pekacar, 2011: 353).

Kumuk Türkçesinde genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: < *yuğur-t* (Eren, 2020: 576).

Ekin işlevleri

1.Soyut isim yapar

**umut* “1. ümit, umut, 2. şans, ihtimal, olasılık, imkan, olabirlik” (Pekacar, 2011: 353) < *um-ut* (Korkmaz, 2019: 170).

Aşağandan umut kolay. “Yemekten umut iyi” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 56) < *um-ut* (Pekacar, 2011: 353) < *um-ut* (Korkmaz, 2019: 170).

Etine umut etip, şorpasından da kuru kalğan. “Etini ümit edip, çorbasından da mahrum kalmış” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 121) < *um-ut* (Korkmaz, 2019: 170).

Umutlarım qara özeğe gömüldü “Umutlarım kara dereye gömüldü” (Öztürk, 2008: 128) < *um-ut* (Korkmaz, 2019: 170).

uya(l)t < *uya(l)-t* “utanç, utanma, yüz, ar, haya, hicap, sıkılma; 2.vicdan, insaf” (Pekacar, 2011: 356, 357).

Şeriatda uyat yok. “Şeriatte ayıp yok” Öztürk ve Uyanık, 2006: 222) < *uya(l)-t* (Pekacar, 2011: 356, .357)

Ullu geter, uyat biter. “Ulu kişi gider, ayıp biter” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 242) < *uya(l)-t* (Pekacar, 2011: 356, 357).

Ullu suvda uyat yok. “Çok suda ayıp yok” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 242) < *uya(l)-t* (Pekacar, 2011: 356, 357).

2.Yiyecek ismi yapar

**yuwurt* “yoğurt” (Pekacar, 2011: 401) < *yuğur-t* (Eren, 2020: 576). Eren, kelimenin *yuğur-* kökünden geldiğini ileri sürmektedir. Yakutça’da baştaki ‘y’nin ‘s’ye çevrildiği ve ‘*suorat*’ biçimini aldığını, böylece yoğurt kelimesinin Türkçe kökenli olduğunun anlaşıldığını dile getirmektedir. Eren’in, Doerfer’den aktardığına göre, Kıpçakça’da “*yağurt*” şeklinde kullanılan kelimenin ‘*yağ*’ ile ilgili olduğu belirtilmektedir. Türkçede süt ürünlerine –*t* ekinin getirildiği başka kelimelere örnek olarak: OT’de *suğ-ut* “kesilmiş süttten yapılan peynir; TT’de *kuru-t* “kurutulmuş süt ürünü”; Kazakça’da *ırkı* “tereyağı alınmış süt”, *şubat* “deve sütünden yapılmış kımız; Eski Kıpçakça’da *çığıt* “peynir” < Çuvaşça *çıkıt* (Eren, 2020: 576).

Yuvurt tögülse yügü qalar, ayran tögülse nesi qalar. “Yoğurt dökülse yükü kalır, ayran dökülse neyi kalır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 276) < *yuğur-t* (Eren, 2020: 576).

Zahruluğa yuvurt ber, yurtdan yurtğa barsañ da. “Zehirlenene yoğurt ver, yurttan yurda gitsen de” < *yuğur-t* (Eren, 2020: 576).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde -(X)t eki

Gabain, ek ile ilgili şu örneklerle yer verir: *sığıtçı* “ağlayıcı, yasçı” < *sık-ıt*, *adut* “fark, ayırma” < *adır* < *adır-t*, *boşğut* “öğüt” < *boşgu-t*, *art* “geçit” < *ar-t* (1988: 55).

Eraslan’a (2012: 108) göre, soyut isimler teşkil eden fiilden isim yapma ekidir. Ş. Tekin’in “Eski Türkçe” eserinden aktardığına göre, *batut* “gizli” < *bat-ut*, *yaşut* “gizli” < *yaş-ut* gibi misallerden ekin –*ut*, –*üt* şeklinin var olabileceğini düşünmektedir: *adirt* “fark” < *adır-t*, *art* “geçit” < *ar-t*, *boşğut* “talim” < *boşgu-t*, *sığıt* “ağlama” < *sığ-ıt-t*, *urunt* “kavga” < *urun-t*.

Karahanlı Türkçesinde -(X)t eki

Hacıeminoğlu (2006: 27), ekin eski Türkçe döneminden itibaren var olduğunu metinlerde yaygın kullanıldığını belirtir: *adirt* “ayırma” < *adır-t*, *artut* “armağan” < *artu-t*, *basut* “yardım, arka” < *basu-t*, *bayat* “Tanrının kadim sıfatı” < *baya-t*, *karişut* “zıt” < *kariş-u-t*, *kavşut* “iki hanın ülkelerinin baysallığı için buluşarak barışmaları” < *kavuş-u-t*, *konut* “konulan yer” < *kon-u-t*, *ölüt* “birbirini öldürme, öldürüşme” < *öl-ü-t*.

Harezm Türkçesinde -(X)t eki

Yüksekkaya’ya (2011:139) göre ek, ünsüzle biten köklere yardımcı ses olarak gelir: *müniüt* < *mün-üt*, *yanut* < *yan-ut*, *yurt* < *yur-t*.

Kıpçak Türkçesinde -(X)t eki

Fiillerden somut veya soyut adlar türetir. Bu adlar daha çok nesne ve yiyecek adıdır: *boşatlıh* “af, bağışlama” < *boşa-t*, *büget* “su bendi, set” < *büge-t*, *kéçüt* “geçit” < *kéç-üt*, *kéyit* “elbise” < *kéy-it*, *onot* “reşit, akıllı” < *oña-t*, *öğüt* ~ *övüt* “öğüt” < *ög-ü-t* (Güner, 2020: 158).

Çağatay Türkçesinde -(X)t eki

Eckmann, ekin değişik anlamlar ifade ettiğini belirtir: *kéçit* “geçit” < *kéç-i-t*, *ölet* “hayvan hastalığı, hayvan ölüsü” < *öl-et*, *kurut* “peynir” < *kuru-t*, *uyat* “utanç” < *uya(l)-t*, *yort* “yol” < *yor-t* (2013: 55).

Kazak Türkçesinde -(X)t eki

Koç ve Doğan (2022: 252), ekin birkaç örnekte görülen fiilden isim yapım eki olduğunu bildirmektedirler: *böget* “baraj” < *böge-t*, *sarqıt* “düğünden arta kalan yiyecek” < *sarq-ı-t*.

Kırgız Türkçesinde -(X)t eki

Kasapoğlu Çengel’e (2020: 147) göre, ek Kırgız Türkçesinde sıklık göstermeyip ünlüyle biten fiil tabanlarına -t, ünsüzle biten fiil tabanlarına -ı, -i, -u, -ü bağlantı ünlülerinden birini alarak eklenir. Fiilin anlamıyla bağlantılı nesne ve kavram isimleri yapar: *kurut* “kurut” < *kuru-t*, *tuut* “doğum” < *tuu-t*, *sarkıt* “yiyecek ve içecek kalıntısı” < *sark-ı-t*, *kiyit* “hediyelik giysi” < *kiy-i-t*, *toyut* “aş, yem” < *toy-u-t*, *soyut* “kesilmek için ayrılan hayvan” < *soy-u-t*, *küyüt* “keder, tasa” < *küy-ü-t*.

II.1.3.33. -(X)wçI

Ek, eskiden beri kullanılan işlek bir ektir. Eski Türkçede -ı-ğçI, -i-ğçi, -u-ğçu, -ü-ğçü şekillerindedir. TT’de -ıcl, -ıci, -ucu, -ücü biçimindedir (Ergin, 1993: 181). Kumuk Türkçesinde w’li şekli kullanılmakta olup (I)wçI biçimindedir.

Kumuk Türkçesinde genellikle kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *tıñlawçu* < *tıñla-wçu* “dinleyici” (Pekacar, 2011: 333), *gezewçü* < *gez-ewçü* “1.seyyah, turist 2.haylaz serseri, avare” (Pekacar, 2011: 136).

Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu ekteki -w ünsüzü kendisinden sonraki ünlüyü yuvarlaklaştırmıştır. Bundan dolayı ek, düz ünlülü fiil tabanlarına

geldiğinde ünlü uyumunu bozar: *satıwçu* < *sat-ıwçu* “satıcı” (Pekacar, 2011: 289), *tölewçü* “ödeyen, tediye eden, parasını veren” < *tölemek* “ödemek, tediye etmek, parasını vermek” < *töle-wçü* (Pekacar, 2011: 341).

Ekin işlevleri

1.Fail isimleri yapmaktır:

satıwçu < *sat-ıwçu* “satıcı” (Pekacar, 2011: 289).

Ak it mamuk ***satuwçunu*** can süymesı. “Ak it pamuk satıcısının can dostu” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 44) < *sat-ıwçu* (Pekacar, 2011: 289).

2.Nitelik sıfatı yapar

aldatıwçu < *aldat-ıwçu* “yalancı, madrabaz, dolandırıcı” (Pekacar, 2011: 30), *alıwçu* < *al-ıwçu* “müşteri” (Pekacar, 2011: 31,32), *añlatıwçu* < *añlat-ıwçu* “yorumlayan, tefsirci” (Pekacar, 2011: 35), , *başlawçu* < *başla-wçu* “1. ön ayak olan, başlatan, 2. tahrikçi, tertipçi” (Pekacar, 2011: 64,65), *çaqırıwçu* < *çaqır-ıwçu* “çağırın, çağırıcı” (Pekacar, 2011: 98), *çığarıwçu* < *çığar-ıwçu* “çıkarın, çıkarıcı”, *surat çığarıwçu* “fotoğrafçı” (Pekacar, 2011: 102), *gezewçü* < *gez-ewçü* “1.seyyah, turist 2.haylaz serseri, avare” (Pekacar, 2011: 136).

tıñlawçu < *tıñla-wçu* “dinleyici” (Pekacar, 2011: 333), *tilewçü* < *tile-wçü* “1. isteyen, dileyen, 2. dilenci” (Pekacar, 2011: 334), *tonawçu* “yağmacı, çapulcu, soyguncu” < *tonamaq* “yağma etmek, soymak” < *tona-wçu* (Pekacar, 2011: 338), *tölewçü* “ödeyen, tediye eden, parasını veren” < *tölemek* “ödemek, tediye etmek, parasını vermek” < *töle-wçü* (Pekacar, 2011: 341).

3.Meslek ismi yapar:

yazıwçu < *yaz-ıwçu* “yazar, edip, 2. yazıcı, katip” (Pekacar, 2011: 391).

Yazıwçunu atı ölmes. “Yazıcının atı ölmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 268) < *yaz-ıwçu* (Pekacar, 2011: 391).

yelewçü “istilacı, müstevli” < *yelemek* “zapt etmek, işgal etmek, fethetmek” < *yele-wçü* (Pekacar, 2011: 391), *yüzüwçü* < *yüz-üwçü* “yüzücü” (Pekacar, 2011: 404).

At ***minivçüsün*** tanır. “At binicisini tanır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 59) < *minmek* (Pekacar, 2011: 200).

Çıgıvçular bulan üyleşme. “Çekiştirici ile evlenme” (Öztürk, 2008: 100) < çıq-maq (Pekacar, 2011: 103).

II.1.3.34. -(X)w

Hareket, iş ve durum ismi yapan işlek bir ek olduğunu ileri süren Ergönenç (2019: 91), mastar eki olarak bütün fiillere eklenebilen ve kalıplaşmış isimler de türeten bir ek olduğunu dile getirir. Ekin biçimleri şunlardır:

-w: *aŋla-w* “1.anlama, 2.bilinç”, özünü borçun aŋlaw “kendi vazifesini idrak etme” (Pekacar, 2011: 35, 36).

-ıw: *aylan-ıw* “dönme, dönüş” (Pekacar, 2011: 53).

-iw: *çeç-iw* “1. çeçmek’ten iş is., 2.gr., tahlil, çözümleme, analiz” (Pekacar, 2011: 100).

-uw: *çubur-uw* “üzerinden koyun sürüsünün geçtiği yol” (Pekacar, 2011: 107)

-üw: *süy-üw* “sevgi, aşk, sevdâ” (Pekacar, 2011: 306).

Yabancı dillerden Kumuk Türkçesine giren ve ünlü uyumu bulunmayan kelimelerde ek, kelimenin son hece ünlüsüne uyar: *maşınleşiw* < *maşınleş-iw* “makineleştirme” (Pekacar, 2011: 196).

Ekin işlevleri

Pekacar, ekin işlevlerini dörde ayırır (Pekacar, 2007: 971).

1.Fiillerden iş ismi yapar: *çarpiw* “kırkma, kesme” (Pekacar, 2011: 99).

2.Kalıcı soyut isim ve hareketten doğan isim yapar: *sesgeniw* “irkilme” (Pekacar, 2011: 292).

3.Kalıcı somut isim yapar: *yazıw* “yazı, yazıt, kitabe, kayıt, 2. yazma, yazılı eser, yazım, imla” (Pekacar, 2011: 391).

4.Yer isimleri yapar: *oyuw* “1. kanal, oyuk, 2. nakış, desen” (Pekacar, 2011: 220).

Kumuk Türkçesinde -(X)w ekinin örnekleri

alğasaw < *alğasa-w* “acele, telaş” (Pekacar, 2011: 31).

Alğasavluḡ paşmanlıḡnı kızardaşıdır. “Acelecilik pişmanlığın kız kardeşidir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 46) < *alğasa-w* (Pekacar, 2011: 31).

alışınıw < alışın-ıw “değişme, değişiklik” (Pekacar, 2011: 31).

alıw < al-ıw “alma” (Pekacar, 2011: 31, 32).

Adamnı adamlıḡı satıv-alıvda biliner. “Adamın adamlığı alış-verişte bilinir” (Öztürk ve Uyanık, 2006:41) < *sat-ıv; al-ıv* (Pekacar, 2011: 289;31, 32).

almaşınıw < almaşın-ıw “değişiklik, başkalaşma” (Pekacar, 2011: 33).

añlaw < añla-w “1.anlama, 2.bilinç”, özünü borçun añlaw “kendi vazifesini idrak etme” (Pekacar, 2011: 35, 36).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde -(X)w eki

Tekin’e (2022, 87) göre ek, Orhon Türkçesinde eylemin sonucunu bildirir: *bilig* “bilgi” < *bil-ig*, *bitig* “yazı” < *bit-ig*, *ölüg* “ölü” < *öl-üg*.

Gabain, ekin yapılan işin sonucunda ortaya çıkan aktif isimler yaptığını belirtir: *tapıg* “hürmet, hizmet” < *tap-ıg*, *ötüg* “ibadet, rica” *sürüg* “sürü” < *sürü-g* (1988: 51).

Eraslan (2012: 105) ekin yaygın kullanılan bir ek olduğuna değinir: *ayıḡ* “söz, ifade” < *ay-ı-g*, *ḡurug* “kuru” < *ḡuru-g*.

Karahanlı Türkçesinde -(X)w eki

Hacıeminoğlu (2006: 18), ekin işlek bir ek olduğunu, yer isimleri ve soyut isimler yaptığını belirtir: *açıḡ* “acı, ızdırıp” < *aç-ıg*, *ataḡ* “lakap, unvan” < *ata-g*, *korıḡ* “küçük orman” < *korı-g*.

Çağatay Türkçesinde -(X)w eki

Eckmann, ekin başlığını *-agu/ -egü*’den geldiğini öne sürdüğü *-v*, *-av/ -ev* biçiminde göstermiştir: *bilev* “bileği” (*bile-* “bilemek, keskinleştirmek”), *bütev* “bütün, hep” (*büt-* “bitmek, tükenmek, sona ermek”), *saḡlav* “bekçi, gözcü” (saḡla- “tehlikeden korumak”), *yasav* “dizi, sıra, düzen, nizam (*yasa-* “yapmak”) (2013: 56).

II.1.3.35. –wUç

Kumuk Türkçesinde *–wuç*, *–wüç* biçiminde iki şekli olup, alet, huy ve davranış, dil bilgisi terimleri türeten işlek bir ektir (Pekacar, 2007: 971).

Kumuk Türkçesinde genellikle kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *urlawuç* < *urla-wuç* “hırsız” (Pekacar, 2011: 353), *küylewüç* < *küyle-wüç* “gübre” (Pekacar, 2011: 186)

Kumuk Türkçesinde genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *tırnawuç* < *tırna-wuç* “tırmık” (Pekacar, 2011: 333), *küylewüç* < *küyle-wüç* “gübre” (Pekacar, 2011: 186)

Ekin işlevleri

1.Somut isim yapar.

küylewüç < *küyle-wüç* “gübre” (Pekacar, 2011: 186)

2.Nitelik ismi yapar.

taqıllawuç < *taqılla-wuç* “geveze, circır, zevzek, çenebaz, boşboğaz, çalçene” (Pekacar, 2011: 322), *tırnawuç* < *tırna-wuç* “tırmık” (Pekacar, 2011: 333).

3.Dil bilgisi terimleri yapar.

tirkewüç < *tirke-wüç* “gr. çekim edatı” (Pekacar, 2011: 335).

baylawuç < *bayla-wuç* “gr. bağlaç, koçaç” < *baylamaq* “bağlamak” (Pekacar, 2011: 67).

4.Eşya ismi yapar.

bulğawuç < *bulğa-wuç* “kürekçik, karmaç” < *bulğamaq* “çalkamak, çalkalamak, karıştırmak” (Pekacar, 2011: 83), *tiyrewüç* < *tiyre-wüç* “toplu iğne” (Pekacar, 2011: 336; Pekacar, 2007: 971), *urlawuç* < *urla-wuç* “hırsız” (Pekacar, 2011: 353), *yelpiwüç* < *yelpi-wüç* “yelpaze” (Pekacar, 2011: 392), *yılawuç* *yıla-wuç* “gözü sulu, sulugöz, gözü yaşlı, çok ağlayan” (Pekacar, 2011: 395).

II.1.3.36. -wUk

İki şekilli bir ektir: -wuk, -wük. Kumuk Türkçesinde işlek değildir (Pekacar, 2007: 972).

Kumuk Türkçesinde genellikle kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *qartıllawuq* < *qartılla-wuq* “titreme, titreyiş, titreyen, titrek” (Pekacar, 2011: 252), *çertlewük* < *çertle-wük* “fındık” (Pekacar, 2011: 101; Pekacar, 2007: 972).

Kumuk Türkçesinde genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *qartıllawuq* < *qartılla-wuq* “titreme, titreyiş, titreyen, titrek” (Pekacar, 2011: 252).

Ekin işlevleri

1.Bitki ismi yapar.

çertlewük < *çertle-wük* “fındık” (Pekacar, 2011: 101; Pekacar, 2007: 972).

Eki çertlevük bir koznusındırar. “İki fındık bir cevizi kırar” < *çertle-wük* (Pekacar, 2011: 101; Pekacar, 2007: 972).

çırmawuq < *çırma-wuq* “sarmaşık, bahçe sarmaşığı, sarmaşıcı, sarmaşan” (Pekacar, 2011: 105).

Çilledey çırmawuqğa çiriygen “Çileyle sarılmaktan çürümüş” (Öztürk, 2008: 100) < *çırma-wuq* (Pekacar, 2011: 105).

2.Fiilin sonucunu gösterensomut ve soyut isimler yapar.

qartıllawuq < *qartılla-wuq* “titreme, titreyiş, titreyen, titrek” (Pekacar, 2011: 252), *yıla-wuq* < *yıla-wuq* “1. sümük, 2. rutubet, nem, yaşlık, ıslaklık, ıslak, ıslanmış, yaş, nemli” (Pekacar, 2011: 395).

II.1.3.37. -wul

Tek şekli olan ek, Kumuk Türkçesinde işlek olmayan fiilden isim yapım ekidir.

**qarawul* < *qara-wul* “nöbetçi; bekçi” < *qaramaq* “1.bakmak, 2.göz kulak olmak, nezaret etmek” (Pekacar, 2011: 249), *qıstawul* “acele, acil, müstacel” < *qıstamaq* “acele ettirmek, sıkıştırmak” < *qısta-wul* (Pekacar, 2011: 262, 263).

Yel çaçğan boran karavullasın. “Yel eken fırtına beklesin” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 268) < *qara-wul* (Pekacar, 2011: 249).

II.1.3.38. -wur

Kumuk Türkçesinde işlek olmayan bir fiilden isim yapım ekidir. Örnekte soyut isim yapmaktadır:

bulğawur < *bulğa-wur* “düzensizlik, karışıklık, keşmekeş” < *bulğamaq* “çalkamak, çalkalamak, karıştırmak” (Pekacar, 2011: 83).

II.1.3.39. -y

Tek şekli bulunan fiilden isim yapma eki, zarf görevli kelimeler türetir.

qonaqlay < *qonaqla-y* “misafir olarak, misafir sıfatıyla” (Pekacar, 2011: 267).

Ƙonaƙlay barsaƙ ƙonaƙ gelir. (Misafirliğe gitsen misafir gelir) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 171).

Kendisinden önceki *-mA* ekli fiillerle “uygunluk, ihtimal vb.” gösterir: *çıkma yaray* “çıkabilir” (Pekacar, 2011: 384).

yaray < *yara-y* “1. -mak mümkün, -mak uygun” (Pekacar, 2011: 384, 385).

Fiilden İsim Yapma Ekleri Konusunda Değerlendirme

Fiilden isim yapım ekleri bölümünde, fiil kök ve gövdelerine getirilen eklerin isim yaptığı durumlar incelenmiştir. Kumuk Türkçesinde fiilden türeyen isimler sayı bakımından oldukça işlek bir yere sahiptir. Ekin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki fonetik biçimlerinde benzer özellikler olduğu gibi farklı biçimlerinde de ortaya çıktığı görülmektedir. Kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık ve ünsüz uyumlarında nadir olarak uymayan kelimelere rastlanmıştır. Kumuk Türkçesinde 39 (otuz dokuz) ekin durumu incelenmiş ve bu ekler tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3. *Kumuk Türkçesinde fiilden isim yapım ekleri*

<i>fiilden isim yapım ekleri</i>	<i>fiilden isim yapım ekleri</i>
-A	-uldu
-AğAn	-küm
-ç	-Iş (-ış, -iş, -uş, -üş)
-çAk	-çan
-çI	-çIk
-ecek	-en
-enek	-gaç
-gAn	-gI
-gIç	-gIn
-I	-(I)K
-Im	-In
-laq	-mA

-mAç	-mAK
-miş	-muç
-y	-mUr
-p	-r
-(X)t	-(X)wçI
-(X)w	-wUç
-wul	-wur
-wUk	

II.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

Fiilden fiil yapım ekleri, fiil köklerine, fiilden yapılmış fiil gövdelerine ve isimden yapılmış fiil gövdelerine eklenir (Ergin, 1993: 190). Fiil yapım ekleri işlek, az işlek ve işlek olmayan ekler biçiminde kendini gösterir. Fiilden fiil yapım ekleri çatı yapan ve çatı yapmayan ekler olmak üzere ikiye ayrılır:

II.1.4.1. Fiil Çatısı Yapan Fiilden Fiil Yapım Ekleri

II.1.4.1.1. Ettirgenlik Ekleri

II.1.4.1.1.1. -ar-

Sonu ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilen ekin işlek olmadığını belirten Öztürk (1997: 87), geçişlilik eki olduğuna değinir.

çığarmaq < *çığ-ar-maq* “1.çıkarmak, çıkmasını sağlamak, 2.çıkarmak, yayımlamak, neşretmek (Pekacar, 2011: 50).

İçki içini çığarır. “İçki içini çıkarır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 144) < *çığ-ar-maq* (Pekacar, 2011: 102,103).

İş süygen iş çığarır, iştanı yok el gezer. “İşini seven iş çıkartır, pantolonsuz olan sokak gezer” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 149) < *çığ-ar-maq* (Pekacar, 2011: 102, 103).

Özünü soyağan bıçağını özü hotgap çığara. “Kendini kesen bıçağı kendi çekip çıkarır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 203) < *çığ-ar-maq* (Pekacar, 2011: 102, 103).

qaytarmaq < *qayt-ar-maq* “1. geri vermek, iade etmek, 2. çevirmek, açmak, 3. toplamak, kaldırmak, 4. kesmek 5. kendi tarafına çekmek” (Pekacar, 2011: 258).

Algasağan eki kaytar. “Acele eden iki döner” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 46).

Anası aytar, kızı kaytar. “Anası söyler, kızı döner” < *qayt-ar-maq* (Pekacar, 2011: 258).

Eringen eki kaytar. “Eringen iki döner” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 116).

Katın aytar, er kaytar. “Kadın söyler, er döner” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 160).

II.1.4.1.1.2. -ger-

Ek işlek değildir. Geçişsiz fiilleri geçişli yapan fiilden fiil yapım ekidir (Öztürk, 1997: 91).

ötgermek “1. bir şeyi bir şeyin üzerinden, içinden, arasından, bir ucundan öbür ucuna geçirmek, 2. geçirmek, sokmak, 3. bir şeyi kaçırmak, 4. izin vermek, 5. zaman geçirmek, 6. yapmak, uygulamak, 7. çekmek, çizmek” < *öt-ger-mek* < *öt-mek* “bir şeyi, bir şeyin üzerinden, içinden, arasından, bir ucundan öbür ucuna geçmek, (Pekacar, 2011: 224, 225).

II.1.4.1.1.3. -gir-

İşlek olmayan ek, geçişsiz fiilleri geçişli yapan fiilden fiil yapım ekidir.

yetgirmek < *yet-gir-mek* “yetiştirmek, ulaştırmak” (Pekacar, 2011: 393, 394),
**yötkürmek* < *yöt-kür-mek* “öksürmek” (Pekacar, 2011: 399).

II.1.4.1.1.4. -güz-

Ek, ettirgenlik ekleriyle benzerlik gösterir. Sonu ünsüzle biten bazı tek heceli fiillere getirilir (Öztürk, 1997: 92).

**tirgizmek* < *tir-giz-mek* bk. *tiriltmek* “diriltmek, canlandırmak” < *tire-mek* “dayak koymak, desteklemek, payanda vurmak (Pekacar, 2011: 335), *turğuzmaq* < *tur-ğuz-maq* “1. birini (ayağa) kaldırmak, (msl. yerden); 2. kaldırmak, uyandırmak” < *tur-maq* “(ayakta) durmak, ayakta olmak, dikilmek (Pekacar, 2011: 342) < *tur-ğuz- ~tūr-güz-* “kaldırmak, dik durmak” (Öztürk, 1997: 92), **yürgüzmek* < *yür-güz-mek*

“yürütmek” (Pekacar, 2011: 403) < *yûr-giz-* (Ö), *jûr-güz-* (U) “yürütmek” (Öztürk, 1997: 93).

II.1.4.1.1.5. -(X)r-

-(I)r-/(U)r eki, Eski Türkçedeki -(U)r ettirgenlik ekinin ünlü uyumuna göre biçimlenmiş türü olup görev bakımından -Ar ekiyle aynıdır (Korkmaz, 2019: 186). Kumuk Türkçesinde geçişlilik ekidir (Pekacar, 2007: 974).

çüyürmek “sıvamak, çemremek” < *çüymek* “yukarı atmak < *çüy-ür-mek* (Pekacar, 2011: 108).

Boylulağa boyun çüyürtmas. “Boylulara boyun eğdirmez” (Öztürk, 2008: 202) < *çüy-ür-mek* (Pekacar, 2011: 108).

göçürmek “1. nakletmek, 2. taşımak, 3. tercüme etmek, 4. yıkmak, 5. kopyalamak” < *göçmek* “taşınmak, göçmek” < *göç-ür-mek* (Pekacar, 2011: 139), **yekirmek* “birini azarlamak, paylamak, sövmek, birine saldırmak” < *yekmek* “1. hayvanı koşmak, atları arabaya koşmak < *yek-ir-mek* (Pekacar, 2011: 391).

Azavlu artık sözün kırğa çığarmas. “Anlayışlı kişi fazla sözünü dışarı çıkarmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 72) < *çıq-maq* < *çı(ğ)-ar-maq* (Pekacar, 2011: 102,103).

Başyel başın tüşürür. “Başyel başını düşürür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 80) < *tüş-ür-mek* (Pekacar, 2011: 346, 347).

Giyiyiram teşiğiña. “Girdiririm deliğine” (Öztürk, 2008: 40) < *giy-ir-mek* (Pekacar, 2011: 138).

Kökge urçuq iyirip “Göge kirman eğirip” (Öztürk, 2008: 63) < *iy-ir-mek* (Pekacar, 2011: 169).

Tüyeleyin biz o söznü geterdik “Deve gibi biz o sözü yüklendik” (Öztürk, 2008: 122) < *get-er-mek* (Pekacar, 2011: 136).

Yavlardan bet qaçırğan tügülüz “Düşmanlardan yüz çeviren değiliz” (Öztürk, 2008: 126) < *qaç-ır-maq* (Pekacar, 2011: 240).

Quvday aq betin günler bişirip “Kuğu gibi ak yüzünü güneşler pişirip” (Öztürk, 2008: 166) < *biş-ir-mek* (Pekacar, 2011: 76).

Yaratğanım süyse bizni qaytarır “Yaratanın sevse bizi dönderir” (Öztürk, 2008: 182) < *qayt-ar-maq* (Pekacar, 2011: 258).

II.1.4.1.1.6. -t-

Ek, geçişlilik bildirir ancak hem geçişli hem de geçişsiz fiillere gelebilir. Geçişli fiillere geldiğinde onu ettiren fiile dönüştürür. Ünlü ve ünsüzle biten fiillere getirilebilir. Fakat ünsüzle biten tabanlara gelirken sadece / l, r, y / ünsüzleriyle bitenlere getirilir (Pekacar, 2007: 974-975). Yalçın, ek hakkında görüş belirten dilcilerin görüşlerine yer verir. Bang, ekin *et-* fiilinden, Kotwicz *te-* “demek” fiilinden Kuznetsov, *tur-* “durmak” fiilinden geldiğini belirtmişlerdir (Yalçın, 2018: 210). Kumuk Türkçesinde -t- ekinin tek şekli vardır.

-t-: *büdüre-t-mek* “heyecana düşürmek, korkutmak” (Pekacar, 2011: 86).

Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna uyar: Şaylı ulanlar *temtire-t-er* (Güçlü oğlanlar titretir) (Öztürk, 2008: 248).

Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: Oynay quley yüregimni *quvza-t-ıp* (Güle oynaya yüregimi eğlendirerek) (Öztürk, 2008: 230).

Kumuk Türkçesinde ünsüz uyumuna uymaz: Qarlığaçday bülbül tilim sarnatdım. “Kırlangıç gibi bülbül dilimi oynattım” (Öztürk, 2008: 124) < *sarna-t-* (Pekacar, 2011: 288).

Oynay küley yüregimni quvzatdım. “Oynaya güle yüregimi neşelendirdim” (Öztürk, 2008: 124) < *quwza-t- ~ quwna-t-* (Pekacar, 2011: 275).

Ekin işlevleri

1.-t- ekinin geçişsiz fiilleri geçişli yaptığı örnekler:

çiritmek < *çiri-t-mek* “bir şeyi çürütmek” (Pekacar, 2011: 105), *büdüretmek* < *büdüre-t-mek* “heyecana düşürmek, korkutmak” (Pekacar, 2011: 86).

Dünyanı sürü çalsa da, erkekni büdüretmes. “Dünyanın suru çalsa da, erkeği titretmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 107) < *büdüre-t-mek* (Pekacar, 2011: 86).

çonqaytmaq < *çonqay-t-maq* “eğmek” (Pekacar, 2011: 106), *irğitmaq* < *irği-t-maq* “fırlatmak, sıçratmak” (Pekacar, 2011: 166), *iritmek* < *iri-t-mek* “eritmek” (Pekacar, 2011: 166), *isitmek* < *isi-t-mek* “ısıtmak” (Pekacar, 2011: 167), *iyeltmek* <

iyel-t-mek “eğmek” (Pekacar, 2011: 169), *olturtmaq* < *oltur-t-maq* “1. oturtmak, 2. yerleştirmek, koymak” (Pekacar, 2011: 213), *oşatmaq* < *oşa-t-maq* “birine veya bir şeye benzetmek” (Pekacar, 2011: 217), *qawcatmaq* < *qawca-t-maq* “1. kocatmak, güçten düşürmek, 2. kullanılmaz hale getirmek” (Pekacar, 2011: 255), *qawratmaq* < *qawra-t-maq* “kurutmak, buruşturmak” (Pekacar, 2011: 255), *quwartmaq* < *quwar-t-maq* “ağartmak, soldurmak” (Pekacar, 2011: 274), *sarsıtmaq* < *sarsı-t-maq* “sarsmak, sallamak, silkmek” (Pekacar, 2011: 288).

Abay urgan avurtmas. “Ninenin vurduğu ağrıtmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 37) < *awurt-maq* (Pekacar, 2011: 49).

Ak gün ağartar, kara gün karaltar. “Ak gün ağartır, kara gün karartır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 43) < *ağar-t-maq* ; *qaral-t-maq* (Pekacar, 2011: 27; 248).

2.-t- ekinin geçişli fiillere gelip ettiren çatıyı oluşturduğu örnekler:

çarpıtmaq < *çarpı-t-maq* < *çarpımaq* “kırmak, kesmek”*tan geç. f.*” (Pekacar, 2011: 99), *çayqaltmaq* < *çayqal-t-maq* “sallamak, sallandırmak” (Pekacar, 2011: 100), *çirkitmek* < *çirki-t-mek* “ütmek, tüylerini yakmak” (Pekacar, 2011: 105,106), *ornatmaq* < *orna-t-maq* “dikmek, ekmek” (Pekacar, 2011: 216), *qıpiytmaq* < *qıpiy-t-maq* “1. çalmak, aşırmaq, çarpmak, 2. mec. kaçıp kurtulmak, kaçmak, sıvışmak, savuşmak” (Pekacar, 2011: 260).

Aldın yerli kaz edim, it de habıp kuvartdı. “Öncesine kadar kaz idim, it ısırınca kuruttu” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 45) < *quwar-t-maq* (Pekacar, 2011: 274).

Anasın yulatğan avletden avlet bolmas. “Anasını ağlatan evlattan evlat olmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 51) < *yıla-t-maq* (Pekacar, 2011: 395).

Arkañ avurtsa da, ağaçnı taşlama, üyge elt. “Sırtını acıtsa da odunu bırakma, eve ilet” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 54) < *awurt-maq* (Pekacar, 2011: 49).

Arkan avurtsa da, alganıñnı üyge elt. “Sırtını ağrıtsa da, aldığını eve ilet” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 54) < *awurt-maq* (Pekacar, 2011: 49).

Avletni azğanı, alaşasın özü minip, atasın yayav yürütür. “Evladın kötüsü eğere kendisi binip atasını yayan yürütür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 64) < *yürü-t-mek* (Pekacar, 2011: 403).

Avliyanı ya söyletip, ya çapdırıp kara. “Deliyi ya söyletip ya koşturup bak” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 66) < *söyle-t-mek* (Pekacar, 2011: 301).

Bağınçağı karalmağan bala bolmas, bavru açıtmağan ana bolmas. “Ayak bileği görülmeyen çocuk olmaz, bağı acımayan ana olmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 73) < açt-t-maq (Pekacar, 2011: 23).

Bal balçık aşatar. “Bal çamur yedirir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 74) < aş-t-maq (Pekacar, 2011: 45).

Balham başın ağartar. “Merhem başını ağartır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 75) < ağar-t-maq (Pekacar, 2011: 27).

Baydan borç tiletme, yarlını göñün kületme. “Zenginden borç istetme, fakirin derisini büzdürme” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 81) < tile-t-mek; küle-t-mek (Pekacar, 2011: 334; 185).

Birevnü saķallı çirkiygende, birev oğar çişlik kızartğan. “Birinin sakalı yanınca, biri onda şiş kebab kızartmış” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 89) < qızar-t-maq (Pekacar, 2011: 265)

Dos- yılata, düşman külete aytar. “Dost ağlatıp, düşman güldürüp söyler” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 104) < yıla-t-maq (Pekacar, 2011: 395).

Dünyanı çetim işi ańlavsuzğa söz ańlatmaqđır. “Dünyanın çetin işi anlamayana söz anlatmaktır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 107) < ańla-t-maq (Pekacar, 2011: 35).

Güçlüler gemeni topuraķdan yürüter. “Güçlüler gemiyi topraktan yürütür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 128) < yürü-t-mek (Pekacar, 2011: 403).

Haygevnü haķ berip toķtat. “Deliyi pay verip durdur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 142) < toqta-t-maq (Pekacar, 2011: 339).

İgit ne at oynatar, ne de yer ħarmap yatar. “Yiğit ne at oynatır, ne de yeri elle yoklayıp durur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 145) < oyna-t-maq (Pekacar, 2011: 219).

İştahsız iş tez arıtar. “İştahsız iş tez yorar” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 149) < arı-t-maq (Pekacar, 2011: 39).

Ķara gün Ķalğıtır, aķ gün alcatır. “Kara gün pinekletir, ak gün tava getirir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 156) < qalğı-maq; alca-t-maq (Pekacar, 2011: 242; 30).

Kim ekenińni bilme süyseń, Ķız tilet. “Kim olduğunu bilmek istersen kız istet” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 178) < tile-t-mek (Pekacar, 2011: 334).

Köpge sora, gönüñ uşatğannı et. “Herkes sor, gönlünün istediğini yap” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 181) < *uşa-t-maq* (Pekacar, 2011: 355).

Maqtançık kız toyda halknı kületgen. “Övünge kız düğünde halkı güldürür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 184) < *küle-t-mek* (Pekacar, 2011: 185).

Mağalayın terletmegen mal, mal bolmas. “Alın terletmeyen mal, mal olmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 185) < *terle-t-mek* (Pekacar, 2011: 331).

Öküznü kıyıkstma. “Öküzü inatlaştırma” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 199) < *qıyıqsı-t-maq* (Pekacar, 2011: 263).

Özüne suv kaynatmağan, gişige çay kaynatmas. “Kendisine su kaynatmayan, başkasına çay kaynatmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 202) < *qayna-t-maq* (Pekacar, 2011: 257).

Suvuq yılan başlap isitgenni habar. “Soğuk yılan önce ısıtanını ısıtır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 220) < *isi-t-mek* (Pekacar, 2011: 167).

Ulanıñnı erke etme, geliniñnı yöñkütme. “Oğlanını şımarık yetiştirme, gelinini şımartma” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 242) < *yöñkü-t-mek* (Pekacar, 2011: 399).

Uyalıvnu atası yaşırtğınluq, yaşırtğınluqnı yaşı- pışdırıq. “Utanmanın atası gizlilik, gizliliğin çocuğu dalavere” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 244) < *yaşırt-t-maq* (Pekacar, 2011: 388).

Yañı sibirtki taza sivire. “Yeni süpürge temiz süpürür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 250) < *sibir-t-mek* (Pekacar, 2011: 296).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde -t- eki

Gabain, ekin nadiren bağlama ünlüsü aldığını, yaptırma ve edilgenlik bildirdiğini, anlamın ise basit şekliyle aynı anlama geldiğini öne sürer: *oku-* “okutmak” (*oku-* “okumak”) (1988: 60).

Tekin (2022, 92), ekin ettirgenlik çatı eki olduğunu açıklar: *agıt-* “dağa kaçtırtmak, sürmek” < *ag-* “yukarı çıkmak, yükselmek”, *akıt-* “akın ettirmek, akın etmek” < *ak-*, *artat-* “tahrip etmek” < *arta-*, *ayıt-* “sormak” < *ay-* “söylemek”, *basıt-* “baskına uğratılmak, basılmak, yenilmek” < *bas-*.

Eraslan (2012: 112), ekin asıl görevinin ‘yaptırma’ olduğunu belirtir: *artat-* (< *arta-t-*) “yok etmek”, *biğit-* (< *biti-t-*) “yazdırmak”, *küçet-* (< *küçe-t-*) “güçlendirmek”.

Uygur Türkçesinde bazen edilgenlik görevinde kullanıldığı da görülür: *alḳat*-(*< alḳa-t*-) “övülmek”, *ḳızart*-(*< ḳızar-t*-) “kızartılmak”.

Karahanlı Türkçesinde -t- eki

Eski Türkçe döneminden itibaren kullanımının yaygın olduğunu ileri süren Hacıeminoğlu (2006: 144-145), geçişli fiilleri ettirgen, geçişsiz fiilleri de geçişli yaptığını vurgular: *bedü*- “büyümek”; *bedüt*- *< bedü-t*- “büyütmek”, *belgür*- “belirtmek, ortaya çıkmak”; *belgürt*- *< belgür-t*- “belirtmek, ortaya çıkartmak”, *tam*- “damlamak”; *tamıt*- *< tam-ı-t* “damlatmak” (geçişsiz tabanlardan yapılan geçişli fiiller), *argur*- “yormak”; *argurt*- *< argur-t*- “yordurmak”, *biti*- “yazmak”; *bitit*- *< biti-t*- “yazdırmak”.

Harezmi Türkçesi’nde -t- eki

Yüksekkaya (2011: 141), ekin ettirgen çatı eki olduğunu belirtmektedir: *aḡrı* *< aḡrı-t*-, *bitit* *< bit-it*-, *kötürt* *< kötür-t*-, *meḡzet* *< meḡze-t*-, *ornat* *< orna-t*-, *uṣat* *< uṣa-t*-.

Kıpçak Türkçesinde -t- eki

Karamanlıoğlu (2019: 53-54), ekin daha çok ünlü ile biten fiillere eklendiğini, az da olsa ünsüz ile biten fiillere de getirildiğini beyan eder: *başlat* *< başla-t*- “başlatmak”, *boṣat* *< boṣa-t*- “serbest bırakmak, affetmek, karısından ayrılmak”, *boyat* *< boya-t*- “boyatmak”, *iṣlet* *< iṣle-t*- “meşgul etmek”, *ḳaynat* *< ḳayna-t*- “kaynatmak”, *oḳıt* *< oḳı-t*- “okutmak”, *sıt* *< sı-t*- “kırıp ufaltmak”, *yürüt* *< yürü-t*- “yürütmek”.

Çağatay Türkçesinde -t- eki

Eckmann, ekin ünlü veya *r* ile biten kök ve gövdelere getirildiğini dile getirirken ettirgen çatıda genellikle kullanılmadığını belirtir: *avut*- “avutmak, teselli etmek” (*avu-n*-“avunmak, teselli bulmak”), *ḳırmāt*- “sardırmak, sarmalatmak” (*ḳırma*- “sarma, sarmalamak”, *oḥṣat*- “benzetmek” (*oḥṣa*- “benzemek”), *oḳut*- “okutmak” (*oku-*“okumak”), *uyḡat*- “uyandırmak” (*uyḡa-n*- “uyanmak”), *uṣat*- “ufaltmak, ufalamak” (*uṣa-l*- “ufalanmak, küçük parçalara ayrılmak”) (2013: 61).

Kazak Türkçesinde -t- eki

Tamir, ekin yaptırma, oldurma ifade ettiğini bildirir. Ünlüyle veya *l*, *m*, *n*, *ñ*, *r*, *v*, *y*, *z*, *w* ile biten fiillere geldiğini ifade etmektedir: *tart* *< tar-t*- “dağıt-”, *erit* *< eri-t*-

“erit-”, *cirt* < *cır-t-* “yırt-”, *köbeyt* < *köbey-t-* “çoğalt-”, *cönelt* < *cönel-t-* “yönelt-” (2007: 448).

Kırgız Türkçesinde -t- eki

Ekin işlek olduğunu ama her fiile gelemediğini belirten Kasapoğlu Çengel (2020: 155), Eski Türkçede nadiren bağlantı ünlüsü alan ekin Kırgız Türkçesinde ünlüyle ve ‘n, r, y, l’ ünsüzleriyle biten fiillere doğrudan doğruya -t- şeklinde, k ünsüzüyle biten fiillere -It- şeklinde bağlandığına değinir: *kanat* < *kana-t-* “kan akıtmak”, *ıylat* < *ıyla-t-* “ağlatmak”, *acırat* < *acıra-t-* “ayırarak”, *cogolt* < *cogol-t-* “kaybetmek”, *uyalt* < *uyal-t-* “utandırmak”, *kıncılt* < *kıncıl-t-* “bükmek, eğmek, kıvrırmak”.

II.1.4.1.1.7. -Tır-

Clauson’a göre ünsüzle biten fiilleri ettirgen fiile dönüştüren bir ek olup her zaman yaygın kullanılmıştır (2017: 135). Geçişlilik eklerinden en yaygın kullanılanıdır. Sadece ünsüzle biten fiillere getirilir (Pekacar, 2007: 974). Kumuk Türkçesinde -Tır- ekinin biçimleri şöyledir:

-dır-: *Batırdılar tişlerin* “Batırdılar dişlerini” < *bat-dır-* (Öztürk, 2008: 203).

-dir-: *Oynu da oyğa sen, xudayım yetdirmey* “Derdi de derde sen, Allah’ım yetirmeyip” < *yet-dir-* (Öztürk, 2008: 248).

-dur-: *Qarañıda tunçuqdurup öltürmey* “Karanlıkta doğup öldürmeden” (Öztürk, 2008: 148) < *tunçuq-dur-* (Pekacar, 2011: 342).

-dür-: *Geçe barıp, buğavların üzdürüp* “Gece varıp zincirlerini kırdırıp” (Öztürk, 2008: 126) < *üz-dür-mek* (Pekacar, 2011: 362).

-tİR-: *Nasıplını irisin yel geltirer.* “Nasıplının süsen çiçeğini yel getirir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 190) < *gel-tir-mek* (Pekacar, 2011: 134)..

-tur-: *Bir içgiler içmey için tolturup* “İçkiler içmeden içimi doldurup” (Öztürk, 2008: 128) < *tol-tur-maq* (Pekacar, 2011: 337).

-tür-: *Qarañıda tunçuqdurup öltürmey* “Karanlıkta doğup öldürmeden” (Öztürk, 2008: 148) < *öl-tür-mek* (Pekacar, 2011: 222).

Ek, Kumuk Türkçesinde kalınlık incelik (damak) uyumuna uyar:

Yar bulan yumırtğa uruşturğanda yimik. “Yar ile yumurta tokuşturduğundaki gibi” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 261) < *uruş-dur-maq* (Pekacar, 2011: 355), *bitdirmek* < *bit-dir-mek* “bitirmek” (Pekacar, 2011: 76).

Ek, Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar:

Qunanlayın qozalaqğa yekdirip “Çocuk gibi kozalağı ektirip” (Öztürk, 2008: 138) < *yek-dir-mek* (Pekacar, 2011: 391), *göpdürmek* < *göp-dür-mek* “1. şişirmek, 2. kabarmak” (Pekacar, 2011:140).

Ek, Kumuk Türkçesinde ünsüz uyumuna genellikle uymaz: *art-dır-maq* “niceliğini büyütmek” (Pekacar, 2011: 41, 42).

Ekin işlevleri

1.Geçişsiz fiillerden sonra geçişli fiiller yapar:

artdırmaq < *art-dır-maq* “niceliğini büyütmek” (Pekacar, 2011: 41, 42).

bitdirmek < *bit-dir-mek* “bitirmek” (Pekacar, 2011: 76).

Sol yağımda meni qulluğumnu bitdirme ”Sol yanımda benim kulluğumu bitirmeye” (Öztürk, 2008: 234) < *bit-dir-mek* (Pekacar, 2011: 76).

Erinçek yerinden turğunça, erinmegen işin bitdirer. “Erincek yerinden kalkıncaya kadar erinmeyen işini bitirir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 116) < *bit-dir-mek* (Pekacar, 2011: 76).

göpdürmek < *göp-dür-mek* “1. şişirmek, 2. kabarmak” (Pekacar, 2011:140), *güydürmek* < *güy-dür-mek* “güymek’ten geç. f. yandırmak” (Pekacar, 2011: 147), *ozdurmaq* < *oz-dur-maq* “1. geçirmek, önüne geçirmek, 2. birini bir yere geçirmek, 3. haddini aşmak” (Pekacar, 2011: 220) *ösdürmek* < *ös-dür-mek* “büyütmek, yetiştirmek” (Pekacar, 2011: 224).

Atam meni bek asırıp ösdürgen ”Babam beni pek sakınıp büyütmüş” (Öztürk, 2008: 112) < *ös-dür-mek* (Pekacar, 2011: 224).

qandırmaq < *qan-dır-maq* “memnun etmek, tatmin etmek” (Pekacar, 2011: 245).

qıyışdırmaq < *qıyış-dır-maq* “uygun hale getirmek, uydurmak, düzeltmek” (Pekacar, 2011: 263), *qızışdırmaq* < *qızış-dır-maq* “1. ısıtmak, kızıştırmak, 2. mec. gayret göstermek, birine heyecan, şevk, heves vermek” (Pekacar, 2011: 265),

quvandırmaq < *quvan-dır-maq* “kıvandırmaq, sevindirmek” (Pekacar, 2011: 274)
tiydirmek < *tiy-dir-mek* “değdirmek, dokundurmak” (Pekacar, 2011: 336).

Gözü göre, gökge avzun tiydirmey. “Gözü görüp yeşile ağzını değdirmez” (Öztürk, 2008: 32) < *tiy-dir-mek* (Pekacar, 2011: 336).

yawdurmaq < *yaw-dur-maq* “1. yağmur, kar yağdırmak, 2. *mec.* bir şeyi büyük miktarda yapmak, etmek, çıkarmak, istihsal etmek, imal etmek, 3. *mec.* yağmuruna tutmak, boğmak, gark etmek, yağdırmak” (Pekacar, 2011: 389).

At minmegen at minse, çapdıra çapdıra öltürer. “Ata binmeyen ata binse koştura koştura öldürür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 59) < *çap-maq* (Pekacar, 2011: 97)

Avliyanı ya söyletip, ya çapdırıp kərə. “Deliyi ya söyletip ya koşturup bak” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 66) < *çap-maq* (Pekacar, 2011: 97).

Barçı gelçige yarlı yahşı busa da, özüne gerek degende süyündürmey. “Ayakçıya fakir iyi ise de kendine gerek deyince sevindirmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 76) < *süy-ün-dür-mek* (Pekacar, 2011: 306).

Barlık yaraşdırır, yokluk talaşdırır. “Varlık barıştırır, yokluk dalaşdırır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 77) < *tala-ş-dır-maq* (Pekacar, 2011: 318)..

Başyel balah geltirer. “Başyel bela getirir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 80) < *gel-tir-mek* (Pekacar, 2011: 133,134).

Batğan gözu sirivnü batdırır. “Batan kuzu sürüyü de batırır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 80) < *bat-dır-maq* (Pekacar, 2011: 65, 66).

Ber çi belin sındırğan al çı canın tındırğan. “Versene belin kırdırır, alsana can dinlendirir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 82) < *sın-dır-maq; tın-dır-maq* (Pekacar, 2011: 294; 333).

Bir yerde olturmağan, burup urçuk tolturmağan. “Bir yerde oturmayan, burup iğ (kirmen) doldurmayan” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 88) < *tol-tur-maq* (Pekacar, 2011: 337).

Eringen eki oturur, erinmegen kap tolturur. “Erinen iki oturur, erinmeyen kap doldurur” (Pekacar, 2011: 116) < *tol-tur-maq* (Pekacar, 2011: 337).

Erni er öldürmes, namus öldürer. “Eri er öldürmez, namus öldürür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 117) < *öl-tür-mek* (Pekacar, 2011: 222).

*Etgenni bahasın öpkelev **tolturur***. “Yaptığının değerini azarlamak götürür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 121) < *tol-tur-maq* (Pekacar, 2011: 337).

*Etni hırtu et **geltirir**, yemişni hırtu dert **geltirir***. “Etin kurdu et getirir, yemişin kurdu dert getirir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 121) < *gel-tir-mek* (Pekacar, 2011: 134).

2. Geçişli fiillerden ettirgen çatı kurar:

cuwundurmaq < *cuwun-dur-maq* “yıkarmak” (Pekacar, 2011: 94), *çeçindirmek* < *çeçin-dir-mek* “birini soymak” (Pekacar, 2011: 100).

3- *Tır-* eki diğer çatı eklerinden sonra da gelebilir:

çataşdırmaq < *çataş-dir-maq* “çataşmaq’tan geç. f. çaprazlama kavuşturmak” (Pekacar, 2011: 99), *ilindirmek* < *ilin-dir-mek* “takmak, iliştmek” (Pekacar, 2011: 162).

*Alğan bir günahlı **aldırğan** miñ günahlı*. “Alan bir günahlı, aldırın bin günahlı” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 46) < *al-dır-maq* (Pekacar, 2011: 30,32).

*Buğağa buzav **tapdırğanlardan**, kuyruğun avzuna **hapdırğanlardan***. “Boğaya buzağı bulduranlardan, kuyruğunu ağzına ısırtanlardan” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 93) < *xap-dır-maq* (Pekacar, 2011: 370).

*Eki çertlevük bir koznu **sındırar***. “İki fındık bir cevizi kırar” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 109) < *sın-dır-maq* (Pekacar, 2011: 294).

*Etgen de kadın **ettirgen** de kadın*. “Eden de kadın ettiren de kadın” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 121) < *et-dir-mek* (Pekacar, 2011: 125).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde -Tır- eki

‘t’ ekine göre daha belirgin bir yaptırma eki olduğunu dile getiren Gabain, *-tır* ekinin yaptırma kuvvetinin daha güçlü olmasına rağmen bu ekte de *aktur* < *ak-tur* “akıtmak” örneğinde hiçbir yaptırma anlamı olmadığını vurgular: *yidür* < *yi-dür* “yedirmek”, *amriltur* “teskin etmek, rahatlamak” (*amrıl*- rahatlamak, teskin etmek”) (1988: 60).

Ekin ettirgenlik çatı eki olduğunu belirten Tekin (2022, 93), örnekleri şöyle sıralar: *agtur*- “dağa ağdırmak, yükseğe çıkarmak” < *ag-*, *artur*- “aldatılmak, kandırılmak, aldanmak” < *ar-*, *bintür*- “bindirmek” < *bin-*, *irtür*- “eriştirmek” < *ir-*, *er-*

“erişmek, varmak”, *yantur-* “döndürmek, geri çevirmek” < *yan-* “dönmek”, *yügä(t)tür-* “terfi ettirmek” < *yügäd-*.

Karahanlı Türkçesinde -Tİr- eki

Ercilasun (2020: 58-59), ekin hem tek heceli hem de birden çok heceli fiillere getirildiğini ancak asıl görevinin birden çok heceli fiiller olduğunu ifade etmektedir: *aşundur* < *aşun-dur-* “aşırtmak”, *bildür* < *bil-dür-* “bildirmek”, *biriktür* < *birik-tür-* “uygunlaştırmak”, *ildür* < *il-dür-* “indirmek”, *kavuştur* < *kavuş-tur-*, *keldür* < *kel-dür-* “getirmek”.

Harezm Türkçesinde -Tİr- eki

Yüksekkaya (2011: 141), ekin ettirgen çatı türettiğini bildirir: *aşdur* < *aş-dur-*, *kéltür* < *kél-tür-*, *örgendür* < *örge-n-dür-*, *tuydur* < *tuy-dur-* “duyurmak”, *ündür* < *ün-dür-* “büyütmek, yetiştirmek”.

Kıpçak Türkçesinde -Tİr- eki

Ettirgenlik (yaptırma-müteaddi) eki olduğunu bildiren Karamanlıoğlu (2019: 48-49), *t*’li ve *d*’li şekillerin kullanıldığını anlatır: *ağındır* < *ağın-dır-* “yükseltmek”, *bildir* < *bil-dir-* “bildirmek”, *içdir* < *iç-dir-* “içirmek”, *mindür* < *min-dür~min-dir-* “bindirmek”, *sök-tür* < *sök-tür-* “söğdürmek”, *töydür* < *töy-dür-* “dövdürmek”.

Çağatay Türkçesinde -Tİr- eki

Eckmann, ettirgen fiillere getirildiğini belirtir: *atlandur-* “ata bindirmek, atlandırmak” (*atlan-* “ata binmek, atlanmak”), *kéltür-* / *kétür-* “getirmek” (*kél-* “gelmek”), *köydür-* “yakmak, ateşe vermek” (*köy-*: yanmak, tutuşmak”), *yudur-* “yıkamak” (*yu-* yıkamak”) (2013: 59).

Kazak Türkçesinde -Tİr- eki

Ekin ‘yaptırma ve oldurma’ anlattığını bildiren Tamir, sedasız veya sürekli ünsüzlerle (*l, m, n, ñ, r, v, y, z, w*) biten fiillere getirildiğini ileri sürer: *aldır* < *al-dir-* “aldır-”, *küldir* < *kül-dir-* “güldür-”, *arttır* < *art-tır-* “arttır-”, *keltir* < *kel-tir-* “getir-”, *qoydur* < *qoy-dir-* “koydur-”, *cazdır* < *caz-dir-* “yazdır-”, *captır* < *cap-tır-* “kapattır-, ört-tür-” (2007: 448).

Kırgız Türkçesinde -Tİr- eki

Kasapoğlu Çengel (2020: 153), ekin çok işlek bir kullanıma sahip olduğunu, aynı zamanda tarihî yazı dillerinde de kullanımının yaygın olduğunu belirtir. ‘l’ ile biten bazı fiillerde ünsüz uyumunun bozulduğuna dikkat çekerek; *kaltır* < *kal-tır*- “bırakmak”, *keltir* < *kel-tir*- “getirmek”, *öltür* < *öl-tür*- “öldürmek” gibi fiillerde bu hususun görüldüğünü ifade eder.

II.1.4.1.1.8. -set-

Koç ve Doğan, ekin fiilden fiil yapma eki –se ile –t ettirgenlik ekinin birleşiminden meydana geldiğini ileri sürer (Koç ve Doğan, 2022: 290). Kumuk Türkçesinde bir örneği tespit edilmiştir.

görssetmek < *gör-set-mek* “göstermek” (Pekacar, 2011: 141).

ET. kör- > KumT. G- değişiminde Oğuz Türkçesi etkisi olmalıdır.

Arba avğan soñ yol görssetegenler köp bolur. “Araba yıkıldıktan sonra yol gösterenler çok olur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 52).

Ĥabıp bolmay busañ tişiñni görssetme. “Isıramayacaksan dişini gösterme” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 131).

Tüz boyuñnu, tüz oyuyñnu kınğır etip görsseter. “Düz boynunu, düz düşünceni, eğilterek gösterir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 239).

Tüz avlaqnı qıyır etip görssetgen “Düz ovayı eğri edip göstermiş” (Öztürk, 2008: 146).

Ülgü töre görssetmey “Doğru töre göstermez” (Öztürk, 2008: 219).

II.1.4.1.1.9. -ız-

Son sesi ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilen ek işlek değildir (Öztürk, 1997: 93). Kumuk Türkçesinde tek örnek tespit edilmiştir.

tamızmaq < *tam-ız-maq* “1. damlamak, akmak, dökülmek, 2. damlatmak, damla damla akıtmak, damla damla dökmek” < *tammaq* “damlamak, akmak, dökülmek” (Pekacar, 2011: 320).

II.1.4.1.2. Edilgenlik eki

II.1.4.1.2.1.. -Il-

Edilgenlik ekidir. Ünlü uyumuna göre *-l* eki; *-ı, -i, -u, -ü* ile birlikte kullanılır. (Pekacar, 2007: 973). Kumuk Türkçesinde işlek bir fiilden fiil yapma ekidir.

Ekin tarihî gelişimi hususunda bazı dilcilerin görüşlerine yer veren Yalçın, Saleman'ın ekin *ol-/bol-* fiilinden geldiğini, Kuznetsov ise bu görüşe karşı çıktığını, ekin kökeninin *kıl-* fiilinden gelip ön sesteki *-k* sesinin düşerek bu biçime dönüştüğünü ifade ettiğini bildirir (Yalçın, 2018: 208). Kumuk Türkçesinde *-Il-* ekinin biçimleri şunlardır:

-l-: *çayna-l-maq* “çaynamaq’tan *ed. f.* çiğnenmek” (Pekacar, 2011: 100).

-ıl-: *at-ıl-maq* “atmak’tan *edl., dön. f.* atlamak, kendini atmak” (Pekacar, 2011: 46).

-il-: *çert-il-mek* “çertmek’ten *ed. f.* fiske vurulmak” (Pekacar, 2011: 101).

-ul-: *cuw-ul-maq* “yıkanmak” (Pekacar, 2011: 94).

-ül-: *çüy-ül-mek* “yukarı atılmak, dikine atılmak” (Pekacar, 2011: 108).

Kumuk Türkçesinde ‘*-l*’ eki kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *yoy-ul-maq* “1. kovulmak, 2. yok edilmek, kırılmak, imha edilmek, ortadan kaldırmak” (Pekacar, 2011: 399), *çert-il-mek* “çertmek’ten *ed. f.* fiske vurulmak” (Pekacar, 2011: 101).

Kumuk Türkçesinde ‘*-l*’ eki düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *yanç-ıl-maq* “1. yassılaştırmak, yassılmak, ezilmek, 2. yenilmek, mağlup olmak, bozguna uğramak, hezimete uğramak, 3. *mec.* ezilmek, baskıya uğramak, boğulmak, zulmedilmek, zulme uğramak, sömürülmek, 4. *mec.* yorgun argın düşmek, bitmek, bitkin bir hale gelmek, canı çıkmak” (Pekacar, 2011: 381), *cuwulmaq < cuw-ul-maq* “yıkanmak” (Pekacar, 2011: 93, 94).

Ekin işlevleri

-Il- eki geldiği fiillerden edilgen (pasif) fiiller kurar:

atılmaq < at-ıl-maq “atmak’tan *edl., dön. f.* atlamak, kendini atmak” (Pekacar, 2011: 46).

1.Ünsüzle biten fiillere ekin –*ıl*, –*ii*, –*ul*, –*ül* biçimi gelir:

Adilsizge dos bolsan, asday atıltar. “Adaletsizle dost olsan gelincik gibi atılır” (saldırır) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 42) < *at-ıl-maq* (Pekacar, 2011: 46).

Aytılğan söz, atılğan ok. “Söylenen söz, atılan ok” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 70) < *ayt-ıl-maq*; *at-ıl-maq* (Pekacar, 2011: 55, 46).

2. Ünlüyle biten fiillere ekin –*l*- biçimi gelir:

bitelmek < *bite-l-mek* “1. kapanmak, 2. iyileşmek, şifa bulmak” (Pekacar, 2011: 76).

cuwulmaq < *cuw-ul-maq* “yılanmak” (Pekacar, 2011: 93, 94).

çaynalmaq < *çayna-l-maq* “çaynamaq’tan *ed. f.* çiğnenmek” (Pekacar, 2011: 100)..

Çaynalmasa aş da yutulmay. “Çiğnenmezse aş da yutulmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 99) < *çayna-l-maq*; *yut-maq* (Pekacar, 2011: 100; 400).

çayqalmaq < *çayqa-l-maq* “sallanmak, çalkalanmak” (Pekacar, 2011: 100).

Bişen çalmaq, çaykalmaq, orak ormaq oynamak. “Kuru ot kesmek çalkalanmak, orak vurmak oynamak” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 84) < *çayqa-l-maq* (Pekacar, 2011: 100).

Terkleni çaykalmağı yeldendir. Biyleni biy bolmağı eldendir. “Ağaçların sallanması yeldendir. Beylerin bey olması ildendir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 231) < *çayqa-l-maq* (Pekacar, 2011: 100).

Çayqalır tüz yürümes yolundan “Sallanır düz yürümez yolundan” (Öztürk, 2008: 120) < *çayqa-l-maq* (Pekacar, 2011: 100).

El ayıbı elli yıldan cuvulmas. “Elin ayıbı elli yılda yıkanmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 111) < *cuv-ul-maq* (Pekacar, 2011: 93, 94).

çarpılmaq < *çarpı-l-maq* “1. saçını kestirmek, 2. kesilip ayrılmak” (Pekacar, 2011: 99).

çeçilmek < *çeç-il-mek* “1. birinden kurtulmak, 2. elbisesini açmak, 3. çıkarmak, 4. çözülmek” (Pekacar, 2011: 101), *çertilmek* < *çert-il-mek* “çertmek’ten *ed. f.* fiske

vurulmak” (Pekacar, 2011: 101), *çüyülmek* < *çüy-ül-mek* “yukarı atılmak, dikine atılmak” (Pekacar, 2011: 108).

maqtalmaq “övülmek, *methedilmek*” (Pekacar, 2011: 193).

Artık atı maqtalmaq bir, birde talaysızlık. “Adın fazla övülmesi, her defasında talihsizlik” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 55) < *maqta-l-maq* (Pekacar, 2011: 193).

Asludan maqtalğan ahlüde asil söz kem bolmaz. “Asıldan övülen ailede doğru söz eksik olmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 56) < *maqta-l-maq* (Pekacar, 2011: 193).

Edepsiz gişi maqtalmas. “Edepsiz kişi övülmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 108) < *maqta-l-maq* (Pekacar, 2011: 193).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde –II- eki

Gabain, ekin ile dönüşlülük, edilgenlik ve meçhullük bildirdiğine değinir: *katıl-* “katılmak” (kat- “katmak”), *örtül-* “örtülmek, örtünmek” (ört- “örtmek”), *saçal-* “saçılmak” (saç- “saçmak”), *tägil-* “körletilmek, dokunulmak” (täg- “değmek”, yani gözlere dokunulmuş olması), *tiril-* “yaşamak” (eksiz tir- ile aynı manada) (1988: 59).

Tekin (2022, 91), ekin edilgen çatı eki olduğunu bildirir: *adrıl-* “ayrılmak” < *adır-*, *teril-* (tiril-) “toplanmak” < *ter-*, *tir-*, *tër-*, *tiril-* “dirilmek, canlanmak” [ti]r- “yaşamak, hayatta olmak”, *tır-*, *yubul-* “yuvarlanmak” < *yub-* “yuvarlamak”.

Karahanlı Türkçesinde –II- eki

Hacıeminoğlu (2006: 137), ekin hem dönüşlü hem de edilgen fiiller oluşturduğunu, ünsüzle biten gövdelere –ı-, –i-, –u-, –ü- yardımcı sesleriyle bağlandığını ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde –n- ile yapılan edilgen fiillerin Karahanlı sahasında –l- ile yapıldığını vurgulamaktadır: *alıga-* “almak”; *algal-* < *alıga-l-* “almak”, *alka-* “alkışlamak”; *alkal-* < *alka-l-* “alkışlanmak”, amur “sükunete kavuşmak”, *amrul-* < *amur-u-l-* “sükunete kavuşmak”, *begge alkış alkaldı* “bey alkışlandı”, *beze-* “süslemek”; *bezel-* < *beze-l-* “süslemek”, *ırga-* “sallamak”; *ırgal-* < *ırga-l-* “sallanmak”, *kar-* “karmak, karıştırmak”; *karıl-* < *kar-ı-l-* “karışmak”, *od-* “uyanmak”; < *odul-* < *od-u-l-* “uyanık olmak”, *ögdil-* < *ög-i-t-i-l-* “övülmek, medhedilmek”, *yığaç ırgaldı* “ağaç sallandı”.

Harezmi Türkçesinde –II- eki

Yüksekkaya (2011: 141), ekle ilgili şu örneklerle yer vermiştir: *basrul* < *basr-ul*- “bastırılmak”, *buyrul* < *buyr-ul*-, *eğil* < *eğ-il*-, *koparıl* < *kopar-il*-, *şemişil* < *şemiş-il*-.

Kıpçak Türkçesinde -II- eki

Karamanlıoğlu (2019:), ekin edilgen fiiller yaptığını ancak bazı fiillerin edilgen şekillerinin –n ile yapıldığını belirtmektedir.: *açıl* < *aç-il*- “açılmak”, *beril* < *ber-il*- < *bir-il*- “verilmek”, *çüval*- “yere serilmek” (çüve- “yere çalmak”), *kesil* < *kes-il*- “kesilmek” < *kesin*-, *tutul* < *tut-ul*- “tutulmak, ay veya güneş tutulması”.

Çağatay Türkçesinde -II- eki

Eckmann, ekin pasif veya meçhul eki olduğunu ileri sürer: *bilil*- “bilinmek” (*bil*- “bilme”), *bitil*- “yazılmak” (*biti*- “yazmak”), *boyal*- “boyanmak” (*boya*- “boyamak”), *éğil*- “eğilmek” (*ég*- “eğmek”), *évrül*- “dönmek, çevrilmek” (*évr*- “döndür, çevirmek”), *oğul*- “okunmak” (*oğu*- “okumak”), *kılıl*- “yapılmak” (*kıl*- “yapmak”), *koşul*- “takılmak, iliştilmek” (*koş*- “takmak, iliştilmek, katmak”), *salıl*- “salınmak” (*sal*- “salmak”), *uşal*- “ufalanmak, parçalanmak” (*uşa-t*- “kırmak, parçalamak”, *ükül*- “toplanmak, birikmek” (*ük*- “toplamak, biriktirmek”). İlk şekli ile pasif şekli arasında anlam bakımından hiç fark olmayan örnekler bulunduğu görülür: *éiril*- / *éri*- “erimek”, *uzal*- / *uza*- “uzamak” (2013: 59-60).

Kazak Türkçesinde -II- eki

Koç ve Doğan (2022: 288) ekin işlek olduğunu, fiilden fiil yapan ekler içinde yer alan ekin edilgenlik eki olduğunu belirtmektedirler: *jasal* “yapıl-”, *ayıl* < *ayt-il*- “söylen-”, *qaral* < *qara-l*- “bakıl-”, *şayqa-l*- < *şayqal* “çalkala-n-”.

Tamir (2007: 449), ekin pasiflik ve meçhullük anlattığını belirtir: *qamal* < *qama-l*- “sarıl-”, *ayaqtal* < *ayaqta-l*- “bit-, sona er-”, *şaqırıl* < *şaqır-ı-l*- “çağırıl-”, *beril* < *ber-i-l*- “veril-”, *ayıl* < *ayt-ı-l*- “söylenil-”.

Kırgız Türkçesinde -II- eki

Kasapoğlu Çengel (2020: 151-152), edilgen çatı ekinin bazen –l-, bazen de –n- olarak eklendiğini belirtir: *cuul* < *cuu-l*- “yıkılmak”, *dayındal* < *dayında-l*- “tayin edilmek”, *aydal* < *ayda-l*- “kovulmak”, *kadal* < *kada-l*- “saplanmak”, *aktal* < *akta-l*- “aklanmak”, *ırgal* < *ırga-l*- “sallanmak”, *ayıl* < *ayt-ı-l*- “söylenmek”, *capıl* < *cap-ı-l*- “kapanmak, örtülmek”, *açıl* < *aç-ı-l*- “açılmak”.

II.1.4.1.3. Dönüştürme eki

II.1.4.1.3.1 -(X)n-

Gabain, ekin meçhullük bildirdiğini, 'l' son sesli fiil tabanlarının dönüştürülmesinin de 'n' ile yapılp kelimenin manasının bazen basitiyle aynı olduğunu belirtmektedir (1988: 59). Ek, Kumuk Türkçesinde işlektir.

cuw-un-maq “yikanmak” (Pekacar, 2011: 94).

Suvğa huyulanıp cuvunmay koyma. “Sudan huyulanıp yikanmayı bırakma” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 219) < *cuv-un-maq* (Pekacar, 2011: 94).

çeç-in-mek “soyunmak” (Pekacar, 2011: 100).

iyile-n-mek “1. ezilmek, çiğnenmek, 2.yoğrulmak, 3.dövülmek, pataklanmak” (Pekacar, 2011: 169), *ölçe-n-mek* “ölçülmek” (Pekacar, 2011: 222).

süy-ün-mek “sevinmek, memnun olmak, hoşnut olmak, memnun etmek” (Pekacar, 2011: 306).

Barçı gelçiğe yarlı yahşı busa da, özüne gerek degende süyündürmey. “Ayakçıya fakir iyi ise de kendine gerek deyince sevindirmez.” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 76) < *süy-ün-mek* (Pekacar, 2011: 396).

Dost süyüner, düşman kaygırar. “Dost sevinir, düşman kaygılanır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 105) < *süy-ün-mek* (Pekacar, 2011: 396).

Gece yürügen, gündüz süyüner. “Gece yürüyen gündüz sevinir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 122) < *süy-ün-mek* (Pekacar, 2011: 396).

yele-n-mek “zapt edilmek, işgal edilmek, fethedilmek” (Pekacar, 2011: 391).

Aşağan kutulğan, yalanğan tutulğan. “Yiyen kurtulmuş, yalanan tutulmuş” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 56) < *yala-n-maq* (Pekacar, 2011: 378).

Balalı karga toyunmas. “Yavrulu karga doymaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 74) < *toy-un-maq* (Pekacar, 2011: 340).

II.1.4.1.4. İşteşlik ekleri

II.1.4.1.4.1. -aş-

İşlek değildir. -ış eki gibi bir eylemi karşılıklı ve birlikte yapma anlamı verir.

çat-aş-maq “kesişmek, birbirine geçmek” (Pekacar, 2011: 99), *tut-aş-maq* “birleşmek, kavuşmak, katılmak” (Pekacar, 2011: 343).

II.1.4.1.4.2. -İş-

Ekin asıl işlevinin işteşlik olduğunu belirten Pekacar, bazen dönüşlülük görevi de üstlendiğini ileri sürer. Ayrıca olma bildiren geçişsiz fiiller de türettiğini ifade etmektedir: *dawlaş-* “birbirleriyle kavga etmek, çekişmek, birbirinden hak talep etmek (işteşlik), *aralaş-* “karışmak, karmakarışık olmak” (dönüşlülük), *yetiş-* “yetişmek, büyüüp gelişmek” (olma) (2007: 974). Kumuk Türkçesinde -İş-ekinin biçimleri şunlardır:

-ş-: *qaynaşmaq* < *qayna-ş-maq* “1. öfkelenmek, hiddetlenmek, kızmak, heyecanlanmak, 2. mec. tahammül etmek, mayalanmak, ekşimek (*şarap, hamur vb.*) 3. kaynaşmak, kaynamak, yapışmak” (Pekacar, 2011: 257).

-ış-: *atışmak* < *at-ış-mak* “birbirine atmak” (Pekacar, 2011: 46).

-iş-: *girişmek* < *gir-iş-mek* “başlamak, girişmek” (Pekacar, 2011: 137).

-uş-: *olturuşmaq* < *oltur-uş-maq* “uzun bir süre için oturmak, sağlam olarak oturmak, yerleşmek” (Pekacar, 2011: 213).

-üş-: *Tengsiziñ bulan görüşme, görüşgen soñ yığıлма.* “Dengin olmayanla görüşme, görüştükten sonra yıkılma” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 230) < *görüşmek* < *gör-üş-mek* (Pekacar, 2011: 142).

Ek, Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik (damak) uyumuna uyar: *koşuluşmaq* < *koşul-uş-maq* (Pekacar, 2011: 268), *girişmek* < *gir-iş-mek* “başlamak, girişmek” (Pekacar, 2011: 137).

Ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *atışmak* < *at-ış-mak* “birbirine atmak” (Pekacar, 2011: 46), *toqta-ş-maq* (Pekacar, 2011: 339).

Ekin işlevleri

1.Birliktelik işlevi:

olturuşmaq < *oltur-uş-maq* “uzun bir süre için oturmak, sağlam olarak oturmak, yerleşmek” (Pekacar, 2011: 213), *toktaşmaq* < *tokta-ş-maq* “1. yerleşmek, tesbit edilmek, 2. kuvvetleşmek, tasdik edilmek, 3. karar vermek, kararlaştırmak” (Pekacar, 2011: 339).

Yuldur yürek toqtaşdırıp tutayıq. “Çarpan yüreği durdurup tutalım” (Öztürk, 2008: 105) < *toqta-ş-maq* (Pekacar, 2011: 339).

Eki süygen koşuluşup salğan koş barusuna balta batmas kaledir. “İki sevenin birleşip kurduğu çadırın duvarı, balta batmaz kaledir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 110) < *koşul-uş-maq* (Pekacar, 2011: 268).

Yaşavda, tutumlu, katnaşivda tatıvlu bol. (Hayatta tutumlu, beraberlikte tatlı ol.) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 264) < *qatna-ş-maq* (Pekacar, 2011: 254).

2.Karşılıklılık işlevi:

atışmak < *at-iş-mak* “biribirine atmak” (Pekacar, 2011: 46), *çoquşmaq* < *çoq-uş-maq* “1. çoqumaq’tan işt. f., 2. kuşların dövüşmesi, vuruşmak” (Pekacar, 2011: 106), *girişmek* < *gir-iş-mek* “başlamak, girişmek” (Pekacar, 2011: 137).

Bahanesiz uruşğan pisirevsüz yaraşır. “Bahanesiz kavga eden arabulucusuz barışır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 73) < *ur-uş-maq; yara-ş-maq* (Pekacar, 2011: 354; 384, 385).

Barlık yaraşdırır, yokluk talaşdırır. “Varlık barıştırır, yokluk dalaşdırır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 77) < *yara-ş-maq; tala-ş-maq* (Pekacar, 2011: 384,385; 318).

Dünyada tabuşmağan busa, ahıratda tabuşar edi. “Dünyada buluşmamış ise ahirette buluşur” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 106) < *tabış-maq* (Pekacar, 2011: 317).

Eki yaman bir bolsa, üç gün getmey uruşar. “İki yaman bir olsa üç gün geçmeden döğüşür” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 110) < *ur-uş-maq* (Pekacar, 2011: 354).

Gemede gemeçi bulan uruşma. “Gemide gemici ile vuruşma” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 124) < *ur-uş-maq* (Pekacar, 2011: 354).

Günlük tutğan görüşer, körük tutğan görüşmes. “Günlük çalışan, görüşür, körük tutan görüşmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 129) < *gör-üş-mek* (Pekacar, 2011: 142).

Rahat töşeginde ölmekden düşman bulan yabuşup ölmek yahşı. “Döşeginde ölmekten düşmanla döğüşüp ölmek iyi” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 207) < *yabuş-* (Pekacar, 2011: 377)

Sabanında söyleşgen innırında hökünmes. “Saban zamanında konuşan, harman zamanında pişman olmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 209) < *söyle-ş-mek* (Pekacar, 2011: 301).

Siyrek görüşmek, süyüp öbüşmek. “Seyrek görüşmek, sevip öpüşmek” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 215) < *gör-üş-mek; öb-üş-mek* (Pekacar, 2011: 142; 221, 223).

Tengsiziñ bulan görüşme, görüşgen soñ öbüşme. “Dengin olmayanla görüşme, görüşünce öpüşme” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 230) < *gör-üş-mek; öb-üş-mek* (Pekacar, 2011: 142; 221, 223).

Tengsiziñ bulan görüşme, görüşgen soñ yığılma. “Dengin olmayanla görüşme, görüştükten sonra yıkılma” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 230) < *gör-üş-mek* (Pekacar, 2011: 142).

Yar bulan yımirtğa uruşturganda yimik. “Yar ile yumurta tokuşturduğundaki gibi” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 261) < *ur-uş-maq* (Pekacar, 2011: 354).

Yelikgen buğağa süzüşüv yaldır. “Kuduran boğaya süsmek dinlenmedir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 268) < *süz-üş-mek* (Pekacar, 2011: 306).

Geç gelsem uruşusan “Geç gelsem kızarsın” (Öztürk, 2008: 62) < *ur-uş-maq* (Pekacar, 2011: 354).

3.Oluş İşlevi:

qaynaşmaq < qayna-ş-maq “1. öfkelenmek, hiddetlenmek, kızmak, heyecanlanmak, 2. mec. tahammür etmek, mayalanmak, ekşimek (*şarap, hamur vb.*) 3. kaynaşmak, kaynamak, yapışmak” (Pekacar, 2011: 257).

Bulğanışıp akğan suvğa tınv yok. “Bulanık akan suya durgunluk yok” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 94) < *bulğa-n-maq* (Pekacar, 2011: 83).

Haramdan saklanmağan, halal malğa yetişmes. “Haramdan korunmayan, helal mala yetişmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 141) < *yet-iş-mek* (Pekacar, 2011: 394).

Köpler etgen yahşı iş köklege de yetişer. “Herkesin yaptığı iyi iş göklere de yetişir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 181) < *yet-iş-mek* (Pekacar, 2011: 394).

Tirmende kapçık yaraşır. “Değirmende torba yakışır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 233) < *yara-ş-maq* (Pekacar, 2011: 384, 385).

Yersiz karğış yetişmez. “Yersiz ilenme yetişmez” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 269) < *yet-iş-mek* (Pekacar, 2011: 394).

Yetimni kalaçı koynunda yaraşır. “Yetimin somun ekmeği, koynunda yaraşır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 271) < *yara-ş-maq* (Pekacar, 2011: 384, 385).

Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde -İş- eki

Gabain (1988: 60), ekin karşılıklılık ve tekerrür bildirdiğini, karşılıklı yapılan işin bazen biri aktif biri pasif, bazen de her ikisi de aktif olabileceğini belirtir: *amraş* “sevişmek” (*amra-n-* “sevmek”), *tapış-* “bulmak, yeniden bulmak” (*tap-* “bulmak”), *körüş-* “görüşmek, selamlaşmak” (*kör-* “görmek”).

Tekin (2022, 92), ekin adına ‘iştaşlık çatısı eki’ demektedir: *kış-* “birlikte kılmak, birlikte yapmak < *kı-* krş. *kıl-* < *kı-l* (sıklık çatısı) krş. *ki-* “kılmak, yapmak, etmek”, *kikşür-* ‘deki *kikiş-* birbirini kışkırtmak, tahrik etmek” < *kik-* “bilemek”, *süñüş-* “(mızrakla) savaştırmak” < *süñ-*.

Karahanlı Türkçesinde -İş- eki

Hacıeminoğlu (2006: 142-143), Türk dilinin bütün lehçelerinde hergangi bir ses veya anlam değişikliği görülmeden kullanıldığını bildirmektedir. Ekin en mühim hususiyetinin oluşturduğu fiillerde işi yapanın birden çok olmasıdır. İşin ya karşılıklı ya da birlikte yapıldığına değinen yazar, bu yüzden adının işteşlik fiili olduğunu belirtmektedir: *alk-* “yok etmek”, *alkış-* < *alk-ı-ş* “birbirini yok etmek” (karşılıklı), *kar-* “karmak”; *karış-* < *kar-ı-ş* “katılmak, karışmak” (birlikte).

Ercilasun (2020: 51), *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil* adlı kitabında, ekin diğer fiilden fiil yapım ekleri *-l-* ve *-n-* gibi sık kullanılmadığını belirterek şu örnekleri verir: *bulgaş* < *bulga-ş-* “bulaşmak, karışmak”, *esenleş* < *esenle-ş-* “veda etmek, selamlaşmak”, *yaguş* < *yagu-ş-* “yaklaşmak”.

Harezmi Türkçesinde -İş- eki

Yüksekkaya (2011: 141), ekle ilgili şu örneklerle yer verir: *bakış* < *bağ-ış-*, *bitigleş* < *bitigle-ş-*, *boğuzlaş* < *boğuzla-ş-*, *evüş* < *ev-üş-* “acale etmek”, *kılış* < *kıl-ış-*, *meñzeş* < *meñze-ş-*, *örtüş* < *ört-üş-*.

Kıpçak Türkçesinde -İş- eki

Karamanlıoğlu'na (2019: 53)göre, ek ortaklaşma, işteşlik ve nadir olarak yardım etme anlatır: *keltiriş* < *keltir-iş*- “getirmeye yardım etmek”, *okşaşmak* < *okşa-ş-mak* “birbirine benzemek”, *tapışmak* < *tap-ış-mak* “kavuşmak, buluşmak”.

Çağatay Türkçesinde -İş- eki

Eckmann, ekin birden çok özne tarafından ortaklaşa veya karşılıklı yapılan fiiller türettiğine vurgu yapmaktadır: *bériş*- “verişmek, karşılıklı vermek” (*bér*- vermek”), *çapğulaş*- “dövüşmek” (*çapğula*- “dövmek, savaş yapmak”), *déyiş* araya getirilen y ile “deyişmek, söyleşmek, karşılıklı konuşmak” (*de*- “demek, söylemek”), *dostlaş*- “dost olmak, birbirine yakınlaşmak” (2013: 60)

Kazak Türkçesinde -İş- eki

Koç ve Doğan (2022: 289), -s- ekinin işteşlik eki olduğu, türeyen fiile işin karşılıklı veya birlikte yapıldığı anlamını katan bir ek olduğunu ifade etmektedirler: *köris* < *kör-is*- “görüşmek, selamlaşmak”, *qaras* < *qara-s*- “bakışmak”.

Kırgız Türkçesinde -İş- eki

Kasapoğlu Çengel (2020: 152), ekin kullanımının yaygın olduğunu ifade ederek hareketin birden çok kişi tarafından yapıldığını vurgular. İşteşlik fonksiyonunda kullanıldığına dikkat çeker: *kucaktaş* < *kucakta-ş*- “kucaklaşmak”, *karmaş* < *karma-ş*- “birlikte tutmak”, *aralaş* < *arala-ş*- “karışmak”, *uçuraş* < *uçura-ş*- “karşıla-ş-mak”.

II.1.4.2. Fiil Çatısı Yapmayan Fiilden Fiil Yapım Ekleri

II.1.4.2.1. -AlA-

Hareketin tekrarlanarak sürekli yapıldığı anlamını veren fiiller türettiğini belirten Ergönenç, işlek olmayan ekin ünsüzle biten fiil tabanlarına gelen örneklerinin bulunduğuna vurgu yapar (2019: 92).

Ek incelik-kalınlık uyumuna uyar: *quwalamaq* < *quw-ala-maq* “kovalamak” (Pekacar, 2011: 274,275), *sebelemek* “1. serpelemek, çiselemek, 2. fışkırtmak, püskürtmek, sıkmak” (Pekacar, 2011: 291) < *sep*- “serpmek, saçmak” (Toparlı vd, 2019: 232).

Ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *quwalamaq* < *quw-ala-maq* “kovalamak” (Pekacar, 2011: 274,275), *sebelemek* “1. serpelemek, çiselemek, 2. fışkırtmak, püskürtmek, sıkmak” (Pekacar, 2011: 291) < *sep-* “serpmek, saçmak” (Toparlı vd, 2019: 232).

Ekin işlevleri

Üy mişikni kır mişik **kuvalağanda** yimik. “Ev kedisini yaban kedisinin kovaladığı gibi” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 246) < *quw-ala-maq* (Pekacar, 2011: 274, 275).

Sıfatıma aççı göbük sebeley “Sıfatıma acı köpük serpiyor” (Öztürk, 2008: 130) < *sep-* “serpmek, saçmak” (Toparlı vd, 2019: 232).

Yaratğanım bizge rahmu sebele “Yaratanım bize rahmet serpele” (Öztürk, 2008: 150) < *sep-* “serpmek, saçmak” (Toparlı vd, 2019: 232).

Kıpçak Türkçesinde -AlA- eki

Güner (2020: 172-173), ekin Kıpçak Türkçesinde seyrek kullanıldığını ancak Türkçenin tarihî metinlerinde filin bildirdiği hareketin bir süreklilik içinde art arda yapıldığını ifade etmek için kullanıldığını belirtir: *kovala-* ~ *huvala* “kovalamak” < *kov-ala-* ~ *huvala*, *tepele-* ~ *depele-* “öldürmek, helak etmek” < *tep-ele-* ~ *dep-ele-*, *yorala-* “rüya tabir etmek” < *yor-ala-*, *yuvala-* “yuvalamak” < *yuv-ala-*.

Kırgız Türkçesinde -AlA- eki

Kasapoğlu Çengel (2020: 148), ekin Kırgız Türkçesinde -AlA-; -la-, -lo-; -ta biçimlerinde görüldüğünü, fiillere gelerek iş veya hareketin tekrarlandığını belirtir: *kaytala-* “bir şeyi tekrar yapmak” < *kayt-ala-*, *tepele-* “çiğnemek” < *tep-ele-*, *karala* “bakmak, ikide bir bakmak; meşgul olmak” < *kara-la-*, *kozgolo-* “hareket ettirmek” < *kozgo-lo-*, *korgolo-* “kurtulmaya çalışmak” < *korgo-lo-*, *kısta-* “zorlamak” < *kıs-ta-*.

II.1.4.2.2. -çık-

İşlek olmayan bir ektir. Kumuk Türkçesinde tek örneği tespit edilmiştir.

**talçıqmaq* “heyecanlanmak, meraklanmak, endişelenmek, telaş etmek” < *talmaq* “dalmak, dalgınlaşmak” < *tal-çıq-maq* (Pekacar, 2011: 319).

Yaman avlet artık barmaqğa oşay, geseñ avurta, gesmeseñ talçıqdıra “Yaman evlat fazla parmağa benzer, kessen ağrıtır, kesmesen yorar” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 257) < *tal-* “yorulmak” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 362,363) < *tal-çıq-maq* (Pekacar, 2011: 319).

II.1.4.2.3. -gan-

Ek, Kumuk Türkçesinde işlek değildir. Bir örneği tespit edilmiştir.

**qızğanmaq* < *qız-ğan-maq* “1.acımak, 2.(haline) acımak, merhamete gelmek, 3.açgözlük etmek, tamahkarlık etmek, cimrilik etmek (Pekacar, 2011: 265) < *kız-* 1.“kızmak”, 2. “canlanmak”, 3. “heyecanlanmak” (Pekacar, 2011: 265-266) < *kızğan-* ~ *kızğan-* “kıskanmak” (Toparlı vd, 2019: 145).

Yezni kızğanğandan altın umutlama. “Pirinci kıskanandan altın umma” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 271).

II.1.4.2.4. -gun-

Ercilasun, Kutadgu Bilig’de birkaç kelimedede nadir görülen ekin, görevinin belli olmadığını belirtir (2020: 66). Kumuk Türkçesinde de işlek değildir.

yutğunmaq < *yut-ğun-maq* “yutma işini yapmak, yutmak” (Pekacar, 2011: 400).

II.1.4.2.5. -i-

Ek, fiil köklerine getirilip, getirildiği fiillerin anlamlarını pekiştirmektedir (Öztürk, 1997: 73). *eş-ü-* “örtmek”, *tat-ı-* “ zevk vermek”, *teñg-i-* “yükselmek” (Ercilasun, 2020: 67).

Ek Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna uyar: *kazımak* < *kaz-ı-mak* “yeri oymak, kazmak” (Öztürk, 1997: 73), *titiremek* “titirmek” (Pekacar, 2011: 336).

Ek Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *yayımaq* < *yay-ı-maq* “sermek, yaymak, serpmek” (Öztürk, 2008: 277).

kazımak < *kaz-ı-mak* “yeri oymak, kazmak” (Öztürk, 1997: 73), *silkimek* < *silki-* *i-mek* ~ *sırk-i-mek* (Ö) “sızmak, damlamak” (Öztürk, 1997: 74), *şaşımaq* < *şaş-ı-maq*

“1. yaramazlık etmek, yaramazlık yapmak 2. *mec.* kudurmak, küplere binmek” (Pekacar, 2011: 309).

titiremek “titremek” (Pekacar, 2011: 336).

Tiş qalasın titiretip açılsa “Diş kalesi titretilip açılrsa” (Öztürk, 2008: 98) < *tit-i-re-t-mek* (Pekacar, 2011: 336).

yayımaq < *yay-ı-maq* “sermek, yaymak, serpmek” (Öztürk, 2008: 277).

II.1.4.2.6. -Ik-

Korkmaz, *-k-* ekinin tek heceli fiil köklerinden anlamı pekiştirilmiş “olma” fiilleri türettiğini bildirir (2019: 183). Kumuk Türkçesinde ek işlek değildir.

Ek Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna uyar: *sınıq-maq* < *sin-ıq-maq* “aşağılanmak, tezlil edilmek, tahkir edilmek, ezilmek, kırılmak” (Pekacar, 2011: 294). *örçükmek* < *örçü-k-mek* “gerginleşmek, çok gergin hale gelmek” (Pekacar, 2011: 223).

Ek Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar: *örçükmek* < *örçü-k-mek* “gerginleşmek, çok gergin hale gelmek” (Pekacar, 2011: 223).

Qoçaqnı ne kayğı ne süyünç örçükdürmes. “Yiğidi ne kayğı ne sevinç gerginleştirir” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 169) < *örçü-k-mek* (Pekacar, 2011: 223), Esirikden esiñ cıyıp *ayıqmay* (Sarhoştan aklın alıp ayıkmadan) (Öztürk, 2008: 92) < *ay-ıq* (Ergönenç, 2019: 94; Korkmaz, 2019: 183).

sınıq-maq < *sin-ıq-maq* “aşağılanmak, tezlil edilmek, tahkir edilmek, ezilmek, kırılmak” (Pekacar, 2011: 294).

Sınıqdırğan ömürünü özegin. “Kestiren ömrünün suyunu” (Öztürk, 2008: 130) < *sin-ıq-maq* (Pekacar, 2011: 294).

Esirikden esiñ cıyıp ayıqmay. “Sarhoştan aklın alıp ayıkmadan” (Öztürk, 2008: 92) < *ay-ıq* (Ergönenç, 2019: 94; Korkmaz, 2019: 183).

II.1.4.2.7. -msİra-

Öztürk, ekin fiilden isim yapma eki *-m* ile isimden fiil yapma eki *-sira/-sire-* ekinin birleşmesinden meydana geldiğini ileri sürmektedir (Öztürk, 1997: 80). Kumuk

Türkçesinde birkaç örnekte görülür ve eylemin zayıflığını ya da “yapar gibi görünme” ifade eder.

küle-msire-mek “gülümsemek” (Pekacar, 2011: 185), *yıla-msıra-maq* “ağlayacak gibi olmak, ağlamaklı olmak, az kalsın ağlamak” (Pekacar, 2011: 395).

II.1.4.2.8. -na-

Kumuk Türkçesinde işlek olmayan fiilden fiil yapan ektir. Ekin birkaç örneğine Nogay Türkçesinde rastlanmıştır: *awna-* “yuvarlanmak, ağnamak” (Ergönenç, 2019: 95).

awnamaq “yuvarlanmak, ağnamak” < *awmaq* “düşmek, yıkılmak, 2.eğilmek” < *aw-na-maq* (Pekacar, 2011: 48).

At *avnasa tük kalar*. “At ağınsa kıl kalır” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 58) < *awmaq* “düşmek, yıkılmak, 2.eğilmek” < *aw-na-maq* (Pekacar, 2011: 48).

çaynamaq “çiğnemek, birini çekiştirmek” < *çaymaq* “çalkamak, gargara etmek” < *çay-na-maq* (Pekacar, 2011: 100).

Çaynalmasa aş da yutulmay. “Çiğnenmezse aş da yutulmaz” (Öztürk ve Uyanık, 2006: 99) < *çaymaq* “çalkamak, gargara etmek” < *çay-na-maq* (Pekacar, 2011: 100).

**quwnamaq* “sevinmek, neşelenmek, kıvanmak” < *quwmaq* “kovalamak” < *quw-na-maq* (Pekacar, 2011: 274, 275).

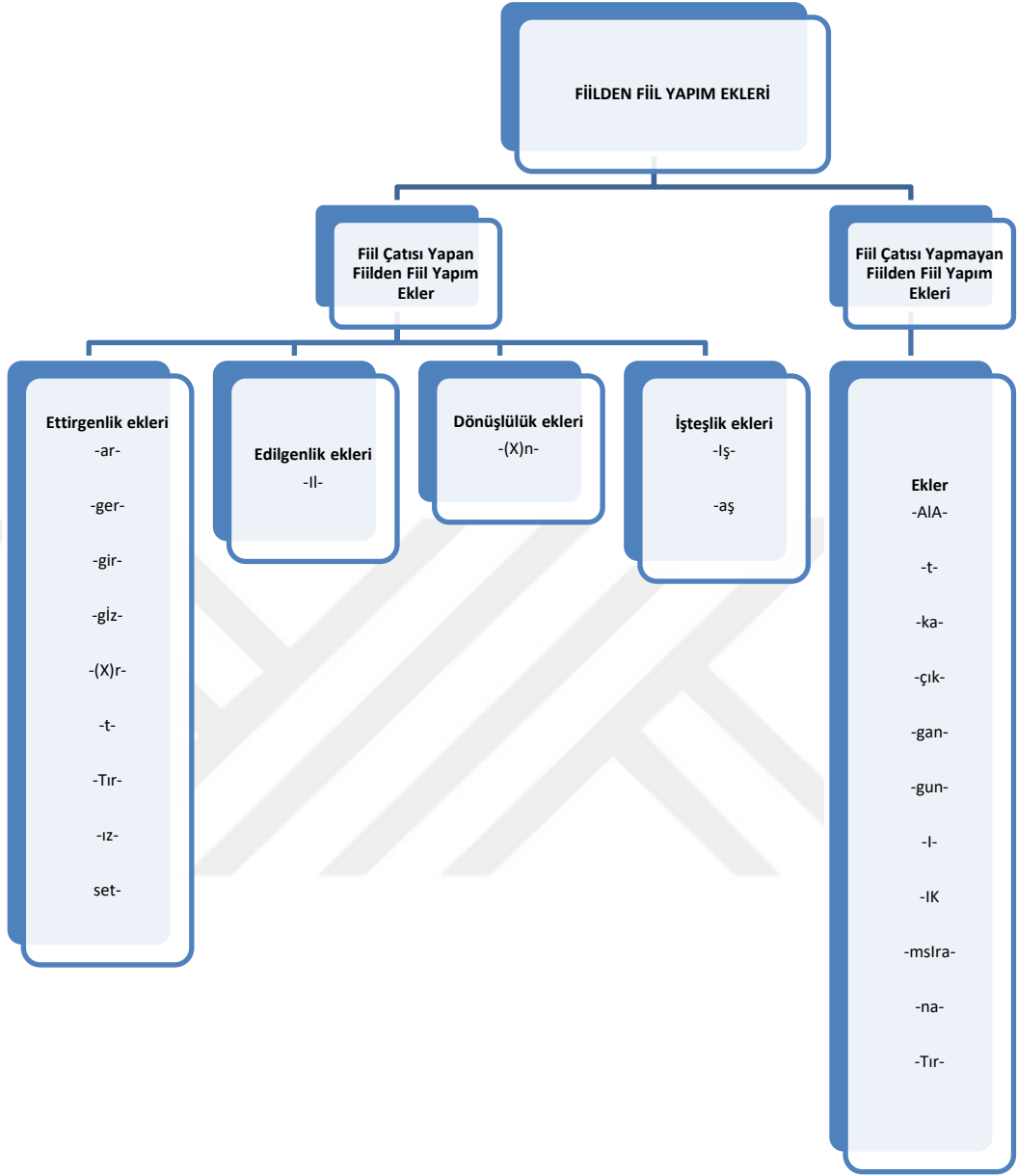
II.1.4.2.9.-ka-

Geldiği fiilin anlamını kuvvetlendirici bir özellik taşımaktadır (Ergönenç, 2019: 92). Kumuk Türkçesinde işlek olmayan bir ektir.

çayqamaq “sallamak, çalkalamak” < *çaymaq* “çalkamak, gargara etmek” < *çay-qa-maq* (Pekacar, 2011: 100).

Kumuk Türkçesinde fiilden fiil yapım eklerinin yirmi beş tanesi incelenmiş olup ses uyumları, görevleri, tarihi ve çağdaş lehçelerdeki durumları ele alınmıştır. Eklerin işlekliklerine göre araştırıp örneklendirmeleri yapılmıştır. Çatıları bakımından fiiller sınıflandırılmış ve çatı oluşturmayan ekler ayrı kategoride başlıklandırılmıştır.

Şekil 1. Fiilden fiil yapım ekleri-çatı ekleri

SONUÇ

Bu tezde; taranan metinlerde tespit edilen eklerin tarihi yazı dilleri ile ilgili çalışmalarda olup olmadığı, günümüz Türk lehçelerinden Kazakça ve Kırgızcada eklerin kullanılıp kullanılmadığı, Kumukça ile ilgili yapılan çalışmalarda tespit edilen eklerin bulunup bulunmadığı ve kullanılış şekillerinin tespiti ile eksiklerin tamamlanması amaçlanmıştır. Araştırma süresince Kumukçaya kaynak oluşturan metinler ve yapılan tez çalışmaları titizlikle incelenmiştir. Bu bölümde elde edilen bulgular neticesine bağlı sonuçlara yer verilmiştir.

Yapılan çalışmada 67 İİYE, 29 İFYE, 39 FİYE, 22 FFYE olmak üzere 157 yapım eki taranan metinlerden ve diğer çalışmalardan tespit edilmiştir.

Tablo 4. *Tezde elde edilen Kumukça yapım eklerinin sayıları*

	İİYE	İFYE	FİYE	FFYE	TOPLAM
Taranan metinlerden ve diğer metinlerden elde edilen ek sayısı	67	29	39	22	157

a. Tespit edilen eklerin 67'si İİYE olup, 35 ek diğer çalışmalarda da yer alırken 32 ek ise taranan metinlerden elde edilmiştir. KTG' de 27 adet İİYE varken, tespit ettiğimiz eklerin 14'ü bu çalışmada da yer aldığı görülmüştür. KGTŞKYE'de 30 İİYE olup, tespit ettiğimiz eklerin 22'si bu çalışmada da yer aldığı görülmüştür. TLG'de 30 İİYE olup, tespit ettiğimiz eklerin 27'si bu çalışmada da yer aldığı görülmüştür.

Tablo 5. *Tezde elde edilen Kumukça İİYE yapım eklerinin sayıları*

İİYE	
Diğer Çalışmalarda yer alan	35
Taranan metinlerde yer alan	32

Tablo 6. Tezde elde edilen diğer çalışmalardaki Kumukça İİYE yapım eklerinin sayıları

İİYE			
	KTG=27	KGTŞKYE=30	TLG=30
Çalışmamızda yer alan	14	22	27

b. Bu çalışmada 29 İİYE yer alırken KTG' de 12 ek olup, tespit ettiğimiz eklerin 10'u bu çalışmada da yer almaktadır. KGTŞKYE' de 14 ek olup, tespit ettiğimiz eklerin 11'i bu çalışmada da yer almaktadır. TLG' de 11 ek olup, tespit ettiğimiz eklerin 8'i bu çalışmada da yer almaktadır.

Tablo 7. Tezde elde edilen diğer çalışmalardaki Kumukça İFYE yapım eklerinin sayıları

İFYE:29			
	KTG=12	KGTŞKYE=14	TLG=11
Ortak olanlar	10	11	8

c. Bu çalışmada 39 FİYE yer alırken KTG' de 28 ek olup, tespit ettiğimiz eklerin 19'u bu çalışmada da yer almaktadır. KGTŞKYE' de 34 ek olup, tespit ettiğimiz eklerin 20'si bu çalışmada da yer almaktadır. TLG' de 26 ek olup, tespit ettiğimiz eklerin 20'si bu çalışmada da yer almaktadır.

Tablo 8. Tezde elde edilen diğer çalışmalardaki Kumukça FİYE yapım eklerinin sayıları

FİYE:39			
---------	--	--	--

	KTG=28	KGTŞKYE=34	TLG=26
Ortak olanlar	19	20	20

d. Bu çalışmada 22 FFYE yer alırken KTG’ de 12 ek olup, tespit ettiğimiz eklerin 11’i bu çalışmada da yer almaktadır. KGTŞKYE’ de 15 ek olup, tespit ettiğimiz eklerin 12’si bu çalışmada da yer almaktadır. TLG’de 17 ek olup, tespit ettiğimiz eklerin 11’i bu çalışmada da yer almaktadır.

Tablo 9. *Tezde elde edilen diğer çalışmalardaki Kumukça FFYE yapım eklerinin sayıları*

	FFYE=22		
	KTG=12	KGTŞKYE=15	TLG=17
Ortak olanlar	11	12	11

1. Yapılan çalışmada tespit edilen eklerden yaklaşık 150’si kadarı taranan metinlerden tespit edilmiştir.
2. Yapılan çalışmada tespit edilen eklerden 36 ek yani yaklaşık %22’si ise diğer çalışmalarda yer almaktadır.
3. Tespit edilen eklerden 84 ek kadarı ET’de var olan eklerdir. 73 kadar ek ise ET’de olmayan veya Kumuk Türkçesinde sonradan ortaya çıkan eklerdir.
4. Çalışmada tespit edilen Kumuk Türkçesi eklerin Kazakça ve Kırgızca ile yapılan karşılaştırmasında İİYE’in 9’u, İFYE’in 10’u, FİYE’in 12’si, FFYE’in 8’i ortak olup toplam 39 ekin ortak olduğu görülmüştür. Ayrıca çalışmada tespit edilen Kumuk Türkçesi eklerin ayrı ayrı değerlendirilmesinde Kazakça ile 54 ekin, Kırgızca ile 70 ekin ortak olduğu görülmüştür.

5. Kumuk Türkçesinde bulunup Kazak Türkçesinde bulunmayan 103 ek, Kumuk Türkçesinde bulunup Kırgız Türkçesinde bulunmayan 87 ek tespit edilmiştir.
 6. Yapılan çalışmada, mevcut çalışmalarda olmayan 69 kadar ek tespit edilmiştir.
 7. Çalışmada tespit edilen eklerden 40 kadarının farklı işlevlerde kullanıldığı tespit edilmiştir.
 8. Çalışmada tespit edilen eklerden 136 ek kadarı basit, 21 ek kadarı birleşik ektir.
 9. Çalışmada tespit edilen eklerden 148 kadarı incelik kalınlık uyumuna uyarken, 9 kadarı uymaz.
 10. Tespit edilen eklerden 35 kadarının hem düz hem yuvarlak şekilleri vardır. 94 kadar ekin sadece düz şekilleri, 13 kadar ekin sadece yuvarlak şekilleri vardır.
- Çalışmada tespit edilen eklerden 5 kadarı yabancı kökenli ektir. Bu eklerden 1 kadarı Farsçadan, 1 kadarı Arapçadan, 3 kadarı Moğolcadan geçtiği söylenebilir.

Tablo 10. *Kazak, Kırgız ve Kumuk Türkçelerinde Yaygın Kullanılan Ortak Ekler Tablosu*

	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Kumuk Türkçesi
İ.İ.Y.E.	+şa	+ça	+ça
	+şak, +şek	+çak	+çak
	+şı	+çı	+çı
	+şık	+çık	+çık
	+las, +das, +tas	+laş, +loş, +daş, +doş, +taş,	+daş
		+toş	
	+lı, +dı, +tı	+li, +di, +tı	+lı
	+lıq, +dıq, +tıq	+lık, +dık, +tık	+lık
	-	+man	+man
	+nşı	+nçı	+(I)nçı
İ.F.Y.E.	+aň	+aŋ	+(X)n
	+rak	+raak, +rook	+rak
	+a-	+a-, +o-	+a-
	+ıq-	+ık-	+(X)k-
	+la-, +da-, +ta-	+da-, +dö-, +ta-, +tö-	+la-
F.İ.Y.E.	+sa-	+sa-	+sa-
	-egen	-aagan, -öögen	-ağan
	-ş	-nç, -ıç	-ç
	-gı, -ki	-gı, -gu	-gı
	-ğın, -qın	-gın, -gun	-gın
	-ıq, -ik	-k	-(X)k
	-ım	-m, -ım	-(I)m
	-s	-ş	-Iş
	-t	-ıt, -ut	-(X)t
	-t-	-t-	-t-
F.F. V.F.	-tır-, -dır-	-tır-, -tur-	-Tİr
	-ıl-	-ıl-	-ıl-

-n-	-n-	-n-
-s-	-ş-	-Iş
-	-la-, -lo-, -ta-	-AlA-

Kazak, Kırgız ve Kumuk Türkçelerinde Farklı Ekler:

Kazak, Kırgız ve Kumuk Türkçelerinde kullanılan eklerin farklı yazılış şekillerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Ünsüzlerin kullanımında yaygın görülen ses ve ek farklılıkları şunlardır. “ç” sesinin yerini umumiyetle “ş” sesi alırken “s” sesinin yerini “ş” sesinin aldığı görülmektedir. Örneğin Kumuk Türkçesindeki +ça eki Kazak Türkçesinde +şa ile gösterilmektedir. Kumuk Türkçesinde ve Kırgız Türkçesindeki “ş” işteşlik eki Kazak Türkçesinde “s”ye dönüşmektedir. Kumuk Türkçesinde *l* sesinin Kazak ve Kırgız Türkçelerinde *d* ve *t* sesi ile gösterilmesi de dikkat çeken özellikler arasındadır.

Ünlülerin yazımında ise Kumuk Türkçesinde “a” ünlüsü Kırgız Türkçesinde yerini “o”ya “e” ünlüsünün yerini de “ö”ye bıraktığı fark edilmektedir.

DİZİN

- abay*, 107
abur+la-maq, 126
aburlar, 126
aburluluq, 72
aç+iq-maq, 121, 122
aççıdaş, 44, 46
aççılıq, 74
açğıcıdır, 157
aç-ğış, 156, 157
açğıcı, 156, 157
açıldı, 32
açılsa, 137, 222
aç-iq, 163
açıtmağan, 201
adabiyatçı, 30, 32
adamlıq, 72
adilli, 66
Adilli, 68
Adilsiz, 101
afğanlı, 66
afrikalı, 66
Ağaçağağı, 58
ağartar, 135, 200
ağavdur, 106
ağımu, 172
ağaça+lıq, 80
ağartar, 201
ağaw, 106
ağay, 21, 107
ağım, 172
Ağımları, 172
Ağuvlar, 107, 133
ala, 19, 20, 77, 134, 166, 167, 219, 220
alaşaraq, 97
alatopanlı, 67
albaşlı, 66
alça, 25
aldat-ıwçu, 190
aldınğı, 57, 58
aldınlı, 67
aldirğan, 207
aldırır, 93
Alğasavluq, 45, 192
alğasamaq, 137
alğasa-w, 191, 192
alğasawluq, 73
al-ış, 176
alış-ğan, 151
Alışğan, 63, 151
alışın-ıw, 192
alışın-maq, 183, 184
al-ıw, 192
al-ıwçu, 190
alı-artlı, 65
alı-güllü, 65
Almağa, 181
almaşın-ıw, 192
almaşın-maq, 184
altaw, 106
altaylı, 65, 66
altılıq, 81
altınçı, 89
altınlı, 66
Altınlı, 67
altmış, 88, 89
amıraq, 67, 163
ana+lıq, 72
anaçı-eneçi, 30
anadaş, 44, 45
anaw, 106
anay, 107
añlamak, 185
añlatmaqdır, 102, 201
añlavsuzğa, 102, 201
añlamaq, 126
añlat-ıwçu, 190
añla-w, 191, 192
añlawsuz, 101
apaw, 106
apay, 107
aqay, 107
aqça, 66
aqçalı, 66
aqşılı, 105

aqşumal, 105
araçı, 36
aralaş, 215
arbaçı, 32
Arekdegileriñ, 59
arımaqlıq, 74
aritar, 201
Arivluq, 72
arqa+lıq, 75
arqaçıq, 40
arsarsız, 101
Arsarsız, 101
arslanlayın, 63, 151
art-dır-maq, 205
artıq, 163, 169, 198, 221
artındağı, 58, 59, 177
Artındağı, 59
art-ıq, 163, 169
Artlux, 81, 89
arza, 90
asas+la-mak, 125, 126
asaslı, 67
asfalt+la-maq, 126
Asılsız, 101
aslamçı, 31
asta+la-maq, 126
asta+laş-maq, 131
asta+lat-maq, 132
astaraq, 97
aş+lıq, 71, 80
aşalmaq, 124
aşamak, 167, 185
aşamaq, 111, 112
aşamçıq, 40
aşatar, 201
aşbazlıq, 78
aşlıq, 80
at+lan-maq, 129
ata+lıq, 72
ataman, 85, 86
atçı, 32, 39
at-ıl-maq, 210, 211
atıltar, 211
at-ış-mak, 215, 216
atirsuw, 104
atlanır, 129
atlanmas, 129
atlı, 68, 70
Avadanlıq, 75
avazlı, 52
avçu, 36

avlaqda, 63, 164, 182
Avlaqlardan, 164
avrumak, 185
avruv, 127, 133, 173
Avruv, 185
avtor+luq, 71
avurtmas, 107, 200
avurtsa, 127, 200
Avuzluğu, 75
awam+lıq, 71, 79
awazdaş, 44, 46
awçu, 33
awlaqçı, 33
awnamaq, 133, 223
awur, 139
awursınmaq, 139
awuz, 75
axtarıwçu, 36
ayaq+lan-maq, 130
ayavlu, 68
Ayavsuz, 100
ayaw+la-maq, 126
ayawsuz, 71, 100
ayawsuzluq, 71
ayaz, 23
aybatlı, 67
Ayıpsız, 102
ayıqmay, 222
aylan-a, 142
aylanç, 143
aylançıq, 149
aylanış, 176
aylanışı, 176
aylan-ıw, 191
aylan-ma, 181
aylıq, 73
Aylıq, 74, 167
ayrı, 1, 24, 56, 84, 124, 161
ayrıça, 24
ayrılmaq, 124
ayrılmas, 124
ayrılsañ, 124
ayrıq, 56
az+sın-maq, 139
azdırğan, 86
azman, 85, 86
Bağımçını, 148
bağırçı, 33
bağırçılıq, 78
bağış, 105
bahanaçı, 31

Bahanasız, 216
Balah, 214
Balalıqda, 77
balçıqsız, 41
balçıq, 40
balıqçı, 32, 33
Barçı gelçige, 148, 206, 214
barçı-gelçi, 148
Barlıq, 206, 216
bas-ğın, 158
baş+çı, 30, 32, 33, 37, 38
baş+la-mak, 126
başğa, 50, 66
başğarmaq, 117
Başlangan, 130
başla-p, 186
başlapğı, 58
başla-wçu, 190
başlı, 10, 23
başmakçı, 34
başmaq, 34, 78, 85
başmaqçılıq, 78
başsız, 103, 165
Batdırdılar, 204
batdırır, 206
batğıç, 157
batğıçı, 157, 165
batman, 86
batmaq+lıq, 71, 80
batmaqlıq, 80
bavsuz, 165
bawçu, 33
bawursaq, 99
bay+lıq, 74
bayımaq, 118
baylangandan, 103, 130, 172
bayla-wuç, 193
baylıq, 67, 74
bazıqsuw, 104
belgi, 54
berecek, 150
beri, 29, 30, 63, 70, 115
Bermege, 182
beşinçi, 89
betlemes, 127
beze-n-ç, 143
bezenginçe, 43
bıçğı, 153
bıltırğı, 59
bırınğı, 58
bıcaqlay, 127
biçen, 71, 150
biçen+lik, 71
biç-im, 172
bilim, 5, 17, 81, 103, 104
bil-im, 172
bil-im, 172
bil-im, 172
bil-im, 172
bil-im, 172
bilimli, 172
bilimlilik, 81
bilimsizligin, 81
Bilimsizlik, 103, 130, 172
biliner, 192
bilinir, 14, 192
bilme, 182, 201, 213
birçe, 23, 24
Birev, 106, 131
birge, 23
birikmek, 121, 123, 213
birinçi, 90
Birlik, 81
bişirip, 198
bişlaq, 180
bitdirer, 147, 205
bitdirme, 205
bit-dir-mek, 205
bite-l-mek, 211
biyaburluq, 71
biyik, 78, 157, 164, 165
biyiklik, 78
biyi-mek, 184
biyiwçü, 30
biz, 46, 60, 62, 63, 67, 73, 108, 198
bizli, 67
bolmaq, 144, 184
borçlu, 69
Borçlu, 124
boşalmaq, 124
boşamaq, 111, 112
boyçan, 42
boydaqlıq, 74
boylu, 42
boyun, 27, 92, 93, 94, 198
boyunçaq, 27
boz+ar-maq, 135
börkçü, 33
börü, 80
bufetçi, 33
bugüngü, 57, 59

buhtançı, 30
Buhtançı, 31, 72
Bulğançık, 149
bulğanıp, 36
bulğançık, 149
bulğa-wuç, 193
bulğa-wur, 194
bur-ğuç, 156, 157
burunçaq, 28
burunçu, 37
burunğı, 57, 58
buwazlıq, 80
buyruğu, 169
buyruq, 31, 169
buyruqçu, 31
Buyruqlu, 170
buzğuç, 158
buzuk, 165
buzulmas, 131
buzulur, 52
buzuq, 162
buz-uq, 162
buz-uq, 165
buz-uq, 165
buz-uq, 165
büdüre-t-mek, 199
büdüretmes, 199
bür+len-mek, 130
bürkençik, 148, 149
callatlıq, 78
cazasız, 32
cığanalıq, 80
ciltçi, 33
cımçıq, 39
cincıraq, 97
cıyın, 175
cıyıwçu, 33
ciğerli, 67, 163
cirgençilik, 74
cutsuz, 52
cuvulmas, 211
cuvunmay, 214
cuw-ul-maq, 210, 211
cuwun-dur-maq, 207
cuw-un-maq, 214
çabanlıq, 71
çaçaqlı, 66
çaçıldı, 66
çaçlı, 66
çağırçı, 33
çağıwçu, 30, 31

çalğı, 33, 153
çalğıçı, 33
çalmaq, 113, 150, 211
çalt+lıq, 72, 73
Çaltlıq, 73, 132
çañ+la-maq, 126
çañ+lan-maq, 130
çañ+lat-maq, 132
çapdıra çapdıra, 206
Çapğın, 159
çapmaq, 32, 81, 184
çap-maq, 184, 206
çaqırış, 176
çaqır-ış, 176
çaqır-ış, 176
çaqır-ıwçu, 190
çaqsız, 101
çar+la-maq, 126
çar+lan-maq, 130
Çarasızğa, 103, 180
çarçımlı, 67
çarpi-l-maq, 211
çarpi-t-maq, 200
çarp-ıw, 191
çarslı, 67
çartla-ma, 181
çartlar, 77
çartlatar, 73, 132
çataş-dır-maq, 207
çata-ş-maq, 215
çaykalmağı, 184, 211
çaykalmaq, 113, 150, 211
çay-maq, 223
çayna-l-maq, 210, 211
Çaynalmasa, 211
çaynamaq, 133, 210, 211, 223
Çayqalır, 211
çayqa-l-maq, 211
çayqal-t-maq, 200
çayqamaq, 223
Çeçekli, 67
çeçeklik, 80
çeçeklim, 67
çeç-il-mek, 211
çeçin-dir-mek, 207
çeç-in-mek, 214
çeç-ıw, 191
çepken, 53
çerli, 124
çert-il-mek, 210, 211
çertle-wük, 193, 194

çıçqan, 53, 151
çidamağa, 182
çığarır, 47, 154, 196
çığarmas, 198
çığar-ıwçu, 190
çığ-ar-maq, 196
çığıq, 162, 165
çığ-ıq, 162
çığ-ıq, 165
çığ-ıq, 165
çığ-ış, 176
Çığırçular, 191
çıqlı, 67
çıraçaq, 27
çıрма-wuq, 194
çırxılıq, 76
çıırçikli, 67
çiri-k, 163, 165
çiri-t-mek, 199
çirki-t-mek, 200
çişlik, 80, 201
çiyli- bişli, 65
çomarlıq, 73
çomuç, 143
çonqaymaq, 115
çonqay-t-maq, 199
çoq-uş-maq, 216
çorlu, 66
çubulduruq, 49
çuburum, 172, 173
çubur-uw, 191
Çubuşğan, 151, 152
çüpürek, 97
çüy-ül-mek, 210, 212
çüy-ür-mek, 198
çüyürtmas, 93, 198
Dağıstanlı, 66
dahnıllıq, 76
daimlik, 71, 72
daraca, 81
daracalıq, 81
dawlaş, 215
dazu+laş-dırmaq, 131
dazuvu, 107, 131
dellekçi, 33
demek, 61, 129, 185, 199, 219
derzilik, 78
devür+ük, 123
dığıcarsız, 101
dım+laş-maq, 131
dinçi, 37

dokladçı, 33
dolluq, 77
döger+çik, 27, 39
dögerçik, 149
Dögerçik, 149
dögerek+le-mek, 126, 127
dögereme, 182
dögürçek, 27
dörtew, 106
dörtgül, 55
duvlatma, 132
duwançı, 33
Dün 'yalıq, 75
edepsiz, 102, 169, 175
edepsizni, 22, 175
Egevlengen, 130
egiz, 35, 108
eğew+let-mek, 132
ekew, 106
ekilik, 81
ekinçi, 31, 62, 89, 90
Ekinçi, 90
ekişer, 22, 62
ekişerlep, 22, 62
ek-mek, 183
emçek, 147
emçi, 33, 35
emsiz, 93
eniş, 176
enişi, 177
ennigi, 59
eñliler, 66
epli, 67
eren, 22, 92, 93, 95
erinçek, 147
erke+let-mek, 132
erkek, 22, 28, 46, 52, 92, 93, 94, 95, 106, 107
erkelik, 76
erkin, 75, 92, 93, 164, 182
erkinlikde, 75
ertedegin, 59, 115
Ertengi, 59
esgerip, 118
esgermek, 117
eşek, 52, 77, 150, 167
etikçi, 33, 38
etikçilik, 78
ettirgen, 199, 203, 207, 208
fasonlu, 67
fel'dşerlik, 78

geçe, 23, 71
geçelik, 71
geleçisi, 148
geleşmiş, 185
gel-im, 172, 173
Gelimin, 168, 173
gelin, 29, 79, 175
Gelinlik, 79
gelişine, 177
Geltir, 166
geltirer, 204, 206
geltirir, 207
geltirmes, 32, 154
gemeçi, 33, 216
Generallıqğa, 80
gertilik, 31, 72
Gerzeli, 25
ges-giç, 156, 158
ges-gin, 159
gesgin+leş-mek, 131
geterdik, 63, 198
get-iş, 177
getişine, 177
getri+len-mek, 130
gez-ewçü, 189, 190
gısğaraq, 96, 97
gıs-ğıç, 157
giççilik, 78
giççirek, 97
giriş-çığış, 177
gir-iş-mek, 215, 216
gişisiz, 101
Giyiyiram, 168, 198
gogamanlıq, 76
göbük+len-mek, 130
göç-üm, 173
göç-ür-mek, 198
gög+er-mek, 135
Gögerip, 135
gögüldür, 106
gögürçün, 43
gökçek, 27
gökçeklim, 67
gökşa, 25
gökşilt, 105
gökşumal, 105
gölek, 61
gömmə, 182
Gömmek, 131
gö müldü, 187
gönülçek, 27, 28

gönjündegin, 59
göp-dür-mek, 205
Görmelige, 79
görsetme, 209
gör-set-mek, 209
görüner, 163
görünmey, 152
görüşer, 73, 216
görüşme, 102, 215, 217
görüşmek, 121, 122, 131, 217, 218, 219
götergiç, 157
göter-me, 181
göz, 2, 3, 19, 49, 54, 62, 68, 79, 88, 108, 194
gözbawçılık, 72
gözbawçuluq, 78
gözeldirik, 49
gözemeldirik, 50
gözen, 93, 94
gözetçi, 33, 78
gözetçilik, 78
Güçengen, 132
güçenmek, 132
güçew, 106
güçlü, 67, 97, 99, 101, 107, 118, 144, 169, 207
gülle+len-mek, 130
günçülük, 73
gündeş, 45, 46
gündüz, 50, 214
günesuw, 104
güneş, 22, 50, 213
günlük, 1, 55, 73, 74, 167
güy-dür-mek, 205
güyük, 165
güz+gü, 54, 55
güzgü, 50, 54, 55
habicaylıq, 80
hakıllı, 46, 68, 126
hakılsızlık, 32, 81, 184
Haklaşma, 107, 131
halallıq, 76
halek+len-dirmek, 130
hamarça, 23
hantsıllamaq, 120
hapdırağanlardan, 207
Haqıldağı, 65
harsinçek, 27
Hatarlı, 166
hawqatsız, 101
hoğabazlık, 78

honka+laş-mak, 131
Honkalıq, 73
horlanma, 130
horluq, 77
hotgap, 117, 196
hökünç, 102, 143, 144
Hökünçlü, 144, 184
Huylanganni, 130
icaraçı, 36
içgeri, 54
İçgiler, 154
içki, 32, 153, 154
igıt+len-mek, 130
ilıqdırmaq, 117
ilin-dir-mek, 207
ilyanqıcı, 31
inamlıq, 71
inamsız, 102
inek, 52
insanlıq, 72
inıramaq, 136
irillamaq, 120
irillamas, 120
iri-t-mek, 199
isitgenni, 168, 202
isi-t-mek, 199, 202
issilik, 77
işirtgiç, 158
işlemçik, 40
İşlemegen, 134
işlemese, 127, 134
işler, 52, 127, 172
işlik, 71, 81
İştahsız, 201
ittilik, 74
iyelgen, 166
iyel-t-mek, 199, 200
iyirip, 40, 198
iyiriwçü, 33
iyisli, 66
iyile-n-mek, 214
kaqullay, 120
kalğıtır, 201
karalmağan, 201
karalmas, 125, 135
karaltar, 135, 200
karıvlu, 22, 175
kartaysa, 59, 115
Kartlıqnı, 77
kasiplik, 71
katıǵı, 167, 185

katılmas, 75
katnaşırda, 173, 216
kayǵırar, 136, 214
kaynatmağan, 202
kaytar, 137, 197
Kazançı, 35, 37
kazıǵı, 166
kaz-ı-mak, 221
kekelli, 22, 67
kelek+li, 65, 67
kelekçi, 31
kelekli, 65, 67
kelpet+le-mek, 127
kep+len-mek, 130
kepdirmes, 32, 154
keplenmes, 130
kepsiz, 101
Kıçırtıq, 77, 167
Kıdırǵıç, 157
Kıdırma, 182
kıyıkşıma, 139, 202
kıynılı, 46, 47
Kıynalmağan, 116
kıyşık, 127, 163
kızartğan, 80, 201
kızğangandan, 221
Kiresiz, 130
Kirişleyin, 63
kirit+le-mek, 127
kişen+le-mek, 127
kolxozçu, 33
Konaklay, 167, 195
Konaklıq, 74
Korkunçluq, 74
koşuluşup, 216
koyçu, 34, 35, 45
kozlar, 35, 159
kök+(ü)re-mek, 137
Kökdegi, 56, 57
kökiş, 105
kökle-me, 181
köklenir, 131
Kökrekler, 145, 165
Kökürekler, 165
kömekçi, 30, 37
kördem, 30
kördemçi, 30, 43
kuçaklay, 127
Qulluq, 74, 76
qulluqçu, 34
Kurğaklıq, 53, 74

Qurmac, 183
 kusdurmasa, 184
 kuşluk, 74
 kutsuz, 52
 kuvalaganda, 220
 kuvartdı, 68, 200
 kuymaq, 184
 külem+sire-mek, 140
 küle-msire-mek, 223
kületme, 201
 külkü, 153, 154
külküge, 154
 kürçü+len-mek, 130
 kürek, 165, 166, 182
 Küreme, 182
 küylemek, 126, 127
küylendirir, 131
 küyle-wüç, 193
 Küylü, 131
küysüzünü, 131
 laqırdaş, 44, 45, 46
 law+lat-maq, 132
 mahabatlı, 66
 maqtalmaq, 102, 185, 212
maqtalmas, 212
 Maqtançık, 202
 makürçü, 31
 mallı mülklü, 65
 malsız, 103
 maqta-l-maq, 212
 maqtançiq, 148, 149
 Maqtanmas, 52
 maripatlı, 68
 maslahatçı, 33
 maşınleş-ıw, 191
 materialistçe, 24, 25
 mawullamaq, 120
 may+l, 68
 maydança, 25
 maylı, 68
 mazasız, 100
 mesepsiz, 100
 metrlik, 78
 miçığışlı, 65, 66
 mışılçaq, 27
 milletçi, 37
 minivçüsün, 190
 munça, 24, 29
 munçaqı, 29
muñaymaq, 115
 muñaytma, 47, 54, 115

muratlıq, 73
 müñüremek, 137
 müyüşlü, 66
 müyüz, 65, 66, 108, 163
 müyüzlü, 65, 66
namartlıgın, 72
 naqıraçı, 31, 33
Nasipsiz, 35
 neçaqı, 29
 neçe, 25, 89, 90
 neçençi, 89, 90
 neçik, 41, 126
 nomer+len-mek, 130
 nürsüzlük, 71
 olanıki, 60
 oltur-t-maq, 200
 oltur-uş-maq, 215, 216
 on+luq, 71
 on+unçu, 89
 Onça, 24
 onçaqı, 24, 29
 onunçu, 89
 oñaça, 24
oñlu tersli, 65
 opuraq, 97
ormaq, 113, 150, 211
 orna-t-maq, 200
 orta+lıq, 79
 ortalıq, 71
 ortançı, 90
ortaq, 21
 orunça, 25
 orunluq, 77
 oşa-t-maq, 200
 ot+luq, 71, 79
Otlıq, 79
oyçan, 42
 Oyçu, 37, 131
 oylap, 108
 oylaş, 131
 Oymak, 184
 oy-maq, 183, 184
oynaqlay, 166
oynamaq, 113, 150, 211
 oynamaq, 111
 oyna-q, 166
 oyna-ş, 177
 oynatar, 111, 201
 oynatğan, 57
 Oyumdağı, 58
 oy-uw, 191

oz-dur-maq, 205
 öbüş, 176
 öbüşme, 102, 217
öbüşmek, 217
 öb-üş-mek, 217
 öb-üş-mek, 217
 öç+ük-mek, 121, 122
 öçlük, 71
 ödüş, 105
 öktəm, 25, 44, 72, 105
 öktəmliyi, 72
 öktəmsuw, 105
 ölçe-n-mek, 214
 ölçewsüz, 101
öldürer, 206
öldürmə, 206
 ölməkden, 166, 217
 öltürməy, 117, 204
 öl-ü, 161
 ölüm, 102, 173
 öl-üm, 173
 öl-üm, 173
 öl-üm, 173
 öl-üm, 173
 ön+ge, 50, 51
 öñe, 50
öpkeleme, 127
öpkelev, 207
 örçükdürmə, 145, 222
 örçü-k-mek, 222
 öreçe, 23
 örkeç, 20
örlük, 73, 77, 78, 167
Örlük, 73
 örlü-xırlı, 65
örten, 22
 ösdürgen, 205
 ös-dür-mek, 205
 ösüm+lük, 71, 72
 ötgermek, 197
 özden, 37, 44, 56
 özek, 56
 Özekli, 57
 özen, 56, 94, 164
 özge, 51
 öztöreçe, 23
 pahmulu, 68
 pakarsız, 101
 palança, 24
 Palçı, 35
 Palçılıqda, 78
 palçılıq, 78
 parovozçu, 33
pastanlıqğa, 80
 pehliwançı, 33
 pikir+leş-mek, 131
 pisirewsüz, 100
 pitneçi, 31
 Pitneçi, 31, 90
 prozaçı, 33, 38
Puçlukğa, 72
 purmansız, 102
 qabarçıq, 149
 qabar-ğan, 151
 qaburğa, 51
 qaçanğı, 60
 qaç-aq, 167
 qaç-ğın, 158
 qaçıırğan, 198
 qalaç, 42
 qalğı-maq, 185, 201
 qalın, 175
 qalmağalçı, 30, 31
 qalpçı, 31
Qalqısı, 154, 164
 qan-dır-maq, 205
 qapçıq, 40
 qapiyalı, 68
 qaqıllamaq, 120
 qaralıq, 78
 qaramçıq, 40
 qaramuq, 88
 qarategeneklik, 76
 qaraw+çu, 33
 qarawçu, 33
 qara-wul, 194
 qarayavuzluq, 74
qarçığa(y), 54
 qardaş, 44, 45, 48
 qarğış, 177
 qarıllamaq, 120
 qarındaş, 44, 45
 qarlığaç, 51
 qarmaq, 183
 qarşıdaş, 44, 46
 qart+lıq, 77
 qartaymaq, 115
 qartıllamaq, 120
 qartılla-wuq, 193, 194
 qaşğa, 51
 qat-ıq, 167
 qatıw+sıra-maq, 140

qawca-t-maq, 200
qawra-t-maq, 200
qayğı+r-maq, 136
qayın, 175
qayırçaq, 28
qay-maq, 183
qayna-r, 187
qayna-ş-maq, 215, 217
qaynatıp, 63
qaytarır, 199
qayt-ar-maq, 197, 199
qaytıq, 163
qazan-ç, 144
Qazançı, 36
Qazanlayın, 63, 64
qaz-ıq, 166
qıçırır, 167
qıçıtğan, 151
qıdırğıç, 157
qılçıq, 39
qılıqsız, 101
qıñır+laş-maq, 131
qıñıraytmaq, 116
qıpiy-t-maq, 200
qırçın, 43
qırğıç, 157
qır-ğın, 158, 159
Qırğınlar, 158
qırtış, 42, 106
qıs-ğaç, 150
qısğaça, 24
qısğalıq, 78
qısta-wul, 194
qışğı, 59
qıta-y-maq, 116
qıyın+laş-maq, 131
qıyın+sin-maq, 139
qıyıq, 57, 139
qıyış-dır-maq, 205
qıyırıu, 154, 164
qıyıwsuz, 74
qıyıwsuzluq, 74
qıy-ma, 181
qıyşıq, 163
qızardaş, 44, 45
qızbaylıq, 76
qızdır-ma, 181
qız-ğan, 151, 221
qızğanç, 143
qızğan-ç, 143
qızğan-ç, 144

qızğan-ç, 144
qızğan-ç, 144
qızğan-ç, 144
qızğılt, 55
qız-ğın, 158, 159
qızıl, 50, 64
qızılça, 23
qızış-dır-maq, 205
qoççaq, 28
qoçqar, 28, 96
Qodulayın, 63
qolçuq, 41
qollanış, 176
qollan-ış, 176
qollan-ış, 177
qollan-ış, 177
qolyaw+luq, 79
qomuzçu, 30, 33
qon-aq, 167
Qonaq, 167
qonaqçıl, 43
qonaqla-y, 195
qonuşum, 177
qorqaç, 143
qorqaçlıq, 76
qorqunç, 144
qoşumça, 25
qoyan, 22
qoyçu, 34, 71
Qubağalı, 68, 125
qulaç, 20
qulluq, 34, 76
qum+sar-maq, 139
Qumuqlu, 66
Qunanlayın, 64, 205
qurçaq, 147
qurdaş, 45, 47, 48
qurğak, 52
qurğalıq, 76
qur-maç, 183
qurmağa, 164, 182
qursaq, 99
qurumaq, 118
qurumsaq, 99
quruwçuluq, 71
quşluq, 73
Quşluq, 74
Quvançlı, 144
quvan-dır-maq, 206
quvza-t-ıp, 199
quwanç, 144

quwar-t-maq, 200
quwna-maq, 223
quwnaq, 71
quwnaqlıq, 71
quy-maq, 183, 184
quymuç, 186
quymur, 131, 186
quymurlanmağın, 131
quyruqçu, 31
rahatlık, 79
Rahatsız, 178
Rahmuluk, 76
Raziliksiz, 81
rekordlu, 66
ressorlu, 66
rolikli, 66
rusça, 23
saban+lıq, 80
Sabançı, 35
Saburluk, 79
sağınç, 145
sağın-ç, 145
sağın-ç, 145
sağın-ç, 145
sağın-ç, 145
sağallı, 67, 80, 201
saqlamaqdan, 185
saqlanmağan, 130, 217
Salamatlık, 76
salın-qı, 154
sal-ıq, 164
Salkınçı, 37
salqın, 37, 56, 76, 105
salqınlıq, 76
salqınsuw, 105
sanawluq, 81
Sarğayıp, 116
sarğaymaq, 116
sarğılt, 55
sari+lik, 71, 79
saricımçıq, 39
sariça, 23
sarilik, 79
sarnatdım, 199
sarsı-t-maq, 200
sativ, 192
sativ-alıvda, 192
sat-ıwçu, 190
sativçunu, 181, 190
Savdügerçi, 35
savluq, 79
sawdügerçilik, 78

sawlayın, 63
saylawçu, 37
sebele, 220
sebelemek, 219, 220
sebeley, 220
segiz+inçi, 90
segizlik, 81
sekundluq, 73
sesgenip, 118
sesgen-iw, 191
sesgense, 118
sınalır, 63, 164
sınamağa, 181
sındırar, 207
sın-ıq, 164, 169, 222
Sınıqdırğan, 222
Sınıqğan, 169
sıpatlıq, 81
sırdaş, 45, 47, 49
sıyındır, 56
sıylatmas, 44
sibirmek, 153
sibirtki, 153, 202
silki-i-mek, 221
Silkingen, 118
Silkinmey, 182
soğula, 99
soğuwçu, 34
solağay, 21
Soldatlayın, 64
sol-ğün, 159
soñar, 22, 23, 37
sorğu, 100
sorğusuz, 154
Sorğusuz, 154
sönge, 51
sön-me-y-gen, 151
sönük, 162, 164
sön-ük, 162
sön-ük, 164
sön-ük, 164
söyleşgen, 217
söyletip, 200, 206
suğarmaq, 117
suratçısı, 36
suvsabın, 137
Suvsuz, 53
suwu-q, 162, 164, 167, 168
suwuq+sın-maq, 139
Sülçelige, 75
sür-gün, 158, 159

sürme, 181
sür-me, 181
sür-me, 181
sütegen, 53
sütlük, 77
süykümlü, 180
Süykümlü, 180
süymesi, 181, 190
süyünç, 145, 222
süyündürmey, 148, 206, 214
süyüner, 107, 136, 214
süy-ün-mek, 214
süy-üw, 42, 191
süyüwçan, 42
süzüğü, 56, 94, 164
süzük, 167
süz-ük, 164
süz-ük, 167
süzüşüv, 122, 217
şam-yalanğaç, 51
şas-ı-maq, 221
şasıq, 167
şat+lıq, 72
şatman, 86
şıbış+laş-maq, 131
Şincırlı, 66
şış-ik, 167
şonça, 24
Şunça, 24
tab-uldu, 180
taburçan, 42
tabuşmagan, 216
tağımçaq, 27
talaq, 21
talaşdırır, 206, 216
talavlu, 165
Talaylı, 116
talaysız, 137
talaysızlıq, 102, 185, 212
talçıq, 149
talçıqmaq, 149, 220
tamçı, 37
tam-ız-maq, 209
Tamurlanğan, 131
tanılır, 47
tanıma, 111, 181
tapdırağanlardan, 207
tapmaça, 24
taqılla-wuç, 193
taqmaqçı, 34
tara-q, 166

tarçık, 116
tarçıq, 40
tarımaq, 119
tarıqsız, 101
tarlıknı, 77
tar-maq, 184
taş+lıq, 71, 76
taşlama, 47, 109, 127, 200
taşlıq, 76
tatıvlu, 65, 67, 173, 216
tatıw+lu, 65, 67
tatıwluluk, 78
tatlı, 106, 130
Tavlular, 66
tawlu-tüzlü, 65
taxça, 24
taya-q, 166
tayğaqlıq, 76
tazalar, 127
tebinse, 52
tegenek, 80, 150
tegeneklik, 80
Teginleyin, 64
Temirleyin, 64
temteklik, 76
temtire-t-er, 199
Tengleşip, 132
Tengsiziñ, 102, 215, 217
tepki, 153
Terekdegi, 58
terenlik, 78
tergevlü, 31
tergewüç, 42
terletmegen, 132, 202
teşigi, 168, 173
teşigiña, 168, 198
teşik, 168
teşiq, 162
teş-iq, 162
teş-iq, 168
teş-iq, 168
teş-iq, 168
teş-iq, 168
teş-iq, 168
Tığırhıqda, 79
tımursıq, 99
tınçaymaq, 116
tınçaymas, 116
tınçlıq, 75
tındırğan, 206
tınv, 217
tıñlamak, 185

tuñlap, 47
tuñla-wçu, 189, 190
tırna-wuç, 193
tik+len-mek, 130
til+len-mek, 130
tilçik, 40
tilen-çi, 148
Tilençi, 31, 148
tilet, 182, 201
tiletme, 201
tile-wçü, 190
til-im, 172, 173
tilli, 145
tilmaç, 84
tirelip, 52
tirgizmek, 197
tirilmek, 125
tirke-wüç, 193
tirmençi, 36
tişnemey, 127, 134
titiremek, 137
tütiretip, 137, 222
tiy-dir-mek, 206
tiydirmey, 206
Tiyışsız, 178
Tiyışsızden, 101
tiyre-wüç, 193
Tizginleri, 158
tizil-iş, 176
tizim, 173
tiziv, 36
tiznemek, 133
tobuq, 57, 108
toğuz+unçu, 89, 90
toğuzluq, 81
toğuzunçu, 89
tokarlıq, 78
toqmaqçı, 36
tokta-ş-maq, 216
toqtat, 201
tolqun, 56
tolqunlu, 56
tolturğan, 154
tolturmağan, 206
tolturup, 204
tolturur, 206, 207
tolu, 161, 173
tom+pay-maq, 134
tonamaq, 111, 112, 190
tonavçudan, 32, 51
tonawçu, 190

tonlu, 49, 70
tonnalıq, 78
topar, 22
toqtaşdırıp, 216
torğay, 54
totuqğan, 53
Toyçu, 36
toydurar, 144
toyunmas, 214
töbeçik, 40
töbengi, 57, 58
tölewçü, 190
töşe-k, 166
Töşünleyin, 63
tun+çuq, 39, 40, 117
tunçuq, 40, 204
tunçuqdurup, 117, 204
tun-uq, 164
tunuqda, 164
Tunuqluq, 73
tur-ğuz-maq, 197
turuşum, 178
tutular, 149
tutulğan, 112, 214
tutumlu, 81, 173, 216
Tutumluğa, 173
Tutumluluk, 81
tut-uq, 168
tuvarçı, 34
tuwarçı, 34
tuwra, 125
tuzluğundan, 75
tügençe, 24
Tülküleyin, 63, 164
türlü, 4, 25, 88, 128, 165
tüşçü, 34
tüşümlü, 75, 173
tüşürür, 198
Tüyeleyin, 63, 198
tüylügen, 53
Tüyme, 181
tüymeç, 84, 85
tüynek, 96
tüzelmek, 125
uç-ğun, 158
uçur-um, 173
uçyotçu, 34
udareniyasız, 101
ukrainalı, 66
ulan, 22, 66, 92, 93
ulaq, 57

umut, 72, 173, 187
 umutlama., 221
 unut-ağan, 142
 ur+luq, 77
 urçuq, 40, 198
 urğannıki, 59
 urğu, 154
 urla-wuç, 193
 urluq, 77, 79
 uru, 30, 31, 32, 148, 161
 uruçu, 30, 31
 urunmas, 147
 uruş, 176, 178, 205
uruşar, 216
 uruşğan, 216
 uruşturganda, 205, 217
uruşusan, 217
 uştuqulluq, 76
 uwalmaq, 125
 uwmaç, 84, 85, 183
 uw-maç, 183
 uw-maç, 183
 uya(l)-t, 187
 uyalçan, 76, 147
 Uyalıvnu, 159, 202
 uyat, 187
 uyatsızlıq, 76
 uyutğuç, 158
 uzaq, 168
 uzun+luq, 78
 Üçünçüsü, 90
 üfürmek, 136
 üfürse, 136
 ünlük, 81
 üstdensuw, 105
 üstün, 19, 92, 95
 üylük, 78
 üyrençik, 148, 149
 üzdürüp, 204
 üzürüsüz, 102
 wa'dasız, 102
 waxıllamaq, 120
 wazıllamaq, 120
 xabarlıq, 81
 xarbuz+luq, 71
 xırça, 24
 xırtıç, 42
 xomuzçu, 34
 xonça, 23
xorluqnu, 73
 xotğamaq, 117

xoxaymaq, 116
 xum+luq, 71, 76
 xumluq, 76
 xurcun, 94
 yabuş-ğan, 151
 Yabuşğanlıq, 77, 151
 yabuşuwçu, 34
 yalanğan, 112, 214
 yalanğaç, 51
 yalçı, 34, 35
Yalğançı, 32, 53, 161
 yalğamaq, 117
 yalğan, 53
 yahn, 93, 145
 yalınc, 145
 yallawlu, 68
 yallı, 66
yallıq, 73
 yama(w), 106
Yamavlu, 107
 yamuçu, 32, 81, 184
 yanç-ıl-maq, 210
 yançıq, 40
 yanık, 169, 175
 yañılışğannı, 59, 177
 yantıq, 163
 yañırmaq, 136
 yañız, 108, 109, 122
 yaraşır, 40, 42, 216, 218
 yarat-ğan, 152
 yara-y, 195
 yarewkelik, 76
 yarımliq, 78
 yarlıqsız, 148
Yarlılıq, 77
 yaş+lıq, 80
 yaşamaq, 111, 112
 yaşav, 113, 134, 161, 164, 182
 Yaşavda, 173, 216
yaşğanır, 118
 yaşğarmaq, 117
 yaşğılt, 55
 yaşıl, 25, 55, 64, 78, 79, 134
 yaşılça, 25
 yaşılçaçılıq, 78
 yaşılılıq, 78
 yaşın, 92, 93, 152
 Yaşınğanlar, 152
 Yaşırtğın, 159
yaşırtğınliq, 159, 202
 yaşırtğın, 62, 159

yaşlayın, 63
yaşnatır, 115, 134
yatsınmaq, 139
Yavluğum, 75, 173
yaw+luq, 75, 79
yaw-dur-maq, 206
yawun, 175
yaya(g), 57
yaydaq, 43
yay-ı-maq, 221, 222
yaynamaq, 133
yaynatmaz, 134
yayzaq, 43
yaz-ğan, 152
yazıq+sın-maq, 139
Yazıvçunu, 190
yaz-ıw, 191
yaz-ıwçu, 190
yaz-ma, 181
yazuvu, 107, 131
yekdirip, 64, 205
yek-ir-mek, 198
yel+ik-mek, 122
yele-n-mek, 214
yelewçü, 190
yelken, 53
yelpimek, 135
yelpinçek, 147
yelpi-wüç, 193
yemdir, 173
yemir-mek, 185
Yeşsiz, 99
yer+le-mek, 126, 127
Yerdegi, 56
yerli, 4, 68, 74, 75, 200
Yersiz, 218
yessizlik, 71
yetdirmey, 204
yet-gir-mek, 197
yetiş, 152, 215
yetişer, 217
Yetişgen, 152
yetişmes, 130, 217
yetişmez, 130, 217, 218
yetmiş, 88, 90
yetti+nçi, 90
Yettinçi, 90
yıbañç, 145, 165
yığılma, 102, 215, 217
yılam+sıra-maq, 140
yıla-msıra-maq, 223

yılata, 201
yılatğan, 200
yıla-wuç, 193
yıla-wuq, 194
yılki, 55
Yılkıçı, 36, 55, 107
Yırakdağı, 58
Yırav, 107
yıravçu, 36, 55, 107
Yırçı, 12, 25, 166
yırlasa, 127
yırmaç, 85
yır-maç, 183
yır-maç, 183
yirt-ğış, 158
yırtığı, 169
yigirma+nçı, 90
yoğarı, 54
yoğluk, 206, 216
yol+uq-maq, 121, 122
Yolavçu, 37
yolavçuğa, 37, 107
yoldaş, 45, 47, 48, 122
Yoqluğun, 77
yoşğun, 56
yoy-ul-maq, 210
yönkütme, 202
yuhladıñ, 127
yulduz, 50
yut-ğun-maq, 221
yut-um, 172, 173
Yuvuqdağlarıñ, 59
Yuvurt, 188
yuwurğan, 53
yuwurt, 188
yuxu+sıra-maq, 140
yuxulu-uyawlu, 65
yuxusuzluq, 74
yügürük, 163, 169, 175
yügür-ük, 163
yügür-ük, 168
yügür-ük, 168
yügür-ük, 169
yügür-ük, 169
yüklenir, 131
yür-güz-mek, 197
yürüş, 178
yürüşlü, 177
yürüter, 201
yürütür, 200, 201
yüzümçü, 30, 34, 71

yüzümçülük, 71, 78
yüzünçü, 89
yüzüwçü, 190
zakonsuz, 101
zanğırar, 136
zanırmaq, 136
zaralsız, 101

zarlı, 36
zonkullay, 121
zor+luq, 77
Zulmuçu, 32
zulmulu, 68
Zurnayçı, 36
zuwullamaq, 121

KAYNAKÇA

- Abdurrahmanov, A. (1991). *Aytıvlar ve Atalar Sözləri*. Mahaçkala: Dağıstan Ohuv-Pedagogika Izdatel'stvosu.
- Abik, A. D. (2010). (İsim1+ II/+ IU)(isim2+ II/+ IU) Kuruluşundaki İkilemeler. *Türkoloji Dergisi*. 17(2), 1-20.
- Akavoviç, M. H. (2002). *Tarihi Aydınlatmada Kumuk Dilinde Karşılaştırmalı Kelime Oluşumu*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dağıstan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Mahaçkala.
- Altınel, E. (2003). *(Türkmençe-Türkçe Sözlük'e Göre) Türkmen Türkçesinde Kelime Yapımı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Altuğ, M. (1999). *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü Esasında Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim Yapma Ekleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Arat, R.R. (1992). *Atabetü'l Hakayık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Argunşah, M. Yüksekaya G. ve Tabaklar, Ö. (2011). *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça dersleri*, İstanbul: Kesit.
- Atalay, B. (1940). *Türkçemizde men-man*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Aydın, R. (2022, 7-10 Haziran). *Türk Dilleri Arasında Kumuk Türkçesinin Yeri*, 9. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumunda sunuldu, Niğde.
- Bammatov, Z. Z. (1969). *Slovar Kumukskogo Yazıko*, Moskva.
- Bang, W. (1980). *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları, 1925-1934*. (çev: Tekin, Ş.). Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2019). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baykoca, A.N. (1998). *Kumuk Türkçesi Grameri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Baykoca, F. L. (2007). *Kuzey Grubu Türk Şivelerinin Karşılaştırmalı Yapım Ekleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.

- Benzing, J. (1993). Kumuk Türkçesi (çev. İlhan Çeneli). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*.(26), 165-188. (Orijinal makalenin yayım tarihi,1993)
- Berta, A. (1998). West Kipchak Languages, In L. Johanson, É. Á. Csató (Eds.), *The Turkic Languages* (pp.301-318). London: Routledge.
- Bozkurt, F. (1992). *Türklerin Dili*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2019). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri III*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth- Century Turkish*. (1th ed. Vols.1). Oxford: Clarendon Press.
- Clauson, G. (2017). *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (2007). Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler (çev. Uluhan Özalan). *Dil Araştırmaları Dergisi*. 1(1), 185-196. (Orijinal makalenin yayım tarihi,2007)
- Çeneli, İ. (1997). *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri*. (Çev. M. Argunşah) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2016). Eski Uygurca Metinlerde +Ilg, +IUg Ekinin Sıfatlarda Kullanımı. *International Journal of Language Academy*, 4(4), 49-58.
- Çobanzade, B. (1926). *Kumuk Dili ve Edebiyatı Tedkikleri*. Bakü.
- Devellioğlu, F. (2000). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dmitriev, N. K. (1940). *Grammatika Kumıkskogo Yazıka*. Moskva.
- Eckmann, J. (2013). *Çağatayca El Kitabı*. (çev.: Günay Karaağaç), İstanbul: Kesit Yayınları.
- Eckmann, J. (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayıma Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. (Tıpkıbasım, 4. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (Editör). (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eren, H. (2022). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (Gözden geçirilmiş/genişletilmiş 1. baskı Şükrü Haluk Akalın)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, H. (1975). Kumuklar. Öztuna, Y. (Editör). *Türk Ansiklopedisi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, ss. 348-352.
- Ergin, M. (1990). *Türk Dil Bilgisi*, Ankara: Bayrak Basım Yayın Tanıtım.
- Ergönenç, D. (2019). *Nogay Türkçesi Grameri-Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, A. M. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ganiyev, F. (2013). *Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı*. (çev.: Murat Özşahin), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2004). *Kırgız Türkçesi Grameri*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Matbaası.
- Gülsevin, G. (2020). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, G. (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner Dilek, F. (2022). *Altay Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatipoğlu, V. (1974). *Türkçenin Ekleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Heyet, C. (2008). *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri*, (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İshaki, S. Ş. (1933). *Denominal Verbildungen in Den Türksprachen*, Roma.
- Johanson L. ve Csató É. Á. (1998). *The Turkic Languages*. London: Routledge.
- Johanson L. (2021). *Turkic (cilt 29)*. Mainz: Johannes Gutenberg University.
- Johanson, L. (2021). The history of Turkic. In Johanson L. ve Csató É. Á. *The Turkic Languages* (pp. 83-120). Oxford: Routledge.
- Karamanlioğlu, A.F. (2019). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2020). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2007). *Kırgız Türkçesi. Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. s. 502.

- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk*, (Giriş, Metin, Dizin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kestelli, R.N. (2011). *Resimli Türkçe Kamus*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koç, K. ve Doğan, O. (2022). *Kazak Türkçesi Grameri* (3.baskı). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Koraş, H. (1998). *Özbek ve Uygur Türkçelerinde İsim*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kurtuluş, R. (2002). *Kumuklar*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Kumuklar> (03.02.2023).
- Küçük, S. (2015). *Tarihî Türk Lehçelerinde İsimden İsim Yapma Ekleri*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- Menges, K. H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples*. Wiesbaden: Harrassovitz.
- Magomedov, A. G. (1966). *Yazıkı Narodov SSSR-II*. In N.A. Baskakov (Eds.), *Kumikskiy Yazık* (194-212). Moskva.
- Merhan, A. (2008). *Dört Kumuk Masalı Üzerine Gramer İncelemesi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Nalbant, M. V. (2008). *Divanü Lügati't Türk Grameri-I İsim*. İstanbul: Bilge Oğuz.
- Németh, G. (2018). *Kumuk ve Balkar Söz Notları* (Çev. Hüseyin Namık Orkun). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Okta, G. (2022). *Göktürkçeden Günümüze- Köken, Biçim ve İşlevleriyle- Türkiye Türkçesi Yapım Ekleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özenç, T. (2022), *Kırgızca-Türkçe Sözlük'e Göre Kırgız Türkçesinde İsim Yapım Ekleri*. Ankara: Sonçağ Akademi.
- Özkan, U.B., (2022). *Eğitim Bilimleri Araştırmaları İçin Doküman İnceleme Yöntemi* (5. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Özkan N. (2007). *Türk Dilinin Yurtları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özmen, M. (2014). *Türkçede İşteşlik*, Türkoloji Tartışmaları, (Ed. Öztürk Emiroğlu, Marzena Godzinska, Filip Majkowski), University of Warsaw, Varşova, s.714-729.
- Öztürk, E. (2008). *Kumuk Halk Şairi Yırcı Kazak*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, R. (2020). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, R. ve Uyanık, O. (2006). *Kumuk Atasözleri ve Deyimleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pekacar, Ç. (1986). *Türkiye Kumukları Ağzı, (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 11, 13, 14. Sayfalar, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Pekacar, Ç. (2007). *Kumuk Türkçesi*. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. s. 939-1008.
- Pekacar, Ç. (2002). Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (cilt 20). *Kumuk Edebiyatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Popova, T. (2012). *Kırgızcada İsim Yapma*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Manas Üniversitesi, Bişkek.
- Rusça-Türkçe/Türkçe-Rusça Sözlük (2000). *Fono Modern Sözlük*. İstanbul: Fono Yayınları Sözlük Dizisi.
- Sevortyan, E. V. (2015). Azerbaycan Türkçesinde İsim Yapım Ekleri, B. Sıfatlar,-ki. (çev. M. Musayev ve C. Kınacı). *Dil Araştırmaları*, 16(16), 287-293. (Orijinal makalenin yayım tarihi, 1966)
- Tamir, F. (2007). *Kazak Türkçesi*, (Ed.: Ahmet B. Ercilasun), Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yayınları, Ankara, s.429-480.
- TDK (2021). *Yazım Kılavuzu* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK (1994). *Okul Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T., Ölmez M. (2018). *Türk Dilleri*. Ankara: Bilgesu.
- Tekin, T. (2022). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş (1976). *Eski Türkçe*. Ankara: Türk Dünyası El Kitabı.
- Teres, E. (2009). *Çağataycada Söz Yapımı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tietze, A. (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati (cilt 1)*. İstanbul: Wien, Simurg Yayınları.

- Tietze, A. (2018). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati (cilt 5)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Toparlı, R., Vural H. ve Karaatlı R. (2019). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- User, H.Ş. (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür, Sanat Yayınları.
- Uyanık, O. (2002). *Kumuk Türk Ağzları İncelemesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uygur, C. V. (2018). *Karakalpak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yalçın, S.K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul, Kesit Yayınları.
- Yazıcı Ersoy, H. (2022). *Başkurt Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (12.Baskı)*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l Edeb* (Harizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zeybek, M. (1996). *Kumuk Halk Yırları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Ramazan Aydın

EĞİTİM

- 1990-1993:** Tarsus Lisesi
- 1995-1997:** Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Taşucu MYO
- 1997-2001:** Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi TD ve Edebiyatı
Öğretmenliği
- 2013-2015:** Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve
Edebiyatı Tezli Yüksek Lisans Programı
- 2018-2024:** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Avrasya Araştırmaları
Anabilim Dalı Doktora Programı

İŞ DENEYİMİ

2002-2024: MEB Öğretmenlik, İdarecilik

YABANCI DİL

İngilizce: Yökdil: 61,25

YAYINLARI

Makaleler:

Aydın, Ramazan (2022). Türkçenin Kelime Yapımı ve Kumuk Türkçesindeki İsimden
İsim Yapma Ekleri Üzerine Bir Değerlendirme. Uluslararası Türk Dünyası
Araştırmaları, 5/2, s. 59-76.

Tutar, Filiz-Aydın, Ramazan (2019). İpek Yolu Ekonomisinde Din, Dil, Kültür-Sanat Faktörü. Journal of Social Humanities and Administrative Sciences. 5/13, s. 51-62.

Bildiriler

Aydın, Ramazan (2022). Türk Dilleri Arasında Kumuk Türkçesinin Yeri. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 7-10 Haziran 2022 Bildiriler Kitabı. Konya: Çizgi Kitabevi, s. 379-388.

Kitap:

Aydın, Ramazan (2019). Yeni Mektup Numuneleri. Tarsus: Akkoza Matbaası.

